

UITVINDING
DER
BOEKDRUKKUNST,

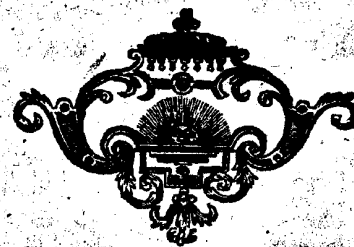
GETROKKEN UIT HET LATYNSCH WERK VAN
GERARD MEERMAN,
MET ENE VOORREDEN EN AANTEKENINGEN VAN

HENRIK GOCKINGA;

HIERAFTER IS GEVOEGT ENE LYST DER
BOEKEN, IN DE NEDERLANDEN
GEDRUKT VOOR 'T JAAR MD. LXX.

OPGESTELT DOOR

JAKOB VISSER.

TE AMSTELDAM,
BY PIETER VAN DAMME,
MDCCLXVII.

UITVINDING

BOEKDRUKKUNST

GETROUKEN NIT HET VATHSCHE WERK VAN

GERARD MEERMAN

DEZE VOORRECHTEN EN AANTWIJZINGEN VAN

HENRIK GOOLINGA

GELOOFT ZY DE HEER GODT, DE GODT
VAN ISRAEL, DIE ALLEEN WON.
DEREN. DOET. PE LXXII: 18.

JAKOB VISSER

MAKELIJK
BY TIJDE VAN
MIDDELEN

MEERMAN DE 12 SID

EDELE, WELGEBORE VROUWE,

WAARDE WELGEBORE KENNEN
MEVROUWE,

HOOGGEBOOR

MARIA KATHARINA BUYS,

ZEER WAERDIGE ECHTGENOTE

HET
VAN DEN
OVER DE

EDELEN, WELGEBOREN HERE,

DEN HERE,

GERARD MEERMAN

MEESTER KNAAP

DER HOUTVESTERT

OP DAT HET WELGEBORE
VAN

HOLLANT EN WESTFRIESLANT,

HOOGGEBOOR ENZ. ENZ. ENZ.

OM HAAR VERSTANT EN GODTSVRUCHT,

BY ALLEN,

DIE SION LIETHEBBEN,

HAAREDL. WELGEB. KENNEN,

HOOGGESCHAT,

WORT

HET WERK

OVER DE

UITVINDING

VAN DE

KUNST DER KUNSTEN,

IN 'T NEDERDUITSCH VERTAALT,

[ONDER ANDEREN OOK,

OPDAT HAAREDL. WELGEB.

IN HET UITMUNTENDT BOEK

VAN

HAREN VOORTREFFELYKEN ECHTGENOOT

GRONDIG BEWEZEN ZOUDE ZIEN

DE DEN ROEM

VOOR

HAARLEM,

DAAR

HARE AANZIENLYKE VOORVADERS,

GELYK

IN ANDERE VOORNAME STEDEN,

DE GROOTSTE EERAMPTEN

MET LOF

BEKLEEDT,

EN

HUNNE NAMEN

DOOR STAATKUNDE EN GELEERTHEIDT

VEREEUWIGT HEBBEN,]

ONDER

HARTELYKE ZUCHTINGEN

TOT DEN

ALGENOEGZAMEN GODT,

OM AL,

WAT HAAREDL. WELGEB.

MIT EMANEN EN DE GROOTEN

DIE HAAREDL. WELGEB.

DIERBAAR ZYN,

WARE VERGENOEGING

KAN TOEBRENGEN,

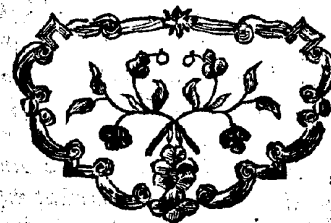
HOOGSTE ACHTING
MET DE

HOOGSTE ACHTING

OPGEDRAGEN

DOOR HAAREDL. WELGEB. OOTMOEDIGEN DIENAAR,

HENRIK GOCKINGA.

VOOR-

VOORREDEN.
HENRIK GOCKINGA
WENSCHT
DEN WAARHEIDTLIEVENDEN
LEZER
HEIL.

 Et Werk over de Boekdrukkunst, door LAURENS JANSZOOM Haarlem uitgevonden, ziet eindelyk, WAARHEIDTLIEVENDT LEZER, in onze Tale het licht.

Aan myne belofte was overlang voldaan geweest, hadt de hoogberoemde Heer MEERMAN my niet een-en andermaal verzogt, om enigen tydt met de Uitgave te wachten: de redenen waren te gewigtig, om niet te gehoorzamen, en al waren zy my zo niet voorgekomen, hadt my evenwel de hoogachting voor Zyn WelEd. gewillig gemaakt. Ik hebbe 't Werk niet ondernomen, als op de begeerte van den Autheur, wien ik het niet konde weigeren, wilde ik aan ondankbaarheid niet schuldig zyn; ook mogt zoen uitmuntendt Werk den Nederlander niet onthouden worden, 't zy het door my, of door enen ander' vertaalt wiert. Want over deze heerlyke stoffe is in onze Tale niets geschreven, dat enigen lof verdient, behalven de Lauwrekrans voor Laurens Koster door den beroemden P. SCRIVERIUS, en het derde Jubeljaar enz. van den geleerden J. CHR. SEIZ, die echter noch in de meeste zaken mistaflen, dat de Autheur zonneklaar aantoon. 't Is waar, dat ook zker Jakob Kortebant iet heeft uitgegeven, dat hy den Lof der Drukkunst noemt, doch de goede Man mogt liever gezwegen hebben, want het ding is geen lezenswaardig.

't Werk van den Here MEERMAN bestaat uit twee delen. Het eerste handelt over de Uitvinding van de Kunst der Kunsten, zo in haar begin te Haar-

VOORREDEN.

Haarlem, als in hare volmaking te Mentz; in 't laatste Hoofdstuk wort van de Plaatdruk gesproken. In het tweede Deel wederlegt de doorgeloorde MEERMAN de tegenwerpingen van de Heren C. MIDDLETON en A. COLTEE DUCAREL tegen R. ATKYNS, Uitgever van een Handschrift, dat in de Bibliotheek van Lambeth-houfe geweest is, en tot voordeel van Haarlem was; voorts deelt Hy ene nieuwe aanmerking met over de Uitvinding te Mentz; Hy spreekt vervolgens van de overbrenging der Kunst naar Italie; men vindt hier ook de echte Stukken en Bewyzen voor de Boekdrukkunst; de Heer Autheur heeft 'er ingevoegt X Tafereelen, volgens de oorspronklyke Stukken, in Koper gesneden, die de gedaante der eerste Boekstaven van Laurens Janszoon, van zyne Erfgenamen, en van enige andere oude Nederlandsche Drukkers vertonen; de Byvoegfels en verbeteringen zyn hier niet vergeten; vyf volledige Registers op de twee Delen en een Naschrift sluiten het Werk, dat niet alleen de Nederlanders, maar ook uitheemschen hoogschatten, en de zaak, die zovele jaren in gesbil geweest is, voor afgedaan houden. Dit voortreffelyk Boek, dat aan den laastoverleden Keizer van 't Duitsehe Ryk opgedragen is, en ene doorwrochte Voorreden heeft, pronkt met het afbeeldsel van den waardigen Schryver, te Parys in 't Koper gebragt, waarop ik vier Byschriften gemaakt hebbe, die achter deze Voorreden volgen. Laurens Janszoon is 'er ook in verbeelt, wat ik hiervan gelove, is gezegt in myne Aantekening, bladz. 25.

Ik hebbe alleen het Eerste Deel, daar de Nederlander 't meeste belang by heeft, onder handen genomen; dan eens den Autheur woordelyk gevolgt, daar het nodig was, dan de zaken verkort, daar 't geschieden kon. Van 's Mans Aantekeningen, die vol oordeel en geleertheit zyn, is geen gebruik gemaakt, behalven in deze en gene plaatsen, daar zy in den Text, ter opbeldering, gebragt zyn. Hier en daar zult gy ook myne Aantekeningen vinden, op verzoek van den Here MEERMAN, zonder dat waren zy achtergebleven, en de Lezer hadt niet veel verloren. In enige weinige Stukken, die het wezen der zake niet raken, verschille ik van Zyn WelEdl, die zelfs

VOORREDEN.

zelfs begeert heeft, om myne tegenbedenkingen rontuit te zeggen. Laat het u niet ergeren, dat nu en dan een Engelsman en Franschman enigzins scherp behandeld schynen, want zy hebben het verdient. Is 'er iet in myne Aantekeningen, dat behaagt, 't zal my aangenaam zyn: is 't anders, ik zal 'er my niet over bedroeven, en laten vitten, die lust heeft, zonder my 'eraan te kreunen. 't Werk zal ewenwel behagen, want het is van MEERMAN, en dat is genoeg. Nederlant heeft gewis ene altydurende verplichting aan onzen wakkeren Schryver, die de Waarheid, door anderen zolang, of verdonkert, of verkeert verdedigt, tenenemaal heeft doen zegevieren.

De Stof is zekerlyk ene der voortreffelykste. Ik ben volkomen eens met zulken, die de Uitvinding der Boekdrukkunst voor het grootste geschenk houden, dat de Waerelt, sedert de Komste van den GROTEN HERE JESUS in 't vleesch, uit den Hemel ontfangen heeft. De geleerde Heer Chr. Falster is misschien de enigste, die tegen deze Edele Kunst winnig uitvaart (*). Ik ontkenne niet, dat de Pers meer, dan te veel, misbruikt wort tot nadeel van Waarheid en Godsvrucht; dit blykt uit de godtslasteryke Schriften van Servetus, Socinus, Spinosa, en hondert anderen: doch zulke Schryvers en Drukkers zullen ondervinden, dat het vreeslyk is, te vallen in de Handen van den levendigen Godt. Ook is waar, dat door de Drukkunst ene menigte van Smaadschriften in de waerelt komt, waardoor, zo gehele aanzienlyke Vergaderingen, als byzondere, en dikwyls de beste, Liederen op ene gruwelyke wyze gehoont worden, gelyk in vorige tyden de Oranje-Vorsten zelfs niet vrygebleven zyn, niettegenstaande hunne geheiligde Personen de Middelen geweest zyn, waardoor ons Landt geredt is; strafte men zulke eerloze Schryvers en Drukkers in 't openbaar, zy waren het waardig. Ook

(*) In Amoenitibus Philologicis, vide Cel. J. Chr. Wolfii Monum. Typogr. pag. 1172. seqq.

VOORREDEN.

wort de Drukkers misbruikt tot groot nadeel van de goede Zeden; dit bevestigen zoveel onkuysche Boeken, als Romans, en dergelyke, die zielverderfelyk voor de Jeugt zyn, terwyl de Drukker den loon ontfangt in een' doorgeboorden buidel.

Dit alles is zeer te betreuren, en die Godt in waarheit vrezen, hebben veel te bidden, dat Hy de harten der Groten, die toch in zyne Hant zyn, neige, om dit hemeltergendt kwaadt, hoelanger hoemeer, met kracht te stuiten. Ondertusschen is 't ook waar, dat het gebruik door het misbruik niet wort wechgenomen. Men kan zelfs den Bibel verdraaien tot zyn eigen verderf, en zo met vele andere heerlyke zaken handelen. De Heer Falster spreekt dan al vry wat los; hoe zouden zoveel kostelyke Boeken door de gansche waerelt verspreidt zyn geworden, zonder het middel der Drukpersse? hierdoor raakt het eeuwigblyvendt woort, voor een geringen prys, in ieders handen, dat voor de Uitvinding dier heerlyke Kunst niet konde geschieden, want de Handschriften waren te duur voor onvermogende menschen; de Werken der Vaders van de Oostersche en Westersche Kerke zyn door deze Kunst overal te vinden; zy doet de oude Griexe, Latynsche, en andere uitheemsche Schryvers herleven. Met één woort, alle Wetenschappen zyn ten hoogsten aan haar verplicht.

Vraagt men, hoe is ene Kunst van dat belang zo nieuw? hierop kan ik niet anders antwoorden, dan dat het den Vrymagtigen Godt niet behaagt heeft, haar vroeger te ontdekken. Ondertusschen is het opmerkenswaardig, dat de Aanbiddelyke Konzervatie gewaakt heeft voor Boeken, die zoveel Eeuwen oudt, en nochtans bewaart zyn, schoon 'er gene Drukkunst was. Omtrent de Schriften des Ouden en Nieuwen Testaments heeft gene de minste verwondering plaats, omdat de poorten der helle deze zomin, als de Kerk, hebben kunnen overweldigen. Maar in den eersten opslag schynt men zich te mogen verwonderen, dat zoveel ongewyde schriften der Ouden, althans voornamelyk brokken 'ervan, bewaart zyn gebleven. Doch hierin is Godts Wysheid klaar te ontdekken, want, en de oude Geschiedenissen, en de oude Gewoonten, en de Zinnebeelden, daar zy zich van bedient hebben, zyn vol-

VOORREDEN.

strekt nodig, om vele plaatsen der gewyde Bladeren wel te verklaren; ik zwijge van het nut, dat 'er de Burgerstaat uit trekken kan. Maar vele Boeken zyn overgebleven, die de versoeylykste afgoderyen bebelzen, ook vele, die vol zyn van de ontuchtigste spreekwyzen en beestachtigste bedryven. 't Is waar, maar mogelyk heeft Godt dit gedaan, om, ter Zyner Verheerlyking, te tonen, hoe oneindig zyne Ontferming, en hoe magtig het Godde-lyk Bloet van den dierbaren Borge is, dat allergodsloofte heidenen, aller- snoodste hellewichten uit de klaauwen van den duivel gered, en van hunnen drek gereinigt kunnen worden.

Is dan de Drukkunst zo nieuw, de Handschriften zyn evenwel overgebleven, om door haar het licht te zien. Het een en 't ander verplicht ons, den Albestierder te danken voor zynen Almacht, Wysheid, en Goetheit.

Gy zult zekerlyk voldaan zyn over de sierlyke uitvoering; de Heer VAN DAMME heeft meer op Ere, dan op winst gezien. 't Was my tot genoegen, Zyn Edl. ene kleine vergelding van Vriendschap te kunnen doen, die ik zes jaren genoten hebbe, zyn Edl. in alles eerlyk vindende, hoezeer men hem by de braaffste Lieden heeft zoeken verdacht te maken. Dit vondt ik my ver- plicht te zeggen, uit liefde tot de Waarheid.

Gene Proeven zyn door my nagezien, zodat de Drukfeilen, waarvan ik enigen aangestekent hebbe, my niet te wyten zyn, maar den genen, die 'er het opzicht over gehadt heeft. Was men nauwkeuriger geweest, de Spel- ling zou overal dezelve zyn, die nu tot myn leedwezen op verscheide plaat- sen ongelijk is. Meer hebbe ik u, WAARHEIDLIEVENDT LE- ZER, niet te zeggen. Kaarwel.

Gefchreven te OUTHUIZEN,
in myne Studeerkamer, den
XI van Slachtmaant,
MDCCLXVII.

IN

IN EFFIGIEM VIRI SUMMI G. MEERMANNI.

Hic est, Spectator, MEERMANNUS, origine magnus:

Doctrinis major: maximus ingenio.

Unica laus Themidis: perlucida gemma Minervae;

Illusttris Patriae firma columna suae.

Het drietal Kunsten heeft noch niets gebragt in 't licht,

Dat beter 't licht verdient, dan MEERMAN'S Aangezicht.

Een Man, volleert in Wetenschappen,

Die Kerk voordelig zyn, en Staat:

Wiens schreden niemant na kan stappen,

Is afgebeeld in deze plaat.

't Is MEERMAN, dien gy ziet, het groote Letterlicht,

Dat *Koster*, * *Gensfleisch* **, *Fust*, en *Schoiffer* heeft verplicht.

Roemruchtig *Haarlem*, recht dien gadelozen Schryver,

Voor zyn' geleerde penne, en onvermoeiden yver,

Een gouden Praalbeeld op: dit eischt gansch Nederland:

* Dank op de knieën, *Mentz*, en kus die trouwe hant;

Uw Kunstvoltooiën heeft dat Sieraadt niet verzwegen.

Schreeuw de andre waarheit in zyn eeuw'g werk niet tegen:

H. GOCKINGA.

* Zyn rechte naam was *Laurens Janszoon*, doch onder dien van *Koster* meest bekend.

** Toegenaamt *Gutenberg*.

AAN

AAN DEN

WEL EERWAARDIGEN ZEER GELEERDEN HEERE

HENRIK GOCKINGA,

BEDIENAAR DES GODDELYKEN WOORTS
TE OUTHUIZEN EN WILNIS,

TER GELEGENHEIT VAN DESZELFS NEDERDUITSCH
UITGAVE VAN HET WERK VANDEN

WEL EDELEN GESTRENGEN HEERE

GERARD MEERMAN.

Wat is het Vaderland niet duur aan U verplicht,
Heer GOCKINGA, dat ge ons 'in 't Neêrduitsch hebt gegeven
Het werk, door MEERMAN in 't Latyn zoo fraai beschreven,
Waar door de DRUKKUNST wordt gestelt in helder licht.

Daar gy Outhuizen met uw Leer en Leven stigt,
En boven dien 't gemeen zelfs wilt ten nutte leven,
Daar moet uw Naam alom op duizend tongen zweven,
Terwyl de Digtters dien vermelden in hun digt.

Hadt GENSEFLEISCH voorheen zyn Meester niet beftolen,
Men hadt zoo lang niet in't onzeker loopen dolen,
Nu is de twist volent, daar MEERMAN heeft getoont,

Dat Harelem alleen op de eer der Kunst mag bogen,
Ments trek uw haren uit, nu gy met eigen oogen,
Uw schelmische dievery zoo tref'lyk ziet beloont.

LUDOVIKUS KLUIT,
Predikant te Zuidbeierlande,
Geraacht den Afsent.

IN

INHOUDT

UUT VAN O H H

T W E R K.

I. HOOFTSTUK.

Voorbereifels.

Bladtz. 1.

II. HOOFTSTUK.

Afkomst, Leefstyd, en Nakomelingfchap van LAURENS, den Uit-
vinder der Boekdrukkunft.

Bladtz. 17.

III. HOOFTSTUK.

Geloofwaardige Bewyzen, dat de Kunst te Haarlem uitgevonden is.

Bladtz. 27.

IV. HOOFTSTUK.

De Gefchiedenis der Boekdrukkunft, door LAURENS JANSZÖÖN
te Haarlem uitgevonden, en, na zyn afsterven, door een Knecht
tot die van Mentz overgebracht.

Bladtz. 40.

V. HOOFTSTUK.

Boeken door LAURENS, of de Zynen gedrukt.

Bladtz. 55.

VI. HOOFTSTUK.

De Boekdrukkunft te Haarlem door de Nazaten van Laurens ge-
oeffent tot op de aankomfte van Diderik Martens en zyne Kunst-
genoten in Nederland, en intuffchen de Kunst, door een Knecht,
naar Engelant overgebracht.

Bladtz. 71.

VII.

I N H O U D T.

VII. H O O F T S T U K.

Nieuwe Uitvindingen van die van Mentz.

Bladtz. 83.

VIII. H O O F T S T U K.

Opkomst der Boekdrukkery te Straatsburg.

Bladtz. 96.

IX. H O O F T S T U K.

Oorsprong en eerste Proeven der Kunst met de Plaatdruk.

Bladtz. 101.

UIT.

U I T V I N D I N G

D E R

BOEKDRUKKUNST.

I. H O O F T S T U K.

Voorbereitsels.

§. I.

DE Boekdrukkunst is ene samenvoeging van beweegbare (a), gefneden, of gegotene Letteren, van de rechter-naar de linkerhand gezet (b), ter formering van woorden en regels, op de wyze ener bladtzyde, in randen van yzer vastgezet, worden de voorts de Letters met ene bekwaame verwe (c) gedekt, en eindelyk

(a) Met vaste Letteren, in hout of op kopere Platen gesneden, kan niets gedrukt worden, behalven dat 'er in gegraveert is, daar integendeel door beweegbare Letteren, die naar welgevallen samengevoegt, en weér van elkander genomen kunnen worden, vele Boeken, van enen verschillenden inhoud, 't licht kunnen zien, waarom niet die, maar deze Kunst alleen den name van Boekdrukkunst verdient.

(b) Dit is alleen te verstaan van de Talen, welke van de linker-naar de rechterzyde gelezen worden. Maar die men van den rechter-naar den linkerkant leest, als de Hebreeuwse en andere Oosterse spraken, moeten van de linker-naar de rechterhand gezet zyn.

(c) Den Schryf-int, wegens zyne vloeibaarheit, onbekwaam zynde, is, van den beginne der Drukkunst, daartoe gebruikt een Int, die taai en klevent, en met olie toebercidt was. De eerste Drukker Laurens Janszoon heeft, naar de gedachte van den Here MEERMAN, zich bedient van Int, die uit schoorsteenroet en lynolie gemaakt was, dat gantsch niet onwaarschynlyk is, wegens de muisvale kleur, die zich in de eerste Druk van den *Spiegel der menschelyke Behoudenis* opdoet. Zie Tab. III. van 't Latynsch Werk. Schoon uit de volgende Drukken van den *Spiegel* wel blykt, dat de Erfgenamen van Laurens enen beteren Int gebruikten, is hy nochtans in geenen dele te schatten by dien van MENTZ, gelyk ik dit, met de uiterste verwondering gezien hebbe in den *Bibel* 1462. en in den *Cicero de Officiis*, 1465, beide te Mentz gedrukt, te vinden in den heerlyken Boek-

delyk door middel ener Perſe op papier, of iet diergelyk (d) overgedrukt.

§. II.

Boekſchat van welgemelden Here Meerman. Men zal mogelyk niet dwalen, als men die van Mentz de volmaking van den Int zowel als die der Drukkunſt toekent, welke laaſte ere hun onbetwiftbaar moet gegeven worden. Wat nu de *Kleur* van den Int betreft; zo in de Hantſchriften, als in de Boeken, die van den beginne der Drukkunſt af tot nu toe, uitgekomen zyn, is de *Zwarte Kleur* voorgetrokken. Nooit heb ik een Boek gezien, ook niemand ooit aangetroffen, die 'er een gezien heeft, dat *geheel* met ene andere kleur gedrukt was, enige weinige kleine Boekjes van lateren tyd uitgezondert. Wel is waar, dat van vroege tyden reets *rode* Letters en zelf regels tuiſſchen de zwarte gemengt zyn geworden, gelyk naderhand. *Aldus, Junta, Calliergus, Henrik Stephanus* de oude, en anderen, hebben in enige hunner Editien, deze gewoonte gevolgt, gelyk noch nu en dan geſchiedt, byzonder in de Kerkboeken der Roomſchgezinden. Evenwel is 't zeker, dat de *hoofdkleur* altyt *zwart* was. Die der Latynſche Tale kundig is, kan over den Druk-int nazien *J. M. Caneparius de Atramentis cuſcuſcun-que generis, pag. 251. ſeqq.*

(d) 't Papier, dat uit oudt Linnen gemaakt wort, en, lang voor de Uitvinding der Drukkunſt, in gebruik was, is of Schryfpapier, of Drukpapier; doch dit onderſcheidt heeft eerst in latere dagen plaats gehad. Dat Laurens op Papier, daar men in zynen tyd op ſchreef, drukte, is den Here Meerman, uit vergelyking met verſcheide Hantſchriften, gebleken. Ik hebbe dit ook ontdekt uit 't Papier, waarop geſchreven is de *Spiegel der Saſſen* om 't jaar 1400, dien ik bezitte, dat zeer vele overeenkomt heeft met 't Papier van de *Viſiones Apocalyp-tice*, waarvan ik een Exemplaar onder myne Boeken telle. Evenwel is 't zeker, dat 't Papier zeer ſlecht is, en geenzins halen kan by ander Papier van dien tyd, dat door ſommige Hantſchriften kan bevestigt worden. Ook wordt Koſter hierin verre overtroffen door de eerste Drukkers te Mentz. Deze moeten weer wyken voor de eerſten te Rome, Venetie, Florence, Milaan, Parma, en andere plaatſen in Italie, die zulk heerlyk Papier gebruikt hebben, dat men het om zyne vaſtheit, ſchitterende witheit, en brede randen, niet anders, dan met vermaak en verwondering, beſchouwen kan. Ach! was men in 't vervolg hiervan niet afge- weken! de eerste Helden zagen niet alleen op de winſt, maar ook op den roem, dien zy behaalden by elk, die de Kunſt der Kunſten hoogſchatte. Maar de latere Drukkers, byzonder de Duitſchers, zyn van tyd tot tyd zo verre van hunne Voorvaderen ontaart geworden, dat zy niets dan onmatige winſt, beoogden: zo als onder anderen, 't Hoogduiſch Drukpapier ten klaarſten uitwyſt, dat niet te goetd is, om tot de verachtelykſte zaken gebruikt te worden. Gelyk 't *zwarte* de hoofdkleur van den Druk-int is, heeft men geen ander Papier, dan dat *wit* is, ver- kozen. Vint men een Boek, dat op ander Papier gedrukt is, 't is dan maar tot zeer weinige exemplaren geſchikt geweest. Zo heeft de Heer Meerman de wer- ken van *Dionys den Areopagiet*, te Parys by Morel in 't Griex, 1562, op *blauw* Papier (mogelyk 't enigſte) van de Pers gekomen, daar anders 't zelve Boek op gewoon Papier in 't licht wiert gegeven. Schoon 't Papier doorgaans gebezigt is geworden, vint men evenwel Boeken, waartoe, gelyk tot zeer vele Hantſchrif- ten, Pergament gebruikt wiert, dat uit verſcheide eerste Editien blykt, en voornam- ment-

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST.

§. II.

Dat deze Kunſt eerst in de vyftiende Eeuwe gevonden wiert, wort van alle kundigen vaſtgeſtelt. Als derhalven een vroeger jaargetal in ſommige Boeken ſtaat, is het te houden voor een mislag van den Letterzetter. Zelfs is volkomen zeker, dat 't allereerste Boek, dat ooit gedrukt wiert, met een jaargetal 'er by, een Latynſch Pfalmboek is, te Mentz by Jan Fuſt en Pieter Schoeffer 1457 gedrukt. Doch velen zyn 't niet eens over de Plaatſe, waar, en den Man, door wien de Kunſt eerst in de waerelt gekomen zy. De Hoog- duiſcher en Nederlanders betwiften elkander deze Ere. De eerste zyn onderling verdeelt, terwyl ſommige pleiten voor Mentz, ande- ren voor Straatsburg (e): ook zyn zy 't over den Uitvinder niet eens. Maar de Nederlanders hebben over 't een en 't ander nooit verſchil gehadt, zo ten opzichte van de Plaatſe, waar, en den Man, door wien de voortreffelyke Kunſt gevonden is. In 't vervolg zal opzet- telyk aangewezen worden, wat iedere party zich toeigent, of met recht toeigenen kan. 't Zal, om van dit verwart krakkeel wel te oor- delen, daarom niet ondienſtig zyn, dat 'er den Lezer een kort vertoog van onder 't oog gebragt worde.

§. III.

mentlyk geſchiedt zal zyn, om de Boeken zo veel te langer in wezen te houden. Bewyzen daarvan zyn de *Donaten* van Koſter, 't *Latynſch Pfalmboek* van 1457 en 1459, en meer andere. Doch dit te koſtbaar zynde, is 't Papier meest in gebruik geraakt, zodat van 1470 tot 1500 weinige Boeken, op Pergament gedrukt, ge- vonden worden; ſedert dien tyd is het hoe langer, hoe minder gebezigt, en na 't midden der zestiende Eeuwe vint men byna alles op Papier gedrukt.

(e) Die zonder vooroordeel is, zal licht toefstemmen, dat dit een kwaad te- ken voor Duitſchlant is. Men twiſt onderling niet alleen over de Plaatſe, maar men komt ten minſten met vyf Perſonen voor den dag, waarover hevig gekrak- keelt wordt, wien de ere gegeven moet worden. Daartegen hebben alle Schry- vers, die voor Nederlant zyn, volſtandig Haarlem voor de Plaatſe, en Laurens Janſen voor den Man gehouden, dat waarlyk niet weinig in ons voordeel is.

Onder de Voorstanders van Mentz zyn eertyds geweest, die de Kunst in deze Stadt aan JAN GENSFLEISCH den ouden (f) hebben toegeschreven, welke JAN GUTENBERG, als deze van Straatsburg wedergekeert was, in 't voortzetten en volmaken van 't begonnen werk zou bestiert hebben. Andere daartegen hebben Gutenberg voor den Vinder gehouden, zo nochtans, dat hy zich van den raad en 't gelt van JAN FUST en anderen bedient heeft. Ook zyn 'er geweest, die de gantsche Kunst aan gemelden Fust toegekent hebben. Evenwel wort door de meeste vastgesteld, dat de Drukkunst te Mentz omtrent 1440 begonnen, en 10 jaren daarna de Bibel in 't Latyn uitgegeven is, zonder melding van tydt, plaatse, en drukker. In dit zelfde jaar 1450 hebben Gutenberg en Fust ene verbintenis gemaakt, om de Kunst met kragt voort te zetten, die, na verloop van vyf jaren, door wederzydsche geschillen, te niete gelopen, en van dit gevolg geweest is, dat hunne knechten de Kunst allengtjes verspreidt hebben, terwyl de Drukkery van Gutenberg en Fust aan den laatsten gebleven is. Naderhand heeft de knecht van Fust, genaamt PIETER SCHOEFFER (g) van Gerntheim (h) deze Drukkery ten uitersten beroemt gemaakt door de vinding der Kunst, om de Letters, tot hiertoe gesneden, te gieten, waardoor Fust bewogen wierdt, hem zyne enigste dochter Christina te huwelyk, en deel aan de voordelen van 't Werk

(f) Dat Jan Gensfleisch en Jan Gutenberg niet een en dezelve, maar twee verscheide, en wel volle Broeders waren, toont de hoogberoemde Heer Meerman Kap. VII.

(g) Ook hier en daar, met ene kleine verandering, genaamt Schoiffer. Men vint nu en dan 't woort *Opilio*, in 't Nederduitsch een Schaapherder.

(h) Gerntheim is ene Stadt aan den Rhyn, onder 't Gebiedt van den Keurvorst van Mentz. PROSPER MARCHAND staat hier, gelyk doorgaans, den balgantsch mis, die Schoeffers Vaderstadt plaatst onder 't Gebiedt van den Landgraaf van Hessen-Darmstadt, *Hist. de l'Imprim.* pag. 8.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 3

Werk te geven. Van deze Pers zyn verscheide Boeken, met de namen en wapenen van Fust en Schoeffer, in 't licht gekomen, en wel twee uitgaven van 't Latynsch Psalmbboek 1457 en 1459. (i) met gesnede Letteren, de overigen met gegotene (k).

Jan Schoeffer, Pieters Zoon, die in de Zestiende Eeuwe beroemt geweest is, heeft kunnen goedvinden, zynen Grootvader Fust, met uitsluiting van elk, de vinding der Kunst toe te kennen.

Van dezen alleen verschilt FOURNIER, een vermaart Lettergieter te Parys, meer evenwel in schyn, dan inderdaadt, beweerende in vier Fransche Traktaatjes, dat niets den name van Boekdrukkunst verdient, dan, die niet met gesneden, maar met gegotene Letteren, geoefent wort, zodat by hem niemant, behalven Pieter Schoeffer, voor den Vinder gehouden mag worden.

S. IV.

De Schryvers der Geschiedenissen van de Elzas verschillen niet weinig

(i) Beide deze uitgaven zyn gedrukt met gesneden Letteren, en niet met gegotene, zo als verkeert in de *Dictionnaire de Mores*, in 't Artikel *Imprimerie*, gelezen wort, en wel met grote Letteren, naar de wyze der Roomsche Missalen. In de eerste (waarmede, gelyk my bericht is, de tweede overeenstemt) zyn, volgens opgave van den hoogberoemden Here SCHOEFFLIN, *Vind. Typogr.* pag. 31 *seq.* tweehondert en achtentachtig Kapitale Letters, sierlyk gesneden, en in verscheide kleuren gedrukt. De Heer Meerman heeft my ene nauwkeurige aftekening der eerste bladzijde van de eerste Uitgave vereert, die ik nooit, dan met de uiterste verwondering, kan zien, niet kunnende begrypen, hoe de Kunst zo schielyk tot die verrukkende schoonheid gekomen is. De Heer Autheur doet ons in zyn Latynsch Werk hopen op ene beschryving der Drukken van Mentz; ik wensche dien waardigen Man daartoe leven en lust! alleen moet ik noch zeggen, dat de genoemde Psalmböeken gedrukt zyn op groot formaat in *Folio*, en niet, gelyk Maittaire *Annal. Typogr. Tom. I. pag. 35.* schryft, in *Quarto*. Doch dit is de enigste fout niet, dewyl zyn gansch Werk van mislagen kriet.

(k) Men hebbe wel te letten, dat de Heer Autheur zegt, dat Fust en Schoeffer te samen niets met gesneden Letteren gedrukt hebben, behalven 't Psalmbboek van 1457 en 1459. Anders is het zeker, dat Schoeffer, na de dood van Fust, 't Psalmbboek te Mentz 1490 met gesneden Letteren gedrukt heeft, gelyk de Heer Meerman in 't vervolg van zyn Boek aantekent.

nig van elkander omtrent den rechten Vinder. J. WIMPHILING, die in 't begin der Zestiende Eeuwe geschreven heeft, zegt, dat Gutenberg de Kunst te Straatsburg wel uitvont, maar dewyl 'er zeer veel aan ontbrak, te Mentz, onder 't bestier van zynen broeder Gensfleisch, tot grotere volmaaktheit bragt. Anderen beweren, volgens getuigenis van F. IRENICUS, dat de Kunst ergens in ene Lanthoeve van de Elfas allereerst gevonden, en dat Landgoed daarvan *Ruschenburg* genaamt is geworden. Kort daarna hebben GEBUIER en SPIEGEL, door den Straatsburger Drukker Jan Schot opgemaakt, aan JAN MENTEL, Schots Grootvader van moeders zyde, de uitvinding der Kunst, om met kopere Letteren te drukken, toegeschreven. Hier vandaan, hebben twee Straatsburger Kronykchryvers van 't laatste der Zestiende Eeuwe, de waerelt willen wysmaken, dat J. Mentel de Kunst 1440 te Straatsburg uitgevonden heeft, maar schandelyk bedrogen wiert door zynen knecht J. Gensfleisch, die 't geheim der Kunst aan Jan Gutenberg, enen Man van middelen, ontdekt hadde, en, omdat zy die onder de ogen van Mentel te Straatsburg niet durfden oeffenen, te Mentz hun verblyf hadden genomen. Dit laatste heeft by de begunstigers van Straatsburg zo lang ingang gevonden, totdat de geleerde J. D. Schoepflin, voor weinige jaren, zich voor Gutenberg in de bres gestelt heeft, willende, dat deze een zeer geruimen tydt te Straatsburg tot 1444 zoude gewoont, en in deze Stad de Kunst gevonden hebben; dat sedert 't genoemde jaar J. Mentel en HENDRIK EGGESTEIN te Straatsburg, en hy nevens J. Fust, 1450, de Kunst te Mentz zouden te werk gestelt hebben.

§. V.

De Nederlanders beroepen zich onder anderen op twee alleroudste getuigen, waarvan de een is KORNELIS DE BOEKBINDER, die zelfs knecht van den eersten Vinder geweest is, en de ander ULRICH ZEL, eerst een affchryver van Boeken onder 't Gebiedt van Mentz, naderhandt de eerste

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 7

eerste Boekdrukker te Keulen (1). Deze laatste zegt duidelyk, dat de Kunst eerst in Hollant gevonden wiert (m); en de eerste getuigt, dat zy is uitgedacht te Haarlem, door Laurens Janszoon, die in deze Stadt Koster was, en dat, na zynen doot een trouwloos knecht 't Drukgereetschap gestolen, en naar Mentz gevoert hadde. Deze heeft daar met de beweegbare Letteren van Laurens twee werkjes (n) gedrukt.

§. VI.

Dewyl de drie partyen 't niet eens kunnen worden, blyft 'er een driefvouw'ig verschil over; om dit nu, op ene behoorlyke wyze, te doen eindigen, zal 'er een vaste wech van overeenstemming moeten ingeslagen worden.

Dat de Straatsburgers voor die van Haarlem, omtrent de oudste drukken, moeten wyken, schoon zy het van Mentz winnen, zal in 't vervolg getoont worden. 't Is eerst in de Zestiende Eeuwe geweest, dat men hen voor de Vinders der Kunst gehouden heeft, die zynochtans geleert hebben, zo van Haarlem, wat 't begin, als van Mentz, wat den voortgang betreft (o).

De geleerde Schoepflin verbeeldt zich, die van Straatsburg en Mentz samen bevredigt te hebben, stellende, dat dezen aan die van Straatsburg alles verschuldigt zyn, behalven dat zy de Kunst volmaakt

(1) Dat Zel een affchryver van Boeken geweest is, getuigt hy zelf, achter een Boekje ten titel voerende, *Augustinus de Vita Christiana, & de Singularitate Clericorum*, door hem gedrukt 1467, waarvan een Exemplaar onder den Here Auteur beruist. Dat hy de eerste Boekdrukker te Keulen was, bevestigt de *Kronyk van Keulen*, gedrukt 1499: Bladz. 311. 6.

(m) Zie gemelden *Kronykchryver*, bladz. 312.

(n) *Alexandri de Villa Dei Grammatica*, en, *Petri Hispani tractatus*. Zie *H. Junii Batavia*, bladz. 257.

(o) In 't Latynsch Werk van den Here Meerman wort dit klaar getoont; Kap. VIII. §. 7 en 8.

maakt hebben door de vinding van 't Lettergieten. Een zeggen voorwaar! daar Mentz ten hoogsten door beledigt wordt. Waarom ontegenzeggelyk, ter wederlegging der Straatsburgers, getoont zal worden, dat Jan Gensfleisch de *oud* van Jan Gensfleisch den *jongen*, doorgaans Gutenberg toegenaamt, onderscheiden is; dat voorts de oude Gensfleisch, enige jaren voor dat Gutenberg te Mentz kwam, in deze Stadt de Kunst geoeffent heeft; en eindelyk, dat Gutenberg in zyne Vaderstadt terug gekomen, geen Leermeeftter van Gensfleisch den ouden, maar deze van hem geweest is.

De Nederlanders en die van Mentz hebben sedert twe eeuwen, daar zy van outs eendrachtig waren, over de vinding der Kunst beginnen te kibbelen. Want onze Schryvers hebben Haarlem alles toegeschreven, alleenlyk de verbetering der Kunst aan Mentz overlatende. Daartegen hebben de Schryvers voor Mentz zich, ten voordele van deze Stadt, zo breedt uitgelaten, dat 'er eindelyk voor Haarlem niets overbleef. Dewyl nu hun gevoelen de meeste overeenkomst met 't gezegde der oude Schryveren scheen te hebben, en de Haarlemmers hunne zaak in alles niet recht verdedigt hadden, zyn zy, door hunne eige schult, by de meesten in 't onglyk gestelt; en men heeft tot hertoe niet opgemerkt, dat ieder der beiden Steden de Vindster der Drukkunst, echter in een verscheidenen zin, genaamt kan worden (p).

§. VII.

't Geschil dan, voornamenlyk, dat wy met Mentz hebben, eischt, dat,

(p) De in Hout gesneden Letters, waarmede de Kunst allereerst begonnen is, heeft men Haarlem dank te weten, maar de metale, zo de gesneden, als de gegotene, heeft Mentz uitgevonden. Weshalven de eerste, schoon gebrekkige, vinding in Holland, en de volmaking der Kunst in Duitschland te huis hoort. Dit, en anders niet, bedoelt de Heer Meerman. Hiervan zal in 't vervolg uitvoeriger gehandelt worden.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST.

dat, om niet als de blinden in 't wildt te schermen, de verscheidene trappen, langs welken de Kunst haar begin gekregen heeft, en tot volkomenheit geraakt is, duidelyk aangewezen worden. Deze zyn niet te zoeken, in 't geen de Drukkunst in vaste platen met die in beweegbare Letters gemeen heeft, als Pers, Int, enz.; maar alleen in de verscheide soorten der beweegbare Letteren; en naardien deze van meer dan enen, zyn uitgevonden, zullen, door haar wel te onderscheiden, vele getuigenissen van oude Schryveren met elkander kunnen overeengebragt worden, die, zonder dat, schynen te slyden.

Vermits de Kunst haar begin nam van beweegbare gesneden Letters, heeft men zich allereerst bedient van zulken, die door een mes in *Hout* gesneden wierden, en dit is de *eerste klasse*. Maar naardien zy gemaakt waren uit ene brosche stoffe, die, naar vochtig of droog weder, dan zwol, dan kromp, kon het niet anders zyn, of 'er ontdekten zich dagelyks velerlei zwarigheden. Men was ook genootzaakt, om de kleine Letters, die, om de broschheit van 't Hout afzonderlyk niet konden gesneden worden, ten getale van twe en meer aanéen te voegen, waardoor derhalven de Letters zeer vernigvuldigt, en meer tydt, arbeid, en kosten vereischt wierden. Dewyl de Letters, hoe vast ook in yzere randen gefloten, wegens hare onglykheit, niet genoeg aan elkander gehegt en verbonden konden blyven, maar door 't uitvallen van éne Letter, zelfs een gehele regel vernietigt wiert, heeft men bedacht, om 't bovenste der Letteren te doorboren, door de gaten een dunne koorde te trekken, en dus de Letters by elkander te houden. Doch door 't aanzetten van de Perffe konden deze koorden ligtelyk gebroken worden; en zo dit al niet geschiede, was het althans een zeer lastig werk voor den Letterzetteren, omdat zy ten uitersten oplettende moesten zyn in de samenvoeging der Letteren, en een geruimen tydt nodig hadden, om ze, wanneer de proeven verbeterd moesten worden, te scheiden en wederom byeen te voegen. Dergelyke in hout gesneden, en door-

geboorde Letters zyn van outs, zo te Mentz, als te Straatsburg, gebruikt geworden, en, onder anderen, door P. PATER zelve gezien, volgens zyn zeggen in een Latynsch Werk, dat hy noemt *Diff. de typis Literarum*.

§. VIII.

De Ondervinding, die toch de beste Leermeefters is, heeft duidelyk getoont, dat de in Hout gefnedene Letters afgefchaft, en in hare plaatfe, andere in *Koper* of ene *andere vaste ftoffe* (q) *gefneeden* moesten worden; immers voordat de gegotene bekend waren, en dit is de tweede Klaffe der Drukkunft. Deze overtroffen de eerfte foort zeer verre, zo, omdat zy aan de bovengemelde ongemakken niet onderhevig waren, en de drukking der Perffe langer konden wederftaan, als, omdat zy veel netter waren, en, daar het vereifcht wiert, kleiner dan in Hout, gefneeden konden worden. Doch dit alles niettegenftaande, rees 'er ene nieuwe zwarigheid; want het fnyden in Koper verflont meer tyd en grotere kosten, dan in Hout, behalven dat de Letters elkander zomin gelyk konden zyn, als de Houten, zodat zy ook fomtyts doorgeboort, en door middel ener koorde famengevoegt moesten worden (r).

§. IX.

(q) Zy zyn verre van 't fpoor af, die geloven, dat Aldus Manutius te Venetie, de Elzeviers te Leiden, Blaauw te Amfteldam, en andere, met *Zilver* Letters gedrukt hebben. Want, behalven dat 't Zilver de Pers niet kan wederftaan, zou het ene allerfchandelykfte verkwifting van dit kostelyk metaal zyn. Ook tonen de Boeken te Venetie by Jan en Vendelin de Spirà, te Napels by Matthias Moravus, en ontelbare anderen, wier fchoonheit zeer groot is, dat men het met de gewone Letters verre genoeg brengen kan.

(r) De Heer Aucheur is eerst van gedachten geweest, dat niet alleen de Koper Letters, maar ook de ftaafjes gefneeden zyn geweest. Naderhant heeft zyn wel Ed. gefteit, dat de ftaafjes gegoten, maar de Letters met 't mes 'er in gefneeden waren, en wel door de uitvinding van J. Gutenberg. Zie *Orig. Typogr. P. II. pag. 44. feqq.* Doch dit kan ik noch niet wel toeftemmen, omdat de ene Letter hoger, dan de andere, ftaat, en zeer zelden in ene rechte linie, gelyk

zelfs

§. IX.

Bindelyk is men alle zwarigheden te boven gekomen door de uitvinding van *gegote* Letters, zynde de derde of laafte Klaffe der Drukkunft. In yzer of ftaal wierden de Letters, omgekeert, of 't achterfte voor, gefneeden, die dan in gegoten' ftafen (*matrices*) geflagen wierden, waar in men vervolgens goot loot, tin, fpiesglas, enz. ondereen gemengt. In een zeer korten tyd kwam ene menigte van Letters, en daarby alle van ene gelyke gedaante te voorschyn. Zodat de koorden, die men tot de gefnevene Letters nodig hadde, konden achtergelaten en alles zeer gemakkelyk ter uitvoer gebragt worden. Men heeft in 't eerfte wel enige zwarigheid ontmoet, doordien de ftoffe, waaruit de Letters gemaakt waren, te zacht was, om de Pers te kunnen wederftaan; evenwel is die niet lang daarna tot hare volkomenheit gebragt. Hoe 't ook zy, immers heeft de Drukker, die te Mentz 1460 uitgegeven heeft *J. de Janua Catholicon*, achter 't zelve een getuigenis gefteit, dat 't gezegde bevestigt (s).

§. X.

Nooit heeft enig Schryver de opkomst en den voortgang der Drukkunft, op de gezegde wyzen, verftoont; uitgezondert alleen de beroemde

zelfs uit de heerlyke uitgave van 't Pfalmboek van 1457 blykt, dat niet kon zyn, indien de ftaafjes gegoten waren geweest, want dan zouden zy, al waren de ingefnevene Letters ongelyk, cgaal groot geweest, en de ongelykheit der linien daar door voorgekomen zyn.

(s) De Heer Meerman, in een Latynsch Traktaatje, behelzende een kort verloop der zaken, die over de Drukkunft behandeld zouden worden, bladz. 28 tot 32, was van oordeel, dat 'er een fout in 't jaargetal was, en, voor 1460, gelezen moest worden 1470, om redenen, die daar te vinden zyn. Maar naderhant heeft de Aucheur, die te edelmoedig is, om, beter onderricht, niet te wyken, geen misflag in 't onderschrift gefteit, en niet alleen 't jaargetal van 1460 erkent, maar ook Gutenberg voor den Drukker verklaart. Zie dit bondig betoogt *Orig. Typogr. p. II. p. 95. feqq.*

roemde *SCHOEPFLIN*, in ene *Verhandeling over den oorsprong der Drukkunst*, die evenwel de gesneden Letters in Hout en Koper aan een en denzelyven Vinder toekent, en, in plaatse van drie, twe Klassen stelt. Welk gevoelen de geleerde *SCHELHORN* naderhand omhelst heeft. Maar de overige Schryvers hebben gene gesneden Letters willen erkennen: sommigen beweren, dat gene Letters, 't zy in Hout of Koper gesneden, ooit tot de Kunst gebruikt zyn: anderen bepalen dit alleen tot de Kopere. *SCRIVERIUS* en enige weinigen hebben zich het eerste verbeeld, houdende alle beweegbare Letters voor *gegoten*; maar dat ten enemaal wederlegt wort, zo uit 't voorgaande, als uit de ongelykheit der Letteren, die zich in vele oude Boeken opdoen. 't Is daar evenwel voornamelyk vandaan gekomen, dat *SCRIVERIUS*, omdat hy bevont, dat de Boeken door Laurens met beweegbare Letteren gedrukt waren, dezen, op 't voetspoor van *JUNIUS*, de vinding der gegotene Boekstaven toegekent heeft, waardoor die van Mentz ten uitersten beledigt zyn. Daartegen hebben de Duitschers en andere Uitlandsche Schryvers, die gene gesneden Letters, dan in Hout, en gene *Kopere*, dan die *gegoten* waren, erkenden, den Haarlemmer 't grootste ongelyk aangedaan. Want zo de gegotene Boekstaven eerst door P. Schoeffer na 't jaar 1450 zyn uitgevonden, en nochtans de Drukkunst door den ouden Gensfleisch en Gutenberg reets te voren uitgedacht is, moet volgen, dat, indien men gene gesneden Letters in Koper erkent, dit paar niets, behalven de vinding der in Hout gesneden Letteren, kan toegeschreven worden; ja zelfs, zou men de oudste Schryvers, die hun de kopere Boekstaven toekennen, van valscheit moeten beschuldigen. En zo zal voor Hollant niets overschieten, behalven 't drukken met vaste Letteren; zo dit nu 't enigste is, dat men Laurens te danken heeft, zou de Overheit van Haatlem voorzichtig doen, om de gedenktekens, die ter zyner ere opgericht zyn, wech te laten nemen, om zich voortaan niet meer bespottelyk voor de Vremdelingen, en verachtelyk in de ogen van hunne Lantslieden aan te stellen.

Maar 't onderscheit tusschen deze drieerlei wyze van drukken zal de zaak, tusschen de Nederlanders en Duitschers in geschil, eindelyk zoverre brengen, dat die gene reden meer van klagen, en deze van zich te vergrammen zullen hebben. 't Zal derhalven in 't vervolg klaar getoont worden, dat Laurens de eerste Vinder der beweegbare in Hout gesneden Letteren was, en ze tot de Kunst gebruikte, dat naderhand die van Mentz, te weten, Gensfleisch en Gutenberg, de kopere Boekstaven voor den dag gebragt hebben, en eindelyk dat Schoeffer de gegotene uitvondt. Men heeft in de eerste tyden al, wat niet met kopere, gesneden of gegotene, Boekstaven gedrukt was, den name van *Kunst* geweigert, noemende 't Werk van Laurens slechts de *aanleiding* tot de Kunst. Die dan onder de Ouden meer op de stoffe, dan op den aart der Boekstaven, gezien hebben, gelyk uit de vergelyking van vele plaatsen hunner Schriften blykt, hebben *Mentz de ere der Vinding* toegekent. Op deze wyze is de goede zaak van Laurens met den tyd uit het gezicht geraakt. Zy waren het allen eens, dat men hem de kopere Boekstaven niet kon toeschryven, weinigen wisten, dat hy de Vinder der in Hout gesneden Letteren was, waarom zy hem niet voor den Vinder, en zyn werk voor gene *Kunst* hielden. Maar, zo de gantsche Kunst van de beweegbare Boekstaven alleenlyk afhangt, gelyk zy 'er van afhangt, zo is de Uitvinder van dezelve ook met 't grootste recht voor den Uitvinder der Boekdrukkunst te houden. Laurens moet derhalven in zyne ere herstelt worden, en schoon zyne Letters niets minder dan fraai, maar zelfs ruw en lelyk zyn, wort zyne zaak daardoor geen zins benadeelt. Want in alle vindingen en ontdekkingen is de eerste stap altyt de allermoeilykste, daar 't begin van enen wech gebaant is, wort de rest gemakkelyk effen. Daar de afzonderlyke Boekstaven van Hout eerst uitgevonden zyn, wort 'er zoveel niet eens toe vereischt, om die

in *Koper* te snyden, en waarlyk vry minder, dan deze in *gegote* te verwisselen.

§. XII.

Hoewel de *gegote* Boekstaven, die men allereerst te Mentz 1459 tot de Kunst gebruikt heeft, in de plaatse der *gesnede* gekomen zyn, daardoor is evenwel 't gebruik van deze niet aanstonds wechgenomen. Immers heeft Pieter Schoeffer 1490 tot de derde uitgave van 't Latynsch Psalmbok even dezelfde *gesnede* Boekstaven gebruikt, daar hy nevens zyn Schoonvader Fust in den jaren 1457 en 1459 't gemelde Boek meê gedrukt hadt. Ook vint men in oude Verzamelingen ene menigte van Boeken, die met *gesnede* Boekstaven, zo als uit de ongelykheit blykt, gedrukt, en, met elkander vergeleken, van verscheide Persen gekomen zyn. In Duitschlant, Frankryk, Engeland, en onze Nederlanden is 'er een groot getal van voor handen, zodat men hen onder de eerste soort van zeldzame Boeken niet rekenen kan. Voor 't overige is het moeilyk te onderscheiden, welke met in Hout *gesnede*, en welke met *Kopere* Letteren gedrukt zyn. Tenzy men wilde stellen (en dit is niet onwaarschynlyk) dat de Drukkers, daar de Letters zeer mismaakt voorkomen, gebruikt hebben die van Hout, en daar zy sierlyker gevonden worden, die in *Koper* *gesnede* zyn. Nadat de verbintenis tusschen Fust en Gutenberg gebroken was, hebben de Arbeiders op den Winkel te Mentz, Drukkeryen in verscheidene Duitsche Steden opgerecht, daar zy de *gesnede* Boekstaven toe bezigden, dewyl de Kunst van Letters te gieten toen, of noch niet gevonden, of ten minsten niet voltooit was. JAN VAN PETERTHEIM, Knecht van Fust en Schoeffer, heeft te Frankfort gedrukt (†); Jan Mentel en Henrik Eggefein

waar-

(†) De doorluchtige Autheur is, tot zyn leetwezen, te laat magtig geworden

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST.

waarschynlyk leerlingen van Gutenberg, te Straatsburg, Ulrich Zel te Keulen, HENDRIK KEEFER te Nurenberg, JAN BAMLER te Augsburg, en mogelyk meer, zo in de genoemde, als in andere plaatsen. Deze hebben zich zelfs noch, nadat reets de Kunst van 't Lettergieten ruchtbaar geworden was, een tyd lang van *gesnede* Boekstaven bedient, hoewel zy 't gebruik der *gegote* in sommige hunner Boeken niet nagelaten hebben. De reden was, deels, omdat de *gesnede* noch niet versleten waren, deels, en wel voornamentlyk, omdat de Werken, die zy, zonder naam van tyd en plaatse, met *gesnede* Letteren drukten, voor Hantschriften, wegens de ongelykheit der Boekstaven, aangezien, en dus met meer voordeel verkogt zouden worden. Dit kon te beter geschieden, vermits de Kunst van Drukken (althans buiten Duitschlant) niet zeer bekend was. Had den zy *gegote* Letters gebruikt, hun bedrog zou ras openbaar geworden zyn, want de Letters, door 't gantsche Boek elkander gelyk, zouden de onmogelykheit van schryven duidelyk aangetoont, en den prys veel vermindert hebben. Hoe 't zy, 'er zyn verscheidene Boeken te Straatsburg niet alleen, maar ook te Augsburg, Keulen, Ulm, en meer andere Plaatsen van Duitschlant, en zelfs in Italie, met *gesnede* Boekstaven gedrukt, doch men heeft zich, zoveel ik wete, voor de laatstemaal, daarvan bedient 1494, en wel MARTEN FLACH te Straatsburg (v). Deze aanmerking toont zonneklaar, dat de gedachten

den CHR. MUNDENS *Historischer bericht von denen ersten erfindern der Buchdrucker-kunst, und von den ersten Francfurter Buchdruckern*, gevoegt achter 's Mans *danckpredik by dem dritten Jubelfest*, gedrukt te Frankfort 1741. 't Behelst enige nauwkeurige aanmerkingen omtrent de eerste Drukkers van Mentz. Doch de Heer Meerman belooft, hiervan gebruik te zullen maken in zyn Werk van de *Outheden der Drukkunst van Mentz*, daar wy zeer naar verlangen. Zie *Orig. Typ. P. II. p. 279*.

(v) De Autheur verstaat dit van Boeken, die geheel met *gesnede* Letteren gedrukt zyn. Anders zyn na dat jaar verscheidene Boeken voor handen, daar men, onder de *gegote*, *gesnede* Letters ontmoet: immers ziet men in de zelt-

dachten van den hoogberoemden Schoepflin ten enemaal ongegront is, willende, dat men de gefneden Bockstaven nergens, dan te Straatsburg (zo men alleen Mentz uitzondert) zoeken moet, en dat zy daar, ten tyde van Jan Gruninger, dat is, 1483, afgeschafte zyn; ook vervalst het gevoelen van Fournier, dat de in Hout gefneden Bockstaven (Kopere erkent hy niet) kort na 1462 uitgedient hebben.

zeltzame uitgave van *Alcimus Avitus, Colon. per Martinum de Werdena* 1509, vierentwintig regels gedrukt met gefneden, en 't overige met gegotene Gothische Bockstaven, die in hare soort zeer fraai zyn. Zoik my niet bedriege, zweemen die gefneden Letters zeer naar die, daar JAN GULDENSCHAFTE 1486. een Boek in 't Latyn, genaamt *Liber de gestis ac trinarium Regum translatione* mede gedrukt heeft, gelyk my blykt uit de vergelyking dier beide, zich onder myne Boeken bevindende.

II. H O O F T -

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 17

II. H O O F T S T U K.

Afkoms, Leefdydt, en Nakomelingfchap van LAURENS, den Uitvinder der Boekdrukkunst.

S. I.

SCRIVERIUS, JUNIUS, en de overige Schryvers, hebben van Laurens niets aangetekent, dan dat hy uyt 't Geflacht van de Kosters, een Burger van Haarlem, en daar 1431. Schepen geweest is; de Drukkunst uitgevonden, en aan de grote Markt een aanzienlyk huis bewoont heeft. 't Zal daarom der moeite overwaardig zyn, om al, wat zyne afkoms, bedieningen, en leefdydt betreft, uit echte oorspronkelyke stukken by een te brengen, dat der uitvinding niet weinig licht en luister zal byzetten.

Zyn Stamnaam is, noch in oude Schriften, noch in de Stadts Registers van Haarlem te vinden. Alleenlyk wordt hy daarin genaamt *Louwerys Jansoen*, naar 's Lants eenvoudige gewoonte in oude tyden, niet alleen onder 't Gemeen, maar ook onder de Regering, en zelfs onder de Edelen, gelyk FRANS VAN MIERIS van enige Schiltknepen in de veertiende Eeuwe aantekent, en omtrent de Burgermeesteren en Schepenen van verscheide Steden uit de Jaarboeken van de veertiende en twe volgende Eeuwen blykt. Maar, om te weten, uit welk Geflacht Laurens gesproten zy, zal ons niets beter te stede komen, dan 't Zegel, dat van hem, Schepen zynde, gebruikt wiert, en aan vele opene brieven gehangen is, die men te Haarlem onder de Stadtpapieren zorgvuldig bewaart. J. CHR. SEIZ zegt, in zyn Boekje over 't derde Jubeljaar der Boekdrukkunst, dat 't Wapen van onzen eersten Drukker ene Duif geweest is, en G. MARSHOORN vertoont haar ook op den Penning, dien hy ter ere van Laurens geslagen heeft. Beide zyn zy misleidt door ene Geflacht-lyst van Laurens, daar een onkundige in latere tyden zodanig Wapen opgezet heeft. Uit een Giftbrief, door Laurens 1431. bezegelt, blykt dat

C

's Mans

's Mans Wapen was een klimmende Leeuw, in 't midden met een baernsteel doorsneden, opgelegd met ene streep, die boven van de rechterzyde van 't Wapen tot het onderste van de linkerzyde gaat; maar welke kleuren 'er eigen aan geweest zyn, is onbekend, omdat de Wapensnyders van dien tyd de kunst van die te onderscheiden niet verstaan hebben. 't Is derhalven een fout van den Graveerder, dat hy een schaduw in 't Wapen gebragt heeft, die een blauwe kleur verbeelt, en dit heb ik te laat bespeurd. De streep, die schuins over 't Wapen gaat, is het teken van een bastaart, niet, dat Laurens zelfs een onechte Zoon geweest is, want dan zou hy, naar gewoonte, den Stamnaam van zynen natuurlyken Vader gedragen hebben, maar omdat hy van een bastaart afgestamt is. 't Gemelde Wapen, zynde een teken, dat 't Geslacht uit een jongeren Zoon van enen der eerste Hollandische Graven gesproten is, hebben velen der aanzienlykste Huizen gevoert; te weten, die van Brederode, Teylingen, Langerack, Soutelande, en Warmont. Deze allen hebben tot hun Wapen gehad een roden Leeuw op een goudt schild, doch by allen waren de kleuren van de baernsteel, daar de borst van de Leeuw meê doorsneden was, verschillende. Dewyl men nu niet vint, dat in de vier laatstgenoemde Geslachten een bastaart geweest is, waarvan de Voorvaders van Laurens afkomstig zyn, blyft 'er niets over, dan hem van 't Huis van BREDERODE te doen afstammen.

§. II.

ALFERT, de negende Heer van Brederode, volgens onze Jaarboeken, in ene rechte linie afkomstig van Arnulf, Grave van Hollandt, en 1253 gestorven, heeft, behalven twe Kinderen, die hy in Huwelyk by Beatrix van Hoorn verwekt hadde, te weten, Willem, die zyn Opvolger geweest is, en Katryn, getrouwt aan den Kastelein van Keizerswaardt, een onechten Zoon geteelt, DIDERIK geheten. Een ongedrukte *Latynsche Kronyk*, handelende van de door-

luchtige

luchtige Heren van Brederode (a) bericht, dat, die den name van *Van der Duin* voeren, van dezen onechten Diderik gesproten zyn (b). Dit Geslacht, dat met 't grootste recht onder de voornaamsten van Hollandt getelt mag worden, is noch huiden in wezen, en bekleedt hoge eerampten in de Republyk. 't Zy nu Diderik zelf, of zyn Zoon, 't Geslacht *Van der Duin* genoemd hebben, de naam zelf is ontleent van een Gebouw, dat lang in deze Familie, onder den name van 't *Huis ter Duin*, geweest is, waarover GOUTHOEVEN en LUISCIUS kunnen nagezien worden.

§. III.

Diderik dan, de Bastaart van Brederode, heeft geen ander Wapen kunnen voeren, dan dat van den Stam, waarvan hy gesproten was, zo nochtans, dat 'er 't teken zynen onechte geboorte in aangewezen wort. Willem, Zoon van dezen Diderik, heeft twe Zonen nagelaten, Laurens en Willem. Deze laatste is Hoogheemraad van Schielant geweest, en heeft twe Zonen gehad, die ook aanzienlyke ampten bekleedden. Maar 't fortuin schynt Laurens niet gediend te hebben (c); immers men vindt nergens, dat hy in enige bediening geweest is, en omtrent zyn nakrooft is alles even duister. Alleenlyk blykt uit een oudt geschrift van 1381, onder de Stadspapieren van Rotterdam, dat hy

(a) Volgens gedachten van den Here Autheur is deze Kronyk geschreven, in 't einde der vyftiende Eeuwe en te vinden in de uitmuntende Boekery van den Beroemden Amsterdamschen Hoogleraar P. BURMAN.

(b) 't Twaalfde Hoofdstuk komt hierop uit „dat Alfert, na 't afsterven van „ zynen Vader Diderik, de negende Heer van Brederode geworden is. Dat hy „ gehouden wort voor den Vader van enen onechten Zoon, Diderik geheten; „ dat allen, die den name van *Van der Duin* voeren, van dezen Diderik afge- „ stamt zyn.

(c) De Heer Meerman meent, dat hy beneden zynen staat getrouwt was of een ander onbetamelyk stuk uitvoerde, dat hem de haat der Brederoden op den hals gehaalt heeft. Gaat die door, dan kan men de reden ontdekken, waarom de Brederoden hem, zowel niet, als zynen broeder Willem, vryheit gegeven hebben, om 't Wapen, *zonder streep*, te voeren.

hy een Zoon gehadt heeft, Willem genoemd, die in deze Stadt Scheppen geweest is. Dat evenwel die zelfde Laurens van der Duin noch een anderen Zoon verwekt heeft, die 1380 alleen onder den name van Jan Laurenszoon voorkomt, geloof ik om drie redenen; vooreerst, wegens de nette overeenstemming van beider leeftyd: ten tweden, blykt 't niet alleen uit zynen voornaam Jan, den zelven met dien van zynen vollen Neef, Zoon van gemelden Heemraed van Schielant, maar voornamentlyk, omdat hy den naam van zynen Vader, als een toenaam by zynen Doopnaam gevoegt heeft: maar de derde, en allergewigtigste reden is, dat Laurens, de Vinder der Drukkunst, de Zoon van Jan, 't zelve Wapen gevoert hebbe, als Laurens van der Duin.

§. IV.

Zoveel my bekend is, wort maar eenmaal van Jan Laurenszoon, Burger van Haarlem, gewag gemaakt in een vonnis, geslagen door Albert van Beyeren, Grave van Holland, den 17 van Sprockelmaant 1380, ter gelegenheit van den Burgerkryg tusschen de Hoekschen en Kabeljauwschen, waardoor in die tyden gantsch Holland in 't gemeen, en Haarlem in 't byzonder, veel moest lyden. Nadat in 't jaar 1365 Simon van Saenden, en zeker Schoenmaker, genaamt Jan, Feyen Zoon, nevens enige anderen, sommige Haarlemmer Burgers vermoort hadden, en daarvoor tot ene geltboete door den Grave verwezen waren, wierden de gemoederen van hunne tegenparty meer en meer tegen hen verbittert. Van Saenden is wel 't gevaar des doods, dien men hem 1377 in zyn eigen huis zocht aan te doen, ontsnapt, nadat hy de aanvallers door 't middel van grote slagdeuren (naar 't verhaal van 't zogenaamt Goudsch Kronykje) naar de andere waerelt gezonden hadt; maar Jan de Schoenmaker, en allen, die zyne en van Saendens zyde gekozen hadden, wierden deerlyk vermoort. Onder deze oproermakers stak Jan Laurenszoon voornamentlyk uit, en wiert,

om

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 21

omdat hy de grootste oorzaak van den doot des Schoenmakers was; tot ene boete van vier hondert ponden veroordeelt. Maar aan dit vonnis niet voldoende, kwam 'er last van den Graaf, om hem met zyne nabestaanden en goederen in verzekering te nemen, tot de gevorderde penningen betaalt zouden zyn: wat verders van deze zake geworden zy, is tot noch toe onbekent.

§. V.

Dees Jan Laurenszoon is buiten kyf de Vader van onzen Drukker, Laurens Janszoon, wiens voornaam dezelve met dien van zynen Grootvader is. 't Is zeer opmerkelyk, dat de edelste van alle kunsten, door een Man van zo ene hoge Geboorte is uitgevonden; die, niettegenstaande hy dezelve eigenhandig geoeffent heeft, zyne Afkomst evenwel niet alleen tot gene schande, maar zelfs tot luister geweest is. 't Was 'er zo verre van daan, dat Jan Gutenberg, die de kopere Letters uitgevonden, en de Kunst met kracht voortgezet heeft, daarom van zynen adeldom berooft wiert, dat hy in tegendeel, is aangenomen onder 't getal der Edellieden van Adolf, Keurvorst van Mentz. In de eerste tyden was zelfs de Kunst zo hoog geschat, dat Keizer Fredrik de derde den Boekdrukkers 't dragen van goud en zilver op hunne klederen toegestaan, en hen, gelyk ook de Letterzetters, met geslachtwapenen beschonken heeft (d).

§. VI.

Uit het voorverhaalde blykt, dat JUNIUS, SCRIVERIUS, en andere

(d) Die der Latynsche tale kundig is, kan over deze, en meer andere voorrechten, die de Boekdrukkers genoten hebben, nazien de geleerde aantekeningen van mynen Vriend, den beroemden Utrechtschen Hoogleraar C. H. TRÖTZ over *H. Hugo de prima scribendi origine*, p. 583-585, daar alles zeer nauwkeurig behandelt is.

anderen zich zeer vergift hebben, als zy Laurens van 't geslacht der Kofsters doen afftammen; en dat hy dezen name ontleent zou hebben van 't ampt van *Kofster* ener Kerke, dat daarin erfelyk was. Tot hier toe is geen geslacht bekend geweest, den name van Kofster voerende, en van een bassaart, uit 't Huis van Brederode, afkomstig, maar 't is ook van alle waarheit ontbloot, dat de Voorouders van Laurens het Kofster-ampt te Haarlem bedient hebben. Want 1380 is een zeker Bertold hier in die bediening geweest, en 1396 en 1398 Hendrik van Lunen. Na dezen tyd stondt de Graaf aan Haarlem af het recht, om een Kofster aan te stellen. De Overheid dezer Stadt heeft naderhand onzen Laurens met dit Ampt begiftigt, dat hem dan by 't gemeen den name van *Kofster* gegeven heeft.

§. VII.

Haarlem, daar Laurens zynen gantschen leeftyd doorgebragt heeft, is buiten twyfel zyne Geboorte-plaats. Schoon men 't jaar, waarin hy geboren is, niet recht weet, heeft hy echter veel vroeger geleefd, dan men tot hier toe geloofde. Want uit ene eenvoudige en onopgesmukte, doch zeer nauwkeurige, Geslachtlyst, door zyne nakomelingen opgesteld, blykt, dat ene achterklein-dochter van Laurens, Margriete Pieters dochter, reets 1440 ter waerelt gekomen is, en haar broeder Thomas Pieterszoon is ten minsten noch een jaar vroeger geboren. Als men maar, van dezen tot zynen Overgrootvader Laurens opklimmende, ieder der drie generatien door elkander op drieëntwintig jaren rekent, zal volgen, dat Laurens omtrent het jaar 1370 geboren is, 't welk door alle omstandigheden, en voornamlyk door den tyd, toen zyne naneven in de Regering geweest zyn, ten hoogsten waarfchynlyk word.

§. VIII.

Men vindt van Laurens, zo veel my bekend is, geen vroeger gewag

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 23

wag gemaakt, dan in een Magtbrief van Grave Willem van Beyeren, geschreven den 26 van Herfstmaant 1408, waarin, onder anderen, die zich aan oproerigheid schuldig gemaakt hadden, onze Laurens Janszoon getelt, en tot ene boete van 60 nobels verwezen wort. Sedert, en wel onder de Regering van Gravinne Jakoba, leeft men meer van hem, en wel, als een Lidt der Haarlemsche Regering, de nette tyd, wanneer hy 't eerste Eer-ampt gekregen heeft, kan, by gebrek van oude stukken, niet bepaalt worden. 't Is ondertusschen zeker, dat hy 1422 en 1423 (e), 1428, en 1431 Schepen geweest is. Maar hy heeft in de jaren 1426, 1430, en 1434 't Ampt van Schatbewaarder bekleedt. 'Er zyn, die hem de Burgermeesterlyke waardigheid toegekent hebben; doch hier is geen bewys van voorhanden, en zo hy in dezen aanzienlyken post gestelt geweest is, moet het geschiedt zyn voor 't jaar 1430, want sedert dien tyd melden de Stadtsregisters 'er niets van.

't Moet niemant vreemt voorkomen, dat een *Kofster* ener Kerke op het

(e) Een oorspronkelyk stuk, waaruit blykt, dat Laurens 1422 Schepen te Haarlem geweest is, beruist onder den Here PIETER VAN DAMME te Amsterdam, waar van wy hier een afschrift mededelen.

Wy Louweris Jansoen en Claes van Huesen Scepen in Hairlem, oirconden, dat bay ons quam Willem Syvertsoen, en ghebiede, dat bi in rechten aelmisen en puerlic om Goads willen ghegheue heeft en gheeft met desen brieve den Gasthuise binnen Hairlem totter armen beboef al zulke jairluxe renten, als die brief begrepen heeft dair dese Hairlem schuldig is te waren. In oirconde deser brieve bezeghelt met onsen zeghelen in 't jaar ons heern M. CCCC twee en twintig opten zeffen dagh in Maerte.

Een Schepen-brief van den 3 van herfstmaant 1422, waarin, onder anderen, den naam van Laurens, als Schepen van Haarlem, voorkomt, is, naar 't oorspronkelyke in 't koper gebragt, te vinden in de beschryving van Haarlem, die door den Here G. W. VAN OOSTEN DE BRUYN uitgegeven wort, te vinden 1 Deel, bladtz. 221.

Onder de Archiven van den Leenhove van Holland is, onder anderen, een geschrift, waarvan 't begin dus luidt:

Des verdrages na Sinte Ambrosius dach, presentibus Louweris Janz., Claes van Huesen, Simon Jacobs, Claes Allynsoen, en Peter Jordensoen, cyschede Harper van Haarlem, als een Rechter van myns Heren wegen enz. Dit is geschreven 1423, ten bewyze, dat ook Laurens in dit jaar Schepen geweest is.

IL HOOFSTUK,

het kussen van ere geplaatst is geworden. Die in de Geschiedenissen der middel-eeuwe bedreven is, weet, dat in die eenvoudige tyden, niet alleen gemene Kooplieden, maar ook menschen, die met de handen om de kost werkten, nu en dan tot Leden van de Regering gekozen wierden, dat door de Registers van verscheidene Steden gestaakt wort. Wat in 't byzonder 't *Koster-ampt* betreft; dit was, ten tyde der Graven, voordelig en aanzienlyk, en wiert aan voornamen Burgers, ook wel aan Edellieden, gegeven. Onder dezen was Gerbrand, 's *Heren* Andrieszoon, Koster te Hoorn, als blykt uit een last-brief van Albert van Beyeren, getekent den 19 van grasmaant 1396. Dat 't woort *Heer* voor 's Vaders name gestelt is, overtuigt ons van 's Mans adeldom, volgens de schryfwyze van dien tydt. Dat Laurens met overvloedige geluksgoederen gezegent was, getuigt zyn huis, aan de grote Markt, naast de Kerke, toegewydt, aan St. Bavo, waar van hy Koster was, dat, naar dien tydt, zeer prachtig en zo groot was, dat men in latere jaren, om huurders of kopers te krygen, genootzaakt wiert, 'er drie huizen van te maken, staande in den gevel van 't middelste 't afbeeldsel van Laurens, met een onderschrift.

§. IX.

Hoe lang Laurens, na dat hy 1434 voor 't laatste Schatbewaarder geweest is, geleefd hebbe, is met gene zekerheit te zeggen. Wy ontfangen evenwel een weinig licht uit de nauwkeurige beschryving der Nederlanden, door L. GUICHARDIN, in de zestiende Eeuwe uitgegeven. Hy schryft, dat de eerste Vinder der Drukkunst reets overleden was, toen zyn knecht zich van Haarlem naar Mentz begeven hadde. Dit nu is in 't laatste van 1440 geschiedt, zo dat Laurens tusschen 1434 en 't gemelde jaar gestorven moet zyn. Naar myne gedachte, is Laurens, in den ouderdom van byna 70 jaren, in dit zelfde jaar 1440 overleden, vermits toen zyne ontrouwe knaap, om dat

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 25

dat het huis door geen anderen noch bewoont wiert, de kans schoon gezien heeft, om in stilte te vertrekken, en zyn geluk in Duitschlant te zoeken. Wat 'er van zy, JAN CHRIST. SEIZ is het spoor gansch byster, als hy, naar ene tydrekening, die hy, omtrent de gedrukte boeken van Laurens, op eigen goetdunken opgesteld heeft, aan dezen vele dingen toeschryft, die eigenlyk tot zyne Erfgenamen behoren, en 's Mans leven tot 1467 uitrekt.

Om te weten, hoe Laurens van gelaat geweest zy, kan niet anders, dan uit zyn afbeeldsel ontdekt worden. Men vindt 'er een, door ADRIAAN ROMAN, Boekdrukker te Haarlem, geplaatst in de *Louwrekrans voor Laurens Koster* door P. SCRIVERIUS, uitgekomen 1628. Het is geschildert door JAKOB VAN CAMPEN, en gegraveert door Jan van de Velde. Beide hebben zy 1628 geleefd, zodat het onzeker is, of 't afbeeldsel van Campen tot enen uitvinder gehadt hebbe, dan of 't door hem naar ene oude Schildery vervaardigt zy. Tot het eerste zou ik overhellen, omdat het beeld tusschen duim en vinger ene Romeinsche A heeft, dat met de eenvoudigheid der eeuwe, waarin Laurens leefde, niet overeenkomt. Maar by my is van meer gezach en ook veel ouder, een zeker geschildert afbeeldsel, dat sedert vele jaren in de Familie van Laurens zorgvuldig bewaart, en, nadat dezelve 1724 uitgestorven was, door den Here J. ENSCHEDÉ gekogt, op myn verzoek in 't koper gebragt, en voor dit werk geplaatst is (f).

§. X.

(f) Hoe zeer de nakomelingen van Laurens zich verbeeld hebben, dat dit zyn afbeeldsel is, zal ik het nu, noch ooit, geloven. De muts en kleding zyn alleen genoeg, om het niet te zyn; immers is deze dragt niet van de vyftiende, maar van de zestiende euwe. 't Kan zyn, dat een bedrieger het verkogt heeft, voor 't geen het niet was, of, dat de nazaten het, sedert onheuchelyke tyden, als een echt Familie-stuk bewaart hebben. Is dit waar, is 't mogelyk een afbeeldsel van Gerrit Thomaszoon. Naderhant is de beroemde Heer Autheur magtig geworden, uit het Kunst Kabinet van den Here P. VAN DAMME, een afbeeldsel, dat zyn Wel Edl. voor echt houdt. Wat hier van zy, dit is zeker, dat het zeer oudt, en de kleding van de vyftiende euwe is.

§. X.

Laurens trouwde aan KATRYN, dochter van enen ANDRIES (van wat geslacht, weet men niet), by welke hy gewonnen heeft ene dochter, genaamt LUCIA, die de vrouw van THOMAS PIETERSZOOM wiert. In dit huwelyk zyn, behalven Katryn en Margriet, drie Zonen verwekt, PIETER, ANDRIES, en THOMAS, die in de vyftiende euwe Leden der Haarlemsche Regering waren. Maar de twe eerste zyn 1492, in 't zo genaamt *Kaas-en Brootsfel*, jammerlyk aan hun einde geraakt. Pieter Thomaszoon liet na enen zoon, Thomas Pieterszoon, en ene dochter, Margriet geheten. In de plaatse van den vermoorden Pieter Thomaszoon is zyn zoon Thomas Schepen geworden, maar in dat zelfde jaar 1492 overleden. De zoon van dezen, Gerrit Thomaszoon, was 1536 en enige volgende jaren, Rentmeester van Stads gebouwen, en van 1547 tot 1552 Kerkmeester te Haarlem. Hy heeft by zyne Vrouwe, ERMINGARDE JANS DOCHTER, verwekt THOMAS GERRITSZOOM, die in Louwmaant 1559 aflyvig geworden, en Kornelis Gerritszoon, die 1580 Lieutenant van de Burgery geweest is. Voorts is 't Geslacht van Laurens den 24 van Lentemaant 1724, in WILLEM KORNELISZOOM KROON uitgestorven.

III. HOOF-

III. HOOFSTUK.

Geloofwaardige Bewyzen, dat de Kunst te Haarlem uitgevonden is.

Tot hier toe hebben wy Laurens als een Edelman, een Burger van Haarlem, en een Lidt van de Regering dier Stadt gezien. Nu zullen wy hem beschouwen als den Uitvinder der Boekdrukkunst, die de voortreffelykste aller Kunsten is, en de gansche waerelt aan hem verplicht heeft. Maar, omdat wy hier over met Duitschlant overhoop liggen, zal vooraf nodig zyn, met gegronnen redenen te staven, dat, 't geen eertyts twyfelachtig scheen, volkomen zeker is.

Wy zullen de bewyzen, die voor handen zyn, om te tonen, dat Laurens de Vinder, en wel te Haarlem, geweest is, (ene Ere, die een Nederlander geen dier beiden ooit betwist heeft) tot twe klassen brengen. *Eerst*, zullen geloofwaardige Getuigen en Schryvers van de vyftiende en zestiende euwen spreken; *daarna*, zullen wy bewyzen te berde brengen, die ons, na een nauwkeurig onderzoek, enige zeer oude boeken, schoon zonder melding van jaar of plaats, nochtans als de eerste voortbrengfels der Hollantsche Drukkunst, aan de hant geven. De Getuigen komen in dit, en in 't volgende Hoofdstuk de gedrukte boeken te voorschyn, die 't gezegde der Getuigen bevestigen.

§. II.

De eerste en voornaamste Getuige is KORNELIS, knecht van Laurens, en naderhant een boekbinder te Haarlem, (a) wiens verha-

(a) Het getuigenis der voortreffelyke Heren KLAAS GAEL en QUIRYN TA-

haal JUNIUS, voor omtrent twee eeuwen, in zyn werk, genaamt *Batavia*, der waerelt heeft medegedeelt. 't Behelst drie hoofdzaken, wier eerste de uitvinding der Kunst, de andere haare verbetering en aanwasch melt, en de derde, dat een ongetrouw knecht de Letters uit de Drukkerij van Laurens gestolen, naar Mentz gevoert, en daar mee in die Stadt 1442 twee boeken gedrukt heeft. Hier wort zo klaar van beweegbare Letteren gesproken, dat het te verwonderen is, dat de hoogberoemde SCHOEFLIN geen andere, dan de Plaatdruk, verstaan wil hebben.

Wat nu den Getuige zelven aangaat; hoe zeer een loontrekcent dienaar, is hy nochtans, als men alle omstandigheden wel overweegt, ten hoogsten geloofwaardig. Want Kornelis heeft niet alleen de zaak dikwyls in vorige tyden verhaalt, als wel te denken is, maar zelfs, toen hy bykans tachtentig jaren oudt was. Derhalven in zulke jaren, wanneer hy 't minste belang hadt, om Laurens, lang overleden, en aan wien hy, zo veel wy weten, niet was vermaagfchapt, meer toe te kennen, dan hy verdiende. Ook blykt zyne oprechtheit, omdat hy, verre van zich iet der vinding toe te schryven, nergens anders op

uit

TALSIUS is alleen genoeg voor elk, die onzydig en zonder liefdeloosheit te werk gaat, om 't verhaal van den geleerden JUNIUS volkomen te geloven, en Kornelis voor geen verdicht persoon te houden. Maar het heeft onzen hoogberoemden Autheur en den uitmuntenden Historie-Schryver G. W. VAN OOSTEN DE BRUIN onlangs mogen gebeuren, ene aantekening te zien in een Rekenboek der Kerkuitgaven van 1474, welk jaargetal en op den bant, en in het hoofd der Rekeningen uitgedrukt is. De aantekening is deze:

*Item Cornelis die Boeckebinder heb ik gheven
VI rinse gulden van die boecken te binden
Op rokeninc.*

Niet alleen de Heer Pensionaris, maar ook de Heer Historie-Schryver in zyne heerlyke Beschryving der Stadt Haarlem, 1 Deel, bladz. 337. menen hier uit een nieuw bewys te krygen, voor het aanwezen en den leeftyd van Kornelis. Doch het is, naar myn oordeel, niet sterk genoeg; immers party kan met recht vragen, of men verzekert is, dat 'er toen te Haarlem gene boekbinders meer geweest zyn, die Kornelis geheten hebben.

uit geweest is, dan, om de ere van zynen Here te hanthaven. Voorts was hy zo driftig, dat hy, zo dikmaal van gemelde diefstal gesproken wiert, dan in gramschap, dan in tranen uitborst. Zyn verhaal is ook met zo vele verzekértheit geschiedt, als men verwachten kan van een ooggetuige der kunst, en wien de dief bekend was, by welken hy vele nachten in ene bedstede geslapen hadt. Hoewel Junius (geboren 1511.) dit allergeloofwaardigst verhaal uit den mont van Kornelis (die, 1515. of in 't begin van 1516. overleden is) niet gehoord heeft, hebben 't hem nochtans twee Mannen van ene beproefde trouwe, de geleerde KLAAS GAEL, en de Burgermeester QUIRYN TALESIUS medegedeelt. Deze hadden, in hunne jeugt, alles van Kornelis zelve gehoord, en in latere dagen aan Junius vertelt, ieder afzonderlyk, en nochtans met byna dezelve woorden, waaruit blykt, dat zy niet alleen de mening van Kornelis wel begrepen hebben, maar dat hun ook de zaak volkomen in 't geheugen gebleven is.

S. III.

ULRICH ZEL, geboren te Hanau, was een tydtgenoot van Kornelis; uit zynen mont heeft de Schryver der *Keulische Kronyk*, uitgegeven 1499 (b), aangetekent 't geen op de uitvinding der Kunst betrekking hadt. Hy zegt, dat de Drukkunst, zo als zy naderhand in gebruik raakte, (dat is, met kopere Letters) te Mentz door Jan Gutenberg om 't jaar 1440 uitgevonden, en 1450 in zekeren opzicht volmaakt geworden is; evenwel zo, dat Mentz de eerste beginsels der Kunst aan Hollant verschuldigt is, dat hy bewyft met de *Donaten*, die hier voor 1440 uitgekomen, met beweegbare Letters gedrukt zyn.

Deze

(b) Voor 't jaar 1499 heeft de *Kronyk* van Keulen 't licht niet gezien, zodat Marchand (*Hist. de l'Imprim. p. II. p. 4.*) 't spoor byster is, als hy schryft, dat 'er ene druk van 1489 is. Doch deze Franschnan slaat doorgaans den bal mis.

Deze Zel was zelf in de Lantstreek van Mentz een uitschryver van boeken, en bragt 't allereerst de Drukkunst te Keulen. Want dit verzekert ons 't geen gelezen wort, achter ene allerzeldzaamste en tot hiertoe gansch onbekende uitgave van een Werkje, te onrecht aan AUGUSTYN toegeschreven, den titel voerende, *de Vita Christiana & de Singularitate Clericorum*, door Ulrich Zel 1467 gedrukt (c). Zel dan verdient geloofd te worden, niet alleen, omdat hy zelf een Duit-

(c) Toen de Heer Autheur 1759 een der buitengewone Afgezanten, wegens Hun Hoogmogentheden, aan 't Hof van Engelant was, wiert Hem deze zeldzame Uitgave vertoont. Zyn Wel Edl. heeft 'er ene nauwkeurige aftekening van doen maken, en in plaat brengen. Zie *Tab. IX.* van 't Latynsch Werk. Naderhand is de Pensionaris zelf een Exemplaar magtig geworden.

Ondertusschen is 't een aanbiddelyke wech in de Goddelyke Voorzienigheid, voor Haarlem, dat den Here Autheur deze Druk bekend is geworden; want KÖHLER, om den Kronykfchryver verdacht te maken, zegt, dat niet Zel, maar PIETER DE OLPE de eerste Boekdrukker te Keulen geweest, en 1470 een boek van zyne pers gekomen is. 't Onderschrift nu toont klaar, dat Zel drie jaren te voren gedrukt heeft. 't Is door genen bedrieger, de Letters nabootsende, geschreven, maar zo wel, als 't gansche boek, gedrukt; ook is 't jaargetal van 67 niet door Cyfferletteren uitgedrukt, maar op deze wyze, *Sexagesimo Septimo*, dus men niet kan voorwenden, dat 'er ene four door den Letterzetter begaan is, die men bespeurt in verscheide boeken, daar 't jaargetal in Cyfferletters voorkomt. Köhler en die met hem Haarlem de Eer der Uitvinding zoeken te ontroven, hebben derhalven door deze tegenwerping niets uitgericht, om den Kronykfchryver, en byzonder Zel, die zonder vooroordelen te werk gegaan is, en op welken wy ons niet recht beroepen, van onkunde te beschuldigen. Tot noch toe is ons geen boek, door Zel uitgegeven, daar 't jaargetal by gevonden wort, voorgekomen, dat vroeger, dan 't gemelde, gedrukt is. Ondertusschen kunnen 'er zodanigen zyn, die naderhand ontdekt worden, en by gebrek van deze zyn zy waarschijnlijk door hem gedrukt zonder melding van name en 't jaar der uitgave, die voor 1467 't licht gezien hebben. Ik hebbe, onder anderen, twee boekdelen, behelzende enige werken van Cicero; in groot Octavo, (zo als men 't noemt) dus van dezelve grootte, als *Augustinus de Vita Christiana & Singularitate Clericorum*, en met dezelve Letters gedrukt, (immers een van beiden) zonder melding van jaar, plaats en name des Drukkers. Zo deze by Zel gedrukt zyn, dat meer dan waarschijnlijk is, zyn zy, zo niet vroeger, althans niet later uitgekomen, dan Augustinus, omdat de Letters van 't ene stuk, namenlyk, *Ciceronis paradoxa, de amicitia, & de Senectute*, minder gesleten, en dus minder gebruikt zyn. Hoe 't zy, zo veel is zeker, dat de Druk van Augustyn, drie jaren eerder, dan 't Werk door P. de Olpe vervaardigt, Köhler zyn woort moet doen intrekken. De andere grieven, die hy tegen den Kronykfchryver inbrengt, zyn reets door den voortreflyken SCHELHORN beantwoort.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST.

Duitscher was, maar voornamelyk, omdat hy dien tydt te Mentz verkeerde, toen de nieuwe kunst van Drukken uitgevonden was: ten bewyze, dat hy onzydig gesproken, en de waarheit, om zyn Vaderlant dienst te doen, niet heeft willen verkrachten. Hy komt met Kornelis van Haarlem volmaakt overeen, dat de Hollandsche Drukken voor die van Mentz gegaan zyn, en men hier omtrent 1440 de Kunst heeft beginaen te oefenen. Mentz heeft derhalven in dien tydt Holland zyne Eer niet betwist, en zich niets toegeschreven, dan het zelve met recht toekwam.

§. IV.

't Is bykans van den zelve inhoudt, dat ons nagelaten is door MARIANGELUS ACCURSIUS, van Napels, die in 't begin der zestiende euwe reets bloeide. Hy vertrok, na eerst een geruimen tydt in Italie doorgebragt te hebben, naar Duitschlant; daar hy by Keizer Karel den Vyfden vele jaren in groot aanzien was. Naar 't getuigenis van ENGEL ROCHA, is zyn gevoelen geweest, dat de twe eerste boeken, te Mentz 1450 gedrukt, *Donatus* en *Confessio-nalia* waren, maar dat *J. Fust* (hy hadde Gutenberg behoren te noemen) voorgelicht was door den Hollandschen *Donatus*, die daar eerst in platen gedrukt was. Dus in den tydt van Accursius deze zaak, zo in Italie, als in Duitschlant, reets bekend geweest is. Dat evenwel de Donaten in gene vaste platen, maar met beweegbare Letters gedrukt zyn, tonen de brokken, die men 'er onlangs van ontdekt heeft, en daar wy in 't vervolg breder van spreken zullen. Accursius heeft ook door vaste platen niets anders verstaan, dan de stukjes Hout, waar op de Letter gefneden was. 't Latynsch woort *Tabula* is ook in de vyftiende euwe in dien zin gebruikt, als te zien is in de zeldzame uitgave van *Eusebii Chronicon*, gedrukt te Milaan by F. de Lavagnia om 't jaar 1475.

§. V.

Een vierde Getuige is een naamloos Engelsch Schryver, misschien een tydgenoot van Accursius, of ouder, uit zyn werk, dat voorheen in de Boekery te Lambeth geweest, maar sedert een geruimen tyd vermist is, heeft RICHARD ATKINS enige uittreksels gemaakt, en gevoegt in zyn boek over de *opkomst der Drukkunst*, 1664 uitgegeven (d). Hy zegt niet alleen, dat, op aanraden van den Aartsbischof Thomas Bouchier, de Kunst in Engeland gebragt is door een Knecht van Haarlem, maar dat die ook in deze Stadt is uitgevonden, schoon hy zich in den persoon vergift heeft, de eerste uitvinding aan Gutenberg toeschryvende, die de Kunst nooit in Haarlem geoeffent, maar te Mentz verbeterd heeft. Men kan niet zeggen, dat de Schryver van alles kwalik onderricht is geweest, wyl hy die van Mentz berispt, dat zy zich de vinding en volmaking der Kunst toeschryven, daar zy die in tegendeel geleerd hadden van een broeder van zekeren Haarlemmer knecht, nadat die van dezen 't geheim verstaan hadde. Hy wist dan zeer wel, hoe dezelve, door de broeders Genscheleisch, uit Holland naar Duitschland was overgebragt, en derhalven de uitvinding Holland niet betwist konde worden; hierin echter beschuldigt hy die van Mentz te onrechte, dat zy als volmakers van de Kunst gehouden willen worden, welke Eer hun, zonder tegensprake, toekomt, dat in 't vervolg blyken zal.

§. VI.

Hierop volgt een vyfde getuigenis van den Haarlemmer Rechtsgeleer-

(d) 't Geen de geleerde MIDDLETON en DUCAREL hier tegen ingebragt hebben, is door den Here Pensionaris bondig beantwoort in enen Latynschen brief aan den laaften in Wintermaant 1761 geschreven. Van dezen zo wel, als van den brief van Ducarel aan onzen Auteur, heeft de geleerde DE BRUIN een kort begrip medegedeelt in *de Geschiedenissen van Haarlem*, bladz. 245 en volg. dat de Nederlander daar met het uiterste vermaak zal lezen.

leerden, JAN VAN ZUUREN, die, gelyk eertyts Laurens, in zyne Vaderstadt zo wel een Lidt der Regering, als een Boekdrukker was. Door hem is een werkje opgesteld, by wyze van ene samensprake, in sierlyk Latyn, *over de eerste vinding der Boekdrukkunst*, tusschen de jaren 1549 en 1561, en dus, nadat hy Schepen, en eer hy Burgermeester was, waarover Scriverius in den Lauwrekrans kan nagezien worden. Dit werkje is ongelukkig wechgeraakt; 'er was ten tyde van Scriverius niets meer van te vinden, dan enige weinige bladen van de Inleiding, waaruit hy enige uittreksels in zynen Lauwrekrans geplaatst heeft. Schoon het beste deel verloren is, tonen evenwel deze brokken, dat van Zuuren een door-eerlyk en onzydig Man geweest is, en dit volgende gestelt heeft:

1. Dat de Drukkunst allereerst te Haarlem is uitgevonden.
2. Dat 't Huis, waarin de Kunst gevonden wiert, in zynen tyd noch in zyn geheel was.
3. Dat de nieuwe Kunst, noch ruw en onbeschaaft, van een vremdeling gestolen is,
4. Dat zy van hier naar Mentz is overgebragt;
5. Dat zy daar zeer aangenaam ontfangen, voortgezet, en veel verbeterd is.

§. VII.

Op even dezelve wyze, schoon veel beknopter, ging DIRK VOLKERTSZOON KOORNHERT te werk in de *Opdracht* zynrer Nederduitsche vertaling van CICERO over de *Plichten*, aan de Regering van Haarlem, 1561 in 't licht gegeven. Hy, die een metgezel van VAN ZUUREN in de Drukkery, en te gelyk openbaar Beambtschryver en een Plaatsnyder was, begreep, dat hy voor 't eerste boek, dat van hunne nieuwe Pers kwam, stellen moest, dat de uitvinding te Haarlem, en de overbrenging naar Mentz, bewees. En op-

III. H O G S T U K.

dat men aan de waarheit niet zou twyfelē, staat hy ze met 't getuigenis van bejaarde en geloofwaardige Mannen, die van den name en de afkomst des eersten Vinders volkomene kennis hadden, hem 't huis, waarin hy gewoont hadde, aangewezen, en de eerste beginsels der Kunst nauwkeurig verhaalt hebben.

§. VIII

De zevende Getuige is LOUIS GUICCARDIN, van Florence, die, nadat hy om 't midden der zestiende eeuw Itale verlaten, en Antwerpen tot zyne woonplaats verkoren hadt, ene nauwkeurige beschryving der Nederlanden in de Italiaansche tale heeft uitgegeven. Hy getuigt in de eerste uitgave, aan Filip Koning van Spanje den 20 van Wynmaant 1566 opgedragen, en 't volgende jaar by Willem Sylvius, 's Konings Boekdrukker, van de pers gekomen, 't geen niet alleen 't algemeen gevoelen der Nederlanden, maar ook enige Schryvers en oude Gedenkstukken bevestigen, dat te Haarlem de Boekdrukkunst is uitgevonden, maar dat een knecht van den Uitvinder, nadat deze gestorven was, eer hy de Kunst tot volmaaktheit hadde kunnen brengen, naar Mentz geweken was, daar hy, met opene armen ontfangen, ze zodanig verbeterd hadde, dat 't een algemeen gerucht geworden was, dat Mentz de Eer der uitvinding toekwam. Behalven dat dit verhaal met de vorige getuigenissen overeenstemt, heeft het noch deze byzonderheit, dat de dieftal geschiedt is na 't overlyden van Laurens.

§. IX

Bindelyk komt noch een achtste Getuige te voorschyn, de beroemde HENRIK SPIEGHEL, een byzonder Vrient van DIRK KOORNHART, die hem ongetwyfeld van de uitvinding der afzonderlyke houtte Boekstaven, en derzelyver samenvoeging, door middel van dunne koorden, kennis gegeven heeft. 's Mans woorden in het

twe-

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 37

twede Boek van zynen Hartspiegel, Vs. 67 en volg. luiden dus:

*Tot spraak en Schryvens dienst (ist ramp of ist geluk?)
Voor des eeuw, is (God wouts) bedacht de Letterdruk.
O Haarlems klooke gheest, u lof sal ewigh stonken,
Al heeft de roem van Mentz u faam heel doen verdonkren:
Ghi hebt houtstaefkens eerst in houtplaats seil gepast:
En na, met snoerkens die (als schrift) by een ghestaft.
Maer knechts ontrow won d'eer. Doch ist waar niet min waarheid,
Al derfise roemgherucht van wytverbrede klaerheid.*

Ik hebbe lang in twyfel gestaan, hoe de woorden, *Ghi hebt houtstaefkens eerst in houtplaats seil gepast*, moesten verstaan worden. Doch de Vermaarde ADRIAAN KLUIT, die de oude Nederduitsche Taal grondig verstaat, meent dat SPIEGHEL door deze woorden heeft willen te kennen geven: dat Laurens Janszoon klaar begrepen hadt, dat de vaste Letters op houtte Tafereelen gesneden, nergens anders, dan tot één Werk, konden gebruikt worden, en daarom nodig, om afzonderlyke Boekstaven uit hout te vervaardigen, ten einde allerlei Boeken te kunnen drukken. VLAMING is hier derhalven 't spoor byster, als hy door de woorden, *in houtplaats seil*, verstaat, by gebrek van een houtte plaat (e).

§. X.

't Zyn dan niet alleen onze Lantsgenoten, maar ook uitheemschen, en

(e) Of de schrandere en geleerde VLAMING het spoor byster geweest zy, zou ik niet durven zeggen. Hoe het zy, de uitlegging van dezen slydt zo min tegen het gevoelen van den Piere Penfoparis, als die van den beroefden Alkmaarschen Schoolvoogt; want beide uitleggingen tonen klaar, dat Spieghel anders heeft willen te kennen geven, dan dat Laurens, in de plaats van houtte borden, afzonderlyke Boekstaven van hout gesneden, en gebruikt heeft.

E 2

en wel zeer oude Schryvers, Italianen, Engelschen, en zelfs Hoogduitschers, wien het waarlyk 't minste in hunne kraam diende, die Haarlem hebben toegeschreven de eerste uitvinding, naderhaat door een ongetrouwen knecht aan Mentz medegedeelt. Als men nu alle deze getuigenissen met oordeel wikt, en onzijdig te werk gaat, zal men moeten bekennen, dat 't ene afgedane zaak is, te meer, omdat zy alle op 't zelve uitkomen, en gene losse geruchten, of straatpraatjes maar echte stukken tot een gront hebben; indien men op zulke berichten niet mag vast gaan, zal men ook geen staat kunnen maken op de voortreffelykste Jaarboeken, die niet altydt steunen op de Registers van Staat of Stadt, maar dikwerf op 't geheugenis der gener, die de zaken volkomen kundig zyn. Ook zet het der zake geen klein gewigt by, dat GUICCARDIN, voor 200 jaren reets, de waarheit uit enige oude *Gedensstukken* ontleent heeft. Alle onzijdige Rechters zullen derhalven in zo vele bygebragte bewyzen veel meer overredings kracht vinden, dan in 't gezegde van énen P I E T E R S C H O I F F E R, die zich de uitvinding der gegotene Letteren toekent; hy dan getuige in zyne eige zaak zynde, mag, zo zy volgens de gronden van 't Recht behandelt wort, niet gehoord worden. Evenwel geloven het alle Hoogduitschers, wy zelve ook, in weerwil van velen onzer Lantsgenoten.

§. XI.

Men zou by alle voorgaande bewyzen noch vele andere kunnen voegen, zo wy die voor onze goede zaak niet te zwak keurden; want die ze bybrengen, waren of uitschryvers van de Werken der beroemde Mannen, daar wy ons reets op beroepen hebben, of, die te laat leefden. Onder de eersten zyn NATALIS COMES; en onder de laaften alle Schryvers van de Zeventiende en Achttiende Eeuwen.

§. XII.

§. XII.

't Schynt vrent, dat onder de Getuigen niemant van onze Kronykschryveren, die in de Vyftiende of in 't begin der volgende Eeuwe gebloet hebben, gevonden wort. Ik zelf heb waarlyk nu en dan niet kunnen begrypen, waar het aan toe te schryven is, dat men by de Schryvers, die de Nederlantsche Geschiedenissen geboekt hebben, zo een diep stilzwygen omtrent de uitvinding der Drukkunst te Haarlem vindt. Dat EGIDIUS DE ROYA, JAN VELDENER, R. SNOY, en anderen de zaak niet zouden geweten hebben, is niet te geloven; omdat de Kunst in 't jaar 1455 in Duitschland ruchtbaar geweest, en het wel te denken is, dat de diefstal aan de Drukkery van Laurens, 1440 begaan, terstont in verscheide plaatsen van Holland bekend is geworden. Maar de ware reden van hun stilzwygen is, dat de Kunst, zo als die te Mentz geoeffent werdt, zo verre boven die van Haarlem te schatten was, dat men het werk van Laurens alleenlyk voor eerste beginfelen aanzag, terwyl de verbetering van Mentz den naam van de eigenlyke Drukkunst wegdroeg. 't Is hier van daan gekomen, dat eertyts enigen onzer Nederlanderen de uitvinding der Kunst, om met Kopere Letters te drukken, en te rechte, Mentz hebben toegekent, zonder iet van het drukken met houte Letteren te melden.

§. XIII.

Eindelyk heeft de Nakomelingschap, gesterkt door de gemelde getuigenissen, om noch niet te spreken van de eerste voortbrengfelen der Drukkunst, dankbaar beginnen te zien, hoe zeer Nederlant, ja de gansche geleerde waerelt, aan Laurens verplicht is, wegens de uitvinding van die allervoortreffelykste Kunst. Waarom de Regering van Haarlem, in 't begin der voorgaande Eeuwe, zyn afbeeldsel boven in den gevel van Laurens huis, heeft laten plaatsen, met dit opschrift

in vergulde Letteren, volgens de opgave van S. AMPSING en M. Z. BOXHORN.

MEMORIAE SACRUM.
T Y P O G R A P H I A
ARS ARTIUM OMNIUM
CONSERVATRIX
HIC PRIMUM INVENTA
CIRCA ANNUM CIOCCCCXL

Maar omdat SCRIVERIUS naderhant begreep, dat men een verkeert jaar gestelt hadt, is het verandert in M. CCCCXXIIX, dat 'er nu noch staat.

Op het loffelyk voetspoor der Overheid heeft ADRIAAN ROMAN, Boekdrukker te Haarlem, nadat hy 1628 't afbeeldsel van Laurens in 't koper hadt laten brengen, hem ook in plaat een Stantbeeld opgerecht, met dit opschrift:

M. S.
viro consulari,
LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI,
Alteri Cadmo, et Artis
Typographicae circa
Annum Domini
M. CCCC. XXX.
Inventori primo,
bene de Literis ac
toto Orbe merenti,
hanc Q. E. C. Q. Sta-
tuam. quia aertam non
habuit. pro monumen-
to posuit Civis gratiss.

ADRIA-

ADRIANUS ROMANUS

Typographus.

Aa. M. DC. XXX.

Hierna is 1655, ter ere van Laurens, een afbeeldsel, dat door Jakob van Campen zeer konstig geschildert is, in de tuin van 's Prinzen Hof geplaatst. Eindelyk heeft 't Gildt der Geneesmeesteren, een gelauwriert Stantbeeld, in Steen gehouwen, in deze tuin doen oprechten, met dit opschrift:

AE. M. S.
LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI
VIRO CONSULARI,
TYPOGRAPHIAE
INVENTORI VERO,
MONUMENTUM HOC
ERIGI CURAVIT
COLLEGIUM MEDICUM
Anno CIO IC CX XII.

Zonder te spreken van zes Gedenkenningen, in den jare 1740 geslagen, wanneer men 't Eeuwgery der Boekdrukkunst vierde, ter ere van Laurens, die de Heer SERIZ in 't Koper doen brengen, en in zyn werk gevoegt heeft.

De Geschiedenis der Boekdrukkunst, door Laurens Janszoon te Haarlem uitgevonden, en, na zyn afterven, door een' Knecht tot die van Mentz overgebracht.

§. I.

H. JUNIUS heeft in zyn boek, genaamt *Batavia*, ingelascht de geschiedenis der uitgevonde Drukkunst te Haarlem, die vervolgens naar Mentz is overgebracht, voornamenlyk volgens 't verhaal van Kornelis den Boekbinder, die wy in dit Hoofdstuk ophelderen, en tegen de ongegronde vitteryen van sommigen zullen verdedigen. De Autheur getuigt in de Opdracht aan de Staten van Holland, gedagtekent den 4 van Louwmaant 1575, dat hem zyn boek veel arbeid en tydt gekost heeft. Dit nu geeft duidelyk te kennen, dat het werk om dezen tydt ten einde gebragt, en geenzins, gelyk enigen willen, eerst bearbeidt is. En waarlyk, 't schynt, dat Junius (gelyk de Heer SEIZ zeer wel aangetoont heeft) in den jare 1562, of om dien streck, eerst aan zyn werk gegaan is; maar dat de doot, die hem den 16 van Wiedemaant 1575 wechrakte, belet heeft; de laatste hant 'er aan te leggen. Zodat het in dien staat, als hy het gelaten hadt, te Leiden by Plantyn 't licht gezien heeft in 't jaar 1588.

§. II.

Wy moesten dit vooraf zeggen, om te doen blyken, dat de Autheur genen mislag begaan heeft in de tydtrekening, die hem de meeste Duitschers op 't voetspoor van NAUDE, aanwryven. Junius hadt namenlyk gezegt, „ dat Laurens Janszoon, voor 128 jaren, „ Koster te Haarlem geweest was, en in een prachtig Huis, tegen „ over

„ over's Konings Paleis, gewoon hadt”. Parteyen beweren, dat die in den jare 1575 geschreven, en dus de uitvinding der Kunst, die hy daar aanstonds op laat volgen, 1447 geschiedt is, ten einde hem voor bespotting bloot te stellen, omdat hy kort hierop zegt, dat in 't jaar 1442 boeken te Mentz gedrukt zyn, en dus 5 jaren, eer de Kunst was gevonden. Maar het zy zo! Junius heeft al eens 't oog op 1447 gehad, zo volgt daaruit niet, dat hy 't geboorte-jaar der Kunst bedoelt heeft, niets minder voorwaar! hy zegt alleenlyk, dat Laurens toen een schoon Huis bewoonde, daar hy immers lang na de vinding der Kunst gebruik van heeft kunnen maken. Doch 't is daarenboven een zwak bewys, dat uit 't jaar der Opdracht gehaalt wort. SCRIBE RIUS heeft derhalven (in de Lauwerkrans, I. Hoofst. bl. 16 en 19) zeer wel aangewezen, uit het beloop van Junius schryven, dat hy niet 't jaar 1447, maar 1440 bedoelt, en niet 1575, maar 1568, te boek geslagen heeft. 't Is Junius derhalven nooit in de gedachten gekomen, dat Laurens de Kunst eerst in 't jaar 1440 heeft uitgevonden. Want daar de Boekdrukkunst in 't laast van 1440 naar Mentz is overgebracht, nadat men reets enige boeken te Haarlem gedrukt hadt, gelyk de Autheur melt, moet volgen, dat zy enige jaren te voren is uitgevonden. Maar wyl Junius het eigenlyk jaar der Vinding niet recht schynt geweten te hebben, heeft hy echter van zich niet kunnen verkrygen, dat men van den leeftyd des Uitvinders onkundig zou zyn, waarom hy het laatste jaar aantekent, waarin Laurens geleefd, en in dat voortreffelyk Huis gewoon heeft.

§. III.

Wy volgen nu Junius, in de beschouwing van de eerste beginselen der Drukkunst. „ Laurens hadt derhalven (zo spreekt onze Autheur) „ onder 't wandelen in 't Haarlemmer Bosch, enige Letters in de bast „ van beuken hout begonnen te snyden, en vervolgens, de ene na „ de andere, verkeert op een stuk papiers gedrukt”. Niet alleen

vreemde, maar zelfs onze eigen' Schryvers, menen, in dit verhaal iet te ontdekken, dat berisping verdient. Want JOSEF SCALIGER was van oordeel, nadat hy gelezen hadt, dat *Donatus* in Hollant gedrukt was door middel van Letteren, die alle te samen in Platen gesneden waren, dat de Hollanders de Kunst niet begonnen hadden met afzonderlyke boekstaven, daar de taal van Junius heen wil, maar met vaste Letteren, in Hout gesneden. Scriverius is noch ene stap verder gegaan, wyl hy zich verkeerdelyk ingebeelt heeft, dat Letters, niet alleen in Boomschors gesneden, maar in welk soort van Hout ook, de Drukking der Perste geenzins wederstaan kunnen: hy heeft dan 't verhaal van Junius in twyfel getrokken, en een ander in de plaats gestelt (in de Inleiding voor de Lauwerkrans, bl. 9 en volg.) hierop uitkomende: Laurens zou, in 't Haarlemmer Hout in een stuk van enen afgewaaiden tak enes beuken- of liever eikenbooms, enige gesneden, en deze brok aanstonds in een papier gewonden hebben. Maar 't gebeurde ondertusschen, dat dit stuk houts, toen de slaap Laurens overviel, 't zy door den regen, 't zy op ene andere wyze nat geworden was, en de insnydingen leverkleurde Letters op 't papier gedrukt hadden. Laurens zou dit opgemerkt, en daarop de Letters in houten' Tafereelen, verkeert, gesneden hebben, om door ene Perste op 't papier te drukken, totdat hy eindelyk de beweegbare Letters uitvondt. Junius heeft dan de afzonderlyke Boekstaven, op 't bericht van geloofwaardige Getuigen, en Scriverius het Plaatsnyden, naar eigene vondt, in 't Haarlemmer Bosch gezogt. 't Verhaal van Junius steunt op 't getuigenis van Laurens Knecht, en dat van Scriverius, deels, op 't verkeert begrip van Scaliger, deels, op zyne eigene valsche onderstelling omtrent de beweegbare, in Hout gesneden' Letteren. Dat van den eersten is allereenvoudigst, en van den tweeden ruikt vry wat naar ene Fabel, wegens de bygevoegde omstandigheid van den slaap, die Laurens zou bevangen hebben. 't Oudste getuigenis is dan van 't meeste gezag, waarop niet gevit kan worden,

als

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 49

als wy, in plaatse van Beukeschors, een tak stellen, waaruit Laurens, onder het wandelen in 't Bosch, allereerst de beweegbare Letters gemaakt heeft.

§. IV.

Om dan de proef van deze Letters te nemen, en op 't papier te drukken, heeft Laurens, vermaakshalven, „ een en ander regeltje, tot „ een leerboekje zyner Kleinzonen, de Kinderen van zynen Schoon- „ zoon, vervaardigt ". Zo spreekt Junius naar zyne gewoonte, dat is, verbloemt, en verstaat een gering proeffstukje van de Kunst. Maar wat dit nu geweest zy, zou men zeggen, dat na verloop van ruim drie Eeuwen niet ontdekt kon worden, zonder ene bovengewone bestiering. Nochtans meent de Heer ENSCHÉDE, beroemt Boekdrukker te Haarlem, het zelve ontdekt te hebben, door een zeer oudt blaadtje op Pergament, aan beide zyden gedrukt, en te Haarlem gevonden. 't Bestaat acht bladzijden, van 't allerkleinst formaat, en behelst de Letters van 't alfabet, 't Onze Vader, de Ge-loofsartikels, behalven noch drie kleine gebeden. 't Was vast geplakt aan enen ouden bant, waarin een Nederduitsch Gebede-en Psalmboek gebonden was, en lang geweest in de aanzienlyke Familie van Berstein, die aan die van van Zuren vermaagschapt was. Omdat het niet geheel van den bant afgenomen kon worden, heeft de Heer ENSCHÉDE het in 't midden moeten doorsnyden (a). Het komt met de beschryving van Junius volmaakt overeen. Want, als men het met de eerste uitgave van den *Nederduitschen Spiegel*, en met de eerste en tweede uitgave van den Hollantschen *Donatus* vergelykt, zal ten klaarsten blyken, dat het

(a) Ene nette aftekening van 't gaansche werkje is in de Latynsche *Origines* van den Here Auteurs, Tab. I. te vinden, zo goet, en zo gebrekkig, als naar 't oorspronkelyke geschieden kon.

IV. H O O R T S T U K,

het vroeger uitgekomen is. Iminers doen zich in de Letters, die (volgens 't oordeel van allen kundigen, die 't oorspronkelyke gezien hebben) zonder twyfel beweegbare, en, wegens hare ongelykheit, gesneden, ook tot geen ander boek, zo veel men weet, gebruikt zyn geweest, ene zodanige eenvoudigheid en ruwheit op, dat men den maker niet hoger kan houden, dan voor een' leerling in de Kunst. Als men 't oog op de Druk zelve slaat, zal men alle tekens van oudtheit ontdekken. De bladzijden zyn noch van boven, noch onder aangetekent. Gene tekens van verdeling der lettergrepen bespeurt men aan 't einde van den regel; zelfs vindt men ene lettergreep in 't midden gescheiden, gelyk bladz. 8. de eerste lettergreep van 't woort *Spiritu*, dus aan 't einde van den regel staat *Sp* en in 't begin van den volgenden *iritu*. Men ziet gene zinsnydingen, zelfs gene stippen, die men in de andere boeken van Laurens ontmoet, schoon de Letter *i* hier met geen toonmerk, maar met ene stip getekent is. De regels zyn doorgaans scheef en krom. Met één woort, alles is ten uitersten mismaakt, ten bewyze, dat dit door Laurens gedrukt is, eer hy de Kunst zo verre bragt, als zy in zyne andere boeken gezien wort.

§. V. 't Zal 'er nu op aan komen, om te weten, wanneer Laurens deze eerste proef genomen heeft. Zyne kleinzonen moeten zekerlyk zo oudt geweest zyn, dat zy in staat waren, om onderwezen te kunnen worden in de Latynsche tale, waarin 't boekje geschreven was. Als men hun nu tien of elf jaren toekent, zal men de volgende rekening vinden. Zyn oudtste kleinzoon Pieter, zoon van Thomas, die 1440 reets Vader van een tweede Kint was, kan niet wel na 't jaar 1438 getrouwt zyn geweest. Als hy toen twintig jaren oudt was, zal hy 1418 geboren zyn, mogelyk twe of drie jaren ouder, dan zyn Broeder Andries. Als men alle omstandigheden wel overweegt, kan de Kunst

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST.

Kunst niet wel later, dan 1430, uitgevonden zyn: want Laurens, die reets 1440 overleden was, hadt, behalven de twe uitgaven van *Donatus*, gedrukt den *Spiegel in 't Nederduitsch*, dat al een tamelyk groot werk is, en wel ieder met verschillende Boekstaven. 't Is klaar te zien, dat, in de eerste opkomst van de Kunst, veel arbeit aangewendt, vele zich gedurig opdoende zwarigheden te boven gekomen moesten worden, en verscheiden werklieden vereischt wierden, om het nodige gereetschap te vervaardigen, 't welk alles in een korten tydt niet konde geschieden. Dit heeft eertyts P. SCRIVERIUS bevestigd, als hy zegt, dat de Kunst 1428 haar begin genomen heeft, doch niet, gelyk hy verkeert stelt, in vaste Taferelen, die hy als de eerste Klasse der Boekdrukkunst aanmerkt, maar met beweegbare Letteren.

§. VI.

Als nu Laurens, naar 't getuigenis van JUNIUS, zag, dat de eerste proef, die hy genomen hadt, vry wel was uitgevallen, „ heeft hy, als een Man, die verstandig en bedreven was, zyne godachten „ over meer verhevene dingen laten gaan, en eerst van allen ene soort „ van Schryfint, die meer klevend en vast was, omdat de gemene „ Int te zeer yloide, met zynen Schoonzoon Thomas Pieters zoon „ uitgedacht”. Men ontdekt voorzeker tweërlei soort van Int in de boeken, door Laurens gedrukt. Tot de boeken met beweegbare Letteren heeft hy Druk-int gebruikt, en tot de Taferelen een anderen, die veel bleker, en met water gemengt was. De Druk-int van Laurens is van ene muisvale kleur, doch zyne Opvolgers te Haarlem, en voornamentlyk de Drukkers te Mentz, hebben zich naderhand bedient van Int, die veel zwarter en beter was. Vervolgens getuigt JUNIUS gezien te hebben een boek, by Laurens gedrukt, te weten, den *Spiegel onzer Behoudenis*, in 't Nederduitsch. Dit is, 't geen duidelyk blykt, gedrukt met beweegbare Boekstaven, doch niet, die,

gelyk Scrivierius wil, gegoten, maar in Hout gefneden zyn.

Doch 'er is ons aangelegen te weten, of Laurens andere, behalven in Hout gefnedenene Letteren, gebruikt hebbe. Dewyl de Duitſche *Spiegel* en de twe uitgaven van *Donatus* de enigſte zyn, die men tot hiertoe ontdekt heeft, zal nodig zyn, om hen nauwkeurig te beſchouwen. 't Is buiten kyf, dat zy gedrukt zyn met beweegbare Letteren, die evenwel niet gegoten zyn, anders waren zy aan elkander gelyk, daar in tegendeel, in alle drie boeken ene grote ongelykheit duidelyk beſpeurt wort. Deze Letters waren zekerlyk in Hout gefneden, omdat alle oude Schryvers, zonder ooit tegengeſproken te zyn, de uitvinding der Kopere Letteren Mentz hebben toegekent. Naar 't getuigenis van ZEL, zyn de Hollanſche Drukken, en wel de *Donaten*, vroeger in de waerelt geweest dan de Drukken van Mentz, dus moet volgen, dat Laurens, die reets overleden was, toen men te Mentz begon te drukken, gene Metale, maar Letters in Hout gefneden, gebruikt heeft. De ruwheit, die in de *Donaten* en den *Spiegel* klaar ontdekt wort, toont waarlyk, dat men hen met gene Metale Boekſtaven gedrukt heeft.

S. VII

Uit het voorgaande kan men licht opmaken, van wat allooi het zy, dat 'er Junius aanſtons byvoegt, „ Laurens hadt naderhand tot de „ Letteren, in plaatſe van Beukenhout, Loot, en eindelyk Tin ge- „ bruikt, om meer tegenſtand te kunnen bieden, en duurzamer te „ zyn, uit de overblyſſen dezer Boekſtaven waren Winkannen ge- „ maakt, die, in zynen tyd te zien waren in 't huis van Laurens, „ toen bewoont door Gerrit Thomaszoon, zynen Achternanceef (en „ niet, gelyk hy ſchryft, zynen *Achterneef*)”. Maar dat, 't geen Junius hier ter neder ſtelt, van alle waarheit ontbloot is, bewyzen de volgende omſtandigheden. 1.) Want, een van beiden is zeker, of die gegotene Letters (immers uit het volgende blykt, dat hy zodani-

ge

ge verſtaat) waren vruchteloos gemaakt, dewyl men haar in geen werk, door Laurens gedrukt, aantreft, of, uit de *Matrizen*, daar SCRIVERIUS van droomt, zyn zulke Letters voortgekomen, die zich ganſch ongelyk zyn: wat men kieze, 't is beide ten enemaal ongerymt. 2.) Die van Mentz moeten grote botterikken geweest zyn, die, daar zy de Kunſt, reets tot zo vele volmaaktheit gebragt, van de Haarlemmers ontleent hadden, zolang bezig geweest zyn, om haar te volmaken, dat zy eerſt in 't jaar 1450 een boek met eigen Boekſtaven, en wel met zeer zware onkoſten, gedrukt hebben. 3.) Zy waren beſpotting waardig, dat zy de Letters, in Metaal gefneden, wier maakfel een langen tyd vereiſchte, zo vele jaren achtereen gebruikt, en niet voor 1459 een boek met gegotene gedrukt hebben. 4.) Ook zou zich Fuſt lelyk hebben laten misleiden door zynen Knecht Pieter Schoiffer, die, omdat hy zich voor den eerſten uitvinder der gegotene Boekſtaven uitgaſ, zyne Dochter ter Vrouwe, en deel in de Drukkery gekregen heeft. 5.) Dus moest ook alles voor valſch uitgekreten worden, wat de oudſte Schryvers van de uitvindingen van Gensſeich, Gutenberg, en Schoiffer te boeke geſlagen hebben. 6.) Men zou zelfs ZEL, die groten Yveraer voor de ere der Hollanderen, voor enen weetniet moeten houden, in 't geen hy van Mentz en de Hollanderen getuigt. Dit alles nu overtuigt ons, dat wy de Metale, en byzonderlyk de gegotene Boekſtaven, niet aan Haarlem, maar aan Mentz te danken hebben. Maar wat de Winkannen betreft, daar Junius van ſpreekt, wy willen niet ontkennen, dat die, ten zynen tyde, in 't Huis van Laurens gezien, en voorheen uit Metale Boekſtaven gemaakt zyn. Maar ei lieve! wat bewyſt dit? want deze Letters, die mogelyk verſleten waren, kunnen zo wel gefneden, als gegotene geweest zyn, en zo zy ooit in 't Huis van Laurens gebruikt zyn geworden, is zulks nooit geſchiedt door Laurens zelve, maar door zyne Opvolgeren,

na

nadat zy de Kunst, om Metale Letters te snyden of te gieten, van de Duitschers geleert hadden.

§. VIII.

Naar JUNIUS verhaal, heeft deze nieuw uitgevondene Kunst, om Boeken in 't licht te brengen, geen' geringe winst aangebragt. De zaak is deze: dewyl de gedrukte Boeken volkomen naar Hantschriften geleken, schynt Laurens in dezen opzichte niet oprechter gehandelt te hebben, dan de Hoogduitsche Boekdruckers, om namentlyk gedrukte voor geschrevene Boeken, en dus ten duursten pryze, te verkopen (b). Zeker is het, dat de Knechten van de eerste Drukkers verplicht zyn geworden door den eedt, ter geheimhouding der Kunste. Maar, na den doot van Laurens, hebben zyne Erfgenamen, tot hunne schade moeten ondervinden, dat zyn Knecht alle eerlykheit uitschudde. Zie hier, wat Junius 'er van zegt: „ zeker „ Knecht, wiens voornaam Jan was, toen hy dacht alles te ver- „ staan, wat tot de Kunst behoorde, heeft, ziende, dat hem de kans „ schoon was, op Kersnacht, dien elk, zonder onderscheidt, godts- „ dienstig waarneemt, alle Letters, en verdere gereedschappen, die „ zyn

(b) Wat hiervan zy, dit is, naar het zeggen van sommigen, zeker, dat Jan Fust den Bibel, in den jare 1462 gedrukt, voor een Hantschrift te Parys verkogt heeft. Evenwel gene Exemplaren, dan daar dit onderschrift gelezen wiert: *Praefens hoc Opusculum finitum & completum est in Civitate Maguntiae per Johannem Fust & Petrum Schoeffer de Gernsheim Clericum Dioc. ejusdem, est consummatum anno Incarnationis divinae MCCCCLXII in vigilia assumptionis gloriosae Virginis Mariae.* Onder andere Exemplaren staat, behalven de genoemde woorden, *artificio adinventione imprimendi seu caracterizandi, absque calami exaratione.* Doch deze Exemplaren zouden hem verklikt hebben. Ik twyfele echter aan de zake, tenzy men stelde, dat het de Bibel van 1450 geweest zy, want 1462 was de Kunst ten minsten zo bekend, dat men het bedrog konde ontdekt hebben. Vraagt men, waar zyn de Exemplaren van 1450 gebleven, wyl men genoegzaam gene te Parys aantreft? ik vrage met het zelve, en meer, recht, waar zyn zy gebleven? in Duitschlant, daar 't Boek gedrukt is, immers is bekend, dat men zo daar, als elders, zeer weinigen aantreft.

„ zyn Heer tot de Kunst hadt laten vervaardigen, ingepakt, en is „ met dien gestolen buidt uit het Huis, eerst naar Amsteldam, en „ van daar naar Keulen vertrokken, totdat hy te Mentz, daar hy „ veilig meende te zyn, gekomen is, om dus, geheel schootvry, met „ zyn gestolen goetd groot voordeel te doen. Ontwyselbaar is het, „ dat met die zelve Letteren, die Laurens te Haarlem gebruikte, „ binnen den tydt van een jaar, gedrukt zyn ALEXANDRI GALI „ *LI Doctrinale*, welke Letterkunst toen overal in gebruik was, ne- „ vens PETRI HISPANI *tractatus*.”

§. IX.

Dewyl de Voorstanders van Mentz dit gansche verhaal voor ver- dacht houden, en hun uiterste best doen, om het op allerlei wyze ver- dacht te maken, zal 't hoogst nodig zyn, om het ook op allerlei wy- ze te verdedigen. Maar om hierin wel te slagen, zullen wy, zo den dieffstal, als zyne omstandigheden, tydt, dief, en gevolgen over- wegen.

Ons staat derhalven den dieffstal te bewyzen, die SERARIUS, NAUDE, MALLINCROT, en die met hun heulen, openlyk ontkennen. Maar in de Registers van Haarlem vindt men 'er niets van, ook zyn zy van deze oudtheit niet, mogelyk verloren, ten tyde van 't overgaan der Stadt aan de Spanjaarden, na een beleg van 1572 en 1573, of, door den geweldigen brandt, die 'er 1576 gewoedt heeft, of op ene andere wyze. Doch dit gebrek wort door de geloofwaar- digste en oudste getuigenissen vergoedt; want KORNELIS heeft, volgens JUNIUS, het geval der vergetelheid ontruikt. Ook zyn, op het bericht van cerwaardige Mannen, VAN ZUREN, KOORN- HERT, en GUICCHARDIN zodanig te werk gegaan. ULRICH ZEL, die zelf een Duitscher was, heeft onze zaak verdedigt. Men kan hierby noch voegen de geruchten van de overbrenging der Druk- kunst

kunst naar Mentz, die noch in Duitschland op 't einde der Zestende Eeuwe overgebleven waren.

§. X.

De tegenparty meent veel te vinden in het verhaal van JUNIUS, betreffende de omstandigheden van den diefstal, dat van alle waarschynlykheit ontbloot is. 't Is ene ongehoorde zaak schreeuwt men, dat de dief deze gruweldaat heeft kunnen bedryven op Kersnacht, als de gansche Stadt in roere was, en al het Drukgereetschap, daar men meer, dan enen wagen meê konde bevrachten, uit het huis van Laurens wechnemen, zonder daarin van iemant verhindert te worden, en daar mede uit de Stadt ontkomen, terwyl de poorten gesloten waren, door de grootste steden met dien ballast reizen, te Mentz aankomen, en de Kunst oeffenen, zonder ooit in Rechten betrokken te zyn. Maar zulke belachlyke dingen schryft men Junius toe, die hy nooit gedacht heeft. Hy heeft op ene verbloemde wyze, hem doorgaans eigen, gesproken, om de grootheit van 't schelmstuk aan te duiden. Immers hadt de dief al het gereetschap niet nodig, om in zyn voornemen te slagen, omdat hy, die de Kunst verstont, in staat was, om een bekwaamen Werkmeester in zyn Vaderlant te beduiden, hoe de Pers enz. moesten gemaakt worden, dus de schurk niets behoefde te stelen, dan de Letters, om 'er andere naar te snyden. Deze kon hy uit het huis van den overledenen Laurens, 's nachts of 's morgens vroeg, gemakkelyk wechdragen, en zich zolang schuil houden, totdat de poorten geopent waren (c). Nooit was hem de kans schoner, dan op Kersnacht, omdat dan en den volgenden dag al het werk stilstont, en dus gene vreze voor ontdekking van 't schelmstuk was.

Waar-

(c) Zo toen de grachten toegevrozen waren, dat de wintertydt mede brengt, heeft hy aanstonds kunnen ontsnappen. Als dit waar is, heeft hy zo veel meer tydt gehad, om zich wech te pakken.

Waarfchynlyk (d) is Jan, terwyl Kornelis en de overige knechten den Godtsdienst waarnamen, enige uren alleen te huis geweest, en heeft dus de schoonste gelegenheit gehad, om by elkander te pakken 't geen hem aanstont. Dit schelmstuk kon licht zo lang verborgen blyven, totdat hy Hollant achter de rugge hadt. 't Was hem niet veilig, hier lang te vertoeven, maar, hoe eerder hoe beter, naar Mentz te reizen, ten einde niet ontdekt te worden. Om in deze Stadt te komen, was de beste wech door Amsteldam en Keulen. Te Mentz hadt hy gene zwarigheid, en kon zich hier geruist neêrzetten, want de ontdekking der Kunst zoude hem tegen alles beveiligen. Voor Haarlem kon gene vreze zyn, want 'er was, op zyn ergste genomen, niets anders, dan een bannissement te wachten, daar hy zich niet aan kreunen zou, wyl hy deze Stadt, voor altoos, blymoedig verlaten hadt.

§. XI.

De tydt nu, wanneer dit schelmstuk gepleegt is, was, volgens JUNIUS, de nacht van den 25 van Wintermaant, doch het eigenlyk jaar heeft hy niet aangetekent, maar zegt alleen, dat de dief den winkel te Mentz opgerecht, en binnen den tydt van een jaar, te weten 1442, twe boekjes met de gestolene Letteren gedrukt heeft. Zo Jan nu, acht dagen voor het einde des jaars, zyne reize in 't midden van den winter begonnen heeft, toen de wegen op hun slechste waren, kan hy voor den eersten van Louwmaant des volgenden jaars niet te Mentz geweest zyn, daar hy enige maanden nodig hadde, om zynen winkel in order te brengen. Als nu de boeken, in den jare

1442

(d) 't Woort *Probabiliter*, dat ik voor *waarfchynlyk* vertale, kan op ene geheel andere wyze vertolkt worden. Doch de Heer Meerman verstaat het hier en elders zo, en dit is de reden, waarom ik van de eerste betekenis afga.

IV. H O O F T S T U K,

1442 zyn uitgekomen, volgt, dat hy 1441 aan zynen winkel begonnen, en de dievery 1440 gepleegt heeft.

§. XII.

Er is ons aangelegen, om te weten, wie eigenlyk de diëf geweest zy. Volgens getuigenissen, waarop JUNIUS steunt, heeft hy JAN geheten. Naar de overlevering van VAN ZUREN, is hy buiten ons Vaderlant geboren. Hy zou mogelyk niet gedwaalt hebben, als hy gezegt hadde, dat Mentz zyne Vaderstadt was. Want waarom zou hy zich te Mentz neêrgezet hebben, als hy elders geboren was? immers waren hem zyne Ouders, Vrienden, en Begunstigers hoogstnodig ter bevordering van zyn oogmerk. Maar het zal 'er op aankomen, om te weten, welke zyne afkomst geweest zy. JUNIUS, schoon hy enigzins twyfelt, houdt Jan Fust voor den man, doch te onrechte. Want Fust was zeer ryk, en ondersteunde de eerste Drukkers te Mentz met gelt, maar heeft nooit de Kunst, zo veel bekend is, eigenhandig geoeffent (e). Derhalven verre daar van daan, dat hy een knecht van Laurens geweest is. SCRIVERIUS flaet ook den bal mis, als hy Jan Gutenberg beschuldigt, want hy heeft van 1436 tot 1444, volgens SCHOEFFLIN, te Straatsburg gedrukt.

§. XIII.

Nadat ik alles wel overwogen hebbe, is buiten twyfel, dat dees ongetrouwe knecht is JAN GENSFLEISCH de Oude, te Mentz geboren. De beroemde KÖHLER heeft uit oude stukken getoont, dat hy 1441, en niet eerder, te Mentz gewoont heeft. Niettegenstaande

(e) Wel is waar, dat het Latynsch Psalmboek 1457, en 1459, G. Durand's *Rationalis divinarum Officiorum Codex* 1459, de Latynsche Bibel 1462, Ciceronis *Officia & Paradoxa* 1465, en 1466, den naam van Fust in het onderchrift dragen, doch niet als Drukker, maar als Eigenaar der Drukkerij.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 33

zyne Adelyke afkomst, was hy arm, en heeft daaron, gelyk zyn broeder, de kost buiten zyn Vaderlant gezogt, en is misschien met dat oogmerk by Laurens gekomen, om de Kunst, als hy die verftont, naderhand in zyne Geboorte-stadt te oeffenen. Zie hier de bewyzen.

1. JUNIUS zegt duidelyk, en dat ligt ook in de reden, dat hy, die de buidt naar Mentz voerde, geen oogmerk hadt, om de Kunst, die Laurens zo veel voordeel toegebracht hadde, te doen ophouden, ook niet om die enen ander te leren, en hem, gelyk voorheen te Haarlem, als Knecht te dienen, maar om zelf met het gestolen goed winst te doen. Dit nu past op niemant, dan op Jan Gensfleisch den ouden, die de eerste Drukker te Mentz geweest is, dat wy in het zevende Hoofdstuk zullen tonen.

2. Een ongenoemt Engelsch Schryver, van wiens Werk *Art & Mystry* een uittreksel bezorgt heeft, schryft, dat Mentz de eerste beginsels verschuldigt is aan een broeder van zekeren knecht te Haarlem; van dezen hadde hy de Kunst geleert, en een winkel te Mentz opgezet. Na alles nauwkeurig onderzocht te hebben, zyn deze twee broeders gene andere, dan de oude en jonge Gensfleisch. Maar de jonge Gensfleisch, anders Gutenberg, is nooit een knecht van Laurens geweest, maar wel de oude: dees heeft den jongen enige geheimen geleert, die daarop de Kunst geoeffent heeft, eerst te Straatsburg, en naderhand te Mentz, daar zich de oude reeds naar toe begeven hadt.

3. Maar dat meer klem, twee Straatsburger Kronykschryvers, die in de zestiende Eeuwe leefden, DANIEL SPECKLIN en een ongenoemt Schryver, hebben duidelyk te boek gesslagen, dat Jan Gensfleisch de oude, dien zy van Gutenberg onderscheiden, Knecht van den eersten Vinder der Boekdrukkunst geweest is, en diesachtig de Kunst naar zyne Vaderstadt Mentz gevoert heeft. Hierin dwalen zy alleen, dat zy Straatsburg voor de plaatse en MENTEL voor den Uitvinder der Kunst houden. De oude Gensfleisch heeft nooit te Straatsburg,

burg, maar wel te Mentz gewoont, zodat hy geen knecht van Men-
rel kan geweest zyn.

§. XIV.

Wat nu eindelyk de gevolgen der dievery aangaat, Gensfleisch
hadt in 't eerst nergens meer belang in, dan in het gebruiken der ge-
stolene Boekstaven. Dit bevestigt ZEL, als hy zegt, dat de Letters
der Hollantsche *Donaten* die van Mentz aanleiding gegeven hebben
tot de eerste oeffening der Boekdrukkunst. Hierdoor verstaat hy niet
den *Bibel*, die 1450, ('t eerste Boek met Metale Letteren) gedrukt
is, want daartoe waren de kosten te groot voor onzen kalen Edelman.
't Zyn dan twee kleine werkjes, van JUNIUS met verzekering ge-
noemt ALEXANDRI GALLI *Doctrinale*, en PETRI HISPANI
Treatatus, die op de Scholen gebruikt, en waartoe weinige kos-
ten vereischt wierden, maar hem geen gering voordeel toebagten
(67).

(67) Dit bewyst de Autheur bondig, en lost de tegenwerpingen gelukkig op.
De Larynische Lezer kan nazien *Origines Typogr. pag. 94 & seq.*

V. HOOF-

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST.

V. HOOFSTUK.

Roeken door Laurens of de Zynen gedrukt.

§. I.

Hadden Laurens en zyne Erfgenamen kunnen goedvinden, by
de Boeken naam en jaartal te voegen, Holland was nooit
de Vinding der Kunst betwift. Maar zy en andere eerste Drukkers
hebben zulks vermydt, om dies te beter hunne gedrukte boeken voor
geschreven te doen doorgaan.

Maar men hebbe, ter verdediging van Haarlem, twee verscheidene
tyden der geoeffende Kunst, wel te onderscheiden. De eerste is
waarin Laurens haar, om 't jaar 1430 door hem uitgedacht, in
houte Letteren geoeffent heeft, die na zyn overlyden door zyne Erf-
genamen verder voortgezet is. In den volgenden tydt drukte DIRK
MARTENS, geboren te Aalst, veel sierlyker, en wel met gegoten Me-
tale Boekstaven, welke meer volmaakte Kunst hy uit Duitschland en
Frankryk in de Nederlanden, om 't jaar 1472, bragt (a). Als
men dan boeken aantreft, die zonder melding van jaar, plaats, en
Drukker uitgekomen zyn, zal men die als voortbrengfels der Drukkery
van Laurens moeten aanzien, indien deze Kentekenen te samenlopen:
1.) zo zy in 't Nederduitsch geschreven, (b) of 'er andere klare blyken
zyn,

(a) De Heer Autheur wil hier door niet zeggen, dat Dirk Martens alleen om
't jaar 1472. de Kunst geoeffent heeft, want in dit jaar hebben *Matheus van der
Goes* te Antwerpen, *Niklaas Ketelaar* en *Gerrit de Leempe* in 't volgende jaar te
Utrecht gedrukt. Zyn Wel Edl. mening is dan alleen, dat Martens fraaiere Letters
ingevoert heeft.

(b) De Heer Meerman zegt zeer wel, of andere klare blyken: want het eerste
alleen is geenzins toereikende; omdat *B. van Breydenbach heilige Bequaerden naar
't heilig Graf* gedrukt zyn in de Neerduitsche tale te Mentz 1488; en te Parys
zelfs zyn de *Roomsche Gesyden* in onze tale by T. Kerper 1509, 1522, 1533 van
de Pers gekomen.

zyn, dat zy in Hollant gedrukt zyn, II.) als men die, na ene nauwkeurige vergelyking met die van Martens, van vroegeren tyd bevindt.

§. II.

Tot de Drukkery van Laurens behoort de *Spiegel der menschelyke behoudens* (van het *Geetyde-boekje* is reets in 't voorgaande Hoofdstuk gewaagt; over de boeken, by zyne Erfgenamen uitgekomen, zal in 't vervolg gesproken worden): van dit boek, veel genoemd, maar zeer weinig bekend, zyn twee uitgaven in 't Nederduitsch, en zo vele in 't Latyn, alle vier zonder melding van jaar, plaats, en Drukker, waarby men ene vyfde voegen kan, in 't Nederduitsch van de Pers gekomen te Kuilenburg by Jan Veldener 1483.

§. III.

Voorbygaande den inhoudt van den *Spiegel*, geven wy ene nauwkeuriger beschryving van deszelfs vier uitgaven; dan tothiertoe gedaan is, en wel zo, dat wy zien zullen, wat die vier met elkander gemeen hebben, en waarin zy verschillen (c).

Hierin komen zy alle overéén, dat zy gedrukt zyn in een klein formaat in *Folio*, gelyk men spreekt, zodat zy, als 't Exemplaar te ruim afgesneden is, niet veel groter zyn, dan een boek in groot *Quarto*. Zy behelzen vyf Hoofddeeltjes; wier eerste, dat de Inleiding bevat, twee gehele bladen beslaat in de Nederduitsche, maar een half blad meer in de Latynsche Uitgaven; het tweede, waarmee het Werk zelf aanvang neemt, en de twee volgende, hebben ieder zeven, het

(c) De Heer Meerman heeft zelf de twee Nederduitsche en de laatste Latynsche Uitgave op 't allernauwkeurigste onderzocht; de eerste Latynsche is door den Here FOURNIER beschreven, dus de Lezer op alles kan staat maken.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 57

het vyfde deel acht bladen. Dus zyn in de Nederduitsche Uitgaven 31 gehele bladen, of 124 bladzyden, en in de Latynsche 31 en 1 half, of 126 bladzyden. 't Papier is geelachtig, en gansch niet van de beste soort. In alle vier Editiën is 't het zelfde; men zou daarom kunnen denken, dat het ook in ons Land gemaakt is, doch wy laten het daar, of het van enen Papiermaker vervaardigt zy, dat tot alle vier gebruikt is, (d).

§. IV.

(d) Ik ben het met onzen beroemden Auteur ten vollen eens, en hebbe my dikmaal moeten verwonderen, dat kenners van oude boeken (of, die 'er zich voor uitgeven, immers rechte kenners zyn 'er zeer dun gezaait) uit het merk van 't papier, dat zy in verscheide oude boeken, het zelve bevinden, aanstonds besluiten, dat het door enen zelven Man gemaakt is; want ik hebbe boeken aangetroffen, die over het midden der zestiende eeuw gedrukt zyn, daar 't zelve merk op 't papier staat, dat ik reets gevonden hadde in boeken, die meer dan 70 jaren te voren, gedrukt waren. Noch zotter is 't, uit een en 't zelve merk in verscheide oude Boeken bespeurt, zonder name des Drukkers in de eerste tyden uitgekomen, op te maaken, dat even daarom deze werken door enen en den zelven Man gedrukt zyn; want daaruit moest volgen, dat de Papiermaker maar enen Koper gehadt hadde, en dan zou hy waarlyk niet te vet gesopt hebben; 't wederlegt zich derhalven van zelf. Anders is het gelegen met de *Letteren*, waaruit men in sommige boeken, zonder melding van Plaats, Drukker, en Jaartal gedrukt, nochtans zien kan, wien men zo ene Editie kan toekennen. Immers dit gaat vast omtrent KONRAAD SWEYNHEYM en ARNOLD PANNARTZ te Rome; JAN en WENDELIN VAN SPIRA te Venetie, en NIKLAAS JENSON te Venetie: welke ieder zulke Boekstaven gebruikt hebben, die hun, met uitsluiting van anderen, alleen eigen waren. Wyl nu onder de oude Italiaansche Drukkers verscheidene gevonden worden, die zich van gelyke Letteren bedient hebben, heb ik my dikwerf verwondert, dat juist de gemelde zodanigen hebben gebezigt, waaruit men, al is 'er de naam niet by, evenwel zien kan, wie van hun de Drukker geweest is. Eindelyk ben ik in die gedachte gekomen, dat het eerste en tweede twetal, en Jenson, ieder ene Lettergieterij gehadt hebben, die hun, en niemant anders, het nodige tot de Persie verschaft heeft. Gelyk men nu aan de Boekstaven der vyf genoemde Helden, en mogelyk noch aan die van een en ander ontdekken kan, wie een boek gedrukt heeft, gaat dat evenwel in 't algemeen geen zins door. Willem Frans de Bure, een Boekverkoper te Parys, heeft onlangs een doorlaant bewys zyner onkunde gegeven in de *Bibliographie Instructive*, *Belles-Lettres*, Tom. I. pag. 167 &c. Hy spreekt van ene zeer oude Editie van *Cicero de finibus bonorum & malorum*, zonder melding van plaats, jaar, en Drukker. Hy begrypt, dat dit boek te Mentz by Fust gedrukt is, met dezelve Letteren, als hy *Cicero de Officiis* 1465 en 1466 te voorfchyn gebragt heeft. Maar de Franschman mist geweldig, omdat het met gesneden metale Boekstaven gedrukt is, daar men tot de twee Uitgaven van 't laatste Boek gegotene gebruikt heeft. Waren de vier Deelen achter gebleven, en zagen de andere

§. IV. Het boek is met tweeërlei Int gedrukt; tot de Platen heeft men gebruikt bleken, die met water gemengt was, en tot de Boekstaven een zwarten Int, met olie gemengt. Zy zijn 't spoor byster, die stellen, dat de Platen daarom met bleken Int gedrukt zijn, omdat de eigen-

§. V.

Het boek is met tweeërlei Int gedrukt; tot de Platen heeft men gebruikt bleken, die met water gemengt was, en tot de Boekstaven een zwarten Int, met olie gemengt. Zy zijn 't spoor byster, die stellen, dat de Platen daarom met bleken Int gedrukt zijn, omdat de eigen-

dere nooit het licht, de geleerde waerelt verloor niets. Vele uitmuntende Boeken zal men te vergeeffch by hem zoeken; vele daar tegen zijn van zo weinig belang, dat zy 'er wel hadden mogen uitblyven. Maar het is belachlyk, dat hy van Editien spreekt, die 'er nooit geweest zijn, dat men hem duidelyk kan aantonen. Doch daar men zich 't meest over verwonderen moet, is, dat hy nu en dan voor Keurmeester speelt, onder anderen, omtrent den *Quintilianus* BURMANI, en zynen *Lucanus*. Voorts noemt hy slechts de titels der Latynsche Schryver, door dat Licht uitgegeven, zonder enigen lof 'er by te doen. Mogelyk is hy een huurling van dezen of genen Vrient van *Capperonnerius*. Doch wy stappen van den wonderigen Franschman af, en wenschen hem beterschap.

eigenlyke Drukunst toen noch niet gevonden was, en naderhand, toen de Kunst reets in de waerelt was, de text met Druk-int 'er onder gezet is, daar men dien anders met de penne zou geschreven hebben. Want 'er is tot noch toe geen Exemplaar gezien, daar de text, of onder afgelaten, of met de penne by geschreven is. Maar dit is geschiedt, deels, opdat zich de Platen dies te fraaijer zouden vertonen, en dat blykt volkomen, als men die met de Kuilenburgsche Druk van 1483 vergelykt, daar dezelve Platen, doch doorgezaagt, door Jan Veldenaar met Druk-int te voorschyn gekomen, en op verre na zo sierlyk niet zijn; deels, om die voor getekende Figuren te doen doorgaan, gelyk vele met zodanigen Int in de 14de en 15de Eeuwen in ons Land vervaerdigt zijn. Dit is derhalven de enigste reden, waarom toen in Nederland tot de Plaatdruk, geen ander, dan zo een bleke Int gebruikt is; de Uitgaven van den *Spiegel* zijn met tweeërlei Int gedrukt, omdat zy in Plaatdruk en beweegbare Boekstaven uitgekomen zijn; maar in die van *Donatus* wort alleen de Druk-int gezien, wyl daarin niets anders is, dan de blote text met beweegbare Letteren.

§. VI.

Wat nu de Figuren zelve aangaan: deze zijn in alle vier uitgaven dezelve, en afdruksels van de eerste Platen, en 58 in getal, namelyk twe voor ieder Hooftstuk, ('er zijn, behalven de Voorrede, 29). Na de Voorrede, ziet men boven aan op elke bedrukte bladzide ene figuur, die vier duimen lang, en ruim zeven breed is. Ieder bestaat uit twe Vierkanten, door ene Kolom aan elkander verbonden, en behelzen ene Historie met haren inhoudt 'er onder, die in 't Latyn in het Tafereel gesneden is. Toen Veldenaar naderhand den *Spiegel* herdrukken wilde, heeft hy deze zelve platen midden doorgezaagt, en dus vier tot ieder hooftstuk gebruikt. De afbeeldsels zijn, naar dien tydt, zeer fraai, evenwel meer ten opzichte van de

tekening, dan van de graving, dat zo veel minder te verwonderen is, omdat het in de vyftiende Eeuwe Nederland, en byzonder Haarlem, aan gene uitmuntende Schilders ontbrak; daar mogelyk de Graveerkunst, schoon overlang bekend, met dat oogmerk niet geoeffent is, om overgedrukt te worden. Deze Tafereelen zyn niet in Metaal, maar in hardt Hout, mogelyk in Palm, Sorben-, of Perebomen Hout, gefneden.

§. VII.

Van de Afbeeldzels gaan wy over tot de Boekftaven, daar, zo de Voorrede, als 't gansche werk meê gedrukt is. Onder de figuren is de Text in twee kolommen gedrukt, die ieder meest 26 regels heeft. De Letters zyn elkander ongelyk, evenwel fraaier, dan die een deel der figuur uitmaken. Zy zyn ene foort van Gothifche Letteren, en in alle vier uitgaven van den *Spiegel* van ene en dezelve gedaante, uitgezondert enige bladzijden in de eerste Latynfche, met vaste Letteren gedrukt. Vele, byzonder kleine Letters zyn aan elkander vast, om het breken voor te komen, wyl zy uit Hout gemaakt waren. Men vindt, voornamenlyk in de eerste Nederduitsche en Latynfche drukken, een groot aantal van verkorte woorden. Men treft gene zinsnydingen aan, behalven alleen den stip, die zelfs noch dikwerf ontbreekt, daar hy nodig is. De Letter *i* is meest met een toonmerk, nu en dan met een stip, en ook hier en daar met een halfroondt getekent. De Regels staan doorgaans scheef en krom, en zyn overal niet even lang. Grote Voorletters zyn 'er in 't geheel niet, maar hare plaats is opengelaten, om 'er door het pinfeel op getekent te worden. De bladzijden zyn boven en onder ongemerkt, en de namen van 't jaar, de plaatse, en den Drukker ongemelt (e).

§. VIII.

(e) Onder den genen, die alles, zonder 't minste oordeel gestolen, en famen-

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST.

§. VIII.

De Boekftaven, daar de *Spiegel* meê gedrukt is, zyn, uitgezondert enige bladzijden in de eerste Latynfche druk, beweegbare Letters geweeft, dat ten klaarften blykt uit vergelyking van de Letter, die in de Platen gefneden is. Zy zyn niet gegoten, maar gefneden, want, onder anderen, is een en 't zelve woort, 't zy geheel, 't zy verkort, niet altyt even lang, ook verschilt ene en dezelve Letter op ene en dezelve bladzijde, dan in grootte, dan in gedaante, dan in beiden. Dit alles kan onmogelyk plaats hebben, als de Letters gegoten zyn, dus het zonneklaar is, dat de Boekftaven gefneden waren, waarmede de *Spiegel* gedrukt is.

§. IX.

Maar 'er is ons ten hoogften aan gelegen, om te weten, waar deze boeken gedrukt zyn. Nederlandt komt deze eer toe, dat wy bewyzen met de volgende redenen.

1.) Dewyl de taal, waarin twee uitgaven van den *Spiegel* gedrukt zyn, nergens, dan in de Nederlanden, gesproken wort, zo kan men niet twyfelan, of zy hebben daar 't licht gezien. De uitspraak is het zelve

mengelfanft hebben, verdient *Casimir Oudin* ene der eerste plaatsen. Hy fchiet de Haarlemmers voor bedriegers, omdat voor een en ander Exemplaar een blad gevonden wort, waarop in 't Latyn staat, dat de *Spiegel der menschelyke Bedrogenis* in den winkel van *Laurens Jansoon Koster* gedrukt is 1440. Hy zegt, dat in dien tydt, en zelfs voor 't jaar 1500, zulke woorden nooit zyn gebruikt. Hy besluit hieruit, dat zy niet alleen bedriegers, maar daarenboven grote weetenieten zyn. Zie *Wolfit Monum. Typogr. Tom. II. pag. 872 &c.* Maar dit slecht-hoofd zou zo niet gefchreven hebben, was hy zelf geen grote botterik geweeft. Hy hadde dan geweten, dat de gemelde titel door *Scriverius* of een ander opgeftelt is, niet om bedrog te plegen, (want dan hadt men zulke Boekftaven vervaerdigt, die aan die van den *Spiegel* gelyk waren) maar alleen, om den beschouwer van dit juweel te onderrichten, schoon de titel wel anders moogt geweeft zyn, wyl 't boek veel ouder is, dan 't genoemde jaartal.

zelve Nederduitsch, dat in de Vyftiende Eeuwe hier gefproken wiert, en welk men aantreft in Hantfchriften van dien tydt, en in de eerste Boeken, in Hollant gedrukt. De Nederduitsche Spiegel zyn dan in ons Land uitgekomen (f). Dewyl de Letters der twe Latynsche uitgaven van 't zelve maakzel zyn, als die der Nederduitsche, en nogens anders, dan in grootte verschillen, volgt, dat zy ook in Nederland gedrukt zyn.

2.) De Boekstaven zyn gemaakt naar de Schryffletters, in de Vyftiende Eeuwe in Holland en naburige Gewesten gebruikt, die men ook niet vinden zal in een Werk, buiten de Nederlanden gedrukt, dat de oudste Boeken, in Duitschland, Italic, en Engeland uitgekomen, ten vollen bevestigen.

3.) De Figuren, te gelyk met de beschryving gedrukt, zyn buiten twyfel haren oorsprong aan ons Land schuldig. Dit blykt, omdat Jan Veldener, een Nederlantsch Boekdrukker, deze Tafereelen naderhand in eigendom bezeten, en doorgezaagt gebruikt heeft in den jare 1483 (g). Hierby komt, dat de Letters, schoon gansch niet fraai

1483 Zie, in die Hooftstuk, de aantekening Letter (b).

Ik hebbe een Boekje, zo groot, als den Spiegel, by Jan Veldener in die zelfde jaar 1483 gedrukt. Behalven zyne overgroote zeltzaamheit, is het niets waardig. Het bestaat uit 64 stordig afgezette Platen, waarvan vier doorgezaagt schynen, de overigen zyn in haar geheel, ook zodanig gemaakt, dat zy niet doorgezaagt konden worden. Zy beelzen enige Historien, of liever Fabels. Onder ieder Plaat is een Vaers van vier regels; de eerste verbeelt Adam met ene schip in de rechterhand, sprekende tot zynen Zoon Seth deze woorden.

Seth lieve Zoon wilt my wel verstaen
Tot den Paradijs soe zult ghy gaen
Ende daer sult ghi den enghel vragen
Wanneer dat eynden sellen myn klagen.

Op de laatste Plaat liggen Kooplieden op de knieën, die van ene gevaarlyke reiz gekomen zyn, met dit onderchrift,

Hier doen die Coepluden openbaer
Haer offerhande ten cruce klaer
Ick bidde God den hemelschen vaer
Dat hi ons voer den duvel bewaer.

Ach-

UITWINDING DER BOEKDRUKKUNST.

fraai in Hout gesneden, met het gemeen schrift, toen by de Hollanderen in gebruik, volkomen overeen komen, gelyk de Hantfchriften van de Kronyk van MELIS STOKER, en van den Rymbibel van JAKOB MAERLANT bevestigen.

Maar 't zal der zake van Laurens weinig baten, dat deze boeken in Nederland uitgekomen zyn, zo niet te gelyk bewezen kan worden, dat zy gedrukt zyn, eer Dirk Martens 1472 ene betere soort van Drukletteren in deze Gewesten, van elders, ingevoerd heeft. Waarlyk, het is nooit te geloven, dat het Boek vyfmaal is uitgekomen in den tydt van elf jaren, en dus van 1472 (toen Dirk Martens met zyne nieuwe Kunst in onze Landen gekomen is) tot 1483, wanneer Veldener den Spiegel gedrukt heeft. Hierby komt, dat, daar de Spelling in beide uitgaven van Laurens dezelfde is, Veldener 't in de zyne op zeer vele plaatsen niet alleen verandert, maar zelfs sommige woorden achtergelaten, en nu en dan enige er by gevoegt heeft. Dewyl onze Taal dusdanige veranderingen van tydt tot tydt ondergaan heeft, kan het niet anders zyn, of de uitgaven van Laurens zyn een zeer geruimen tydt voor 1472 uitgekomen. Doch ene nauwkeurige

Achter aan staat: dit is gemaakt in die goede Stede van Culemborch int jaer onseren MOCCEN en LXXXIIIF op ten seften dach van maerte by my Jan Veldener. De Platen zyn lomp gesneden, en moeten verre wyken voor die Laurens tot den Spiegel gebruikt heeft. Mogelyk waren zy voorheen in zyn bezit, en kwamen te gelyk met die van den Spiegel in handen van Veldener. De bladzijden zyn aan weerkanten bedrukt, en wel zo, dat de Platen tegen elkander aan staan, zonder dat 'er het Papier, dat redelyk vast is, enig letfel van gekregen heeft. In de Platen zyn niet, gelyk in die vanden Spiegel, enige Letters gesneden, uitgezonden in de eerste, staande, boven den Man met de schup, 't woort ADA, en boven den tegen hem overstaanden, 't woort SEB. De Letters zyn zo fraai niet, als in de Platen van den Spiegel. Wat 'er van zy, zo deze Figuren Laurens toebehoort hebben, zyn zy, of van eenen vroegeren tydt, of van iemand gegraveert, die in de Kunst zo ervaren niet was, als die de Figuren tot den Spiegel vervaardigt heeft.

beschouwing van den Spiegel, vergeleken met boeken van lateren tydt, zal klemmender bewyzen aan de hant geven, dat, voor een gedeelte, in 't voorgaande reets gezegt is, trekken wy hier kortelyk byeen.

1.) De bladzijden van den Spiegel zyn slechts aan éne zyde bedrukt, omdat tegen de Figuren aan den anderen kant niet konde gedrukt worden wegens het slechte papier. Maar de latere Drukkers hebben vast papier gebruikt, en daarop de Platen aan weérzyden gedrukt: onder anderen, heeft Veldener zulk omtrent dezelve Platen, die Laurens gehadt heeft, in den jare 1483 gedaan.

2.) Een ander was de Int, daar de Figuren, een ander, daar de Text van den Spiegel meê gedrukt is: dat in gene volgende boeken, zelfs niet in den Spiegel by Veldener, geschiedt is.

3.) De Regels zyn hier veel bogtiger, dan van den lateren tydt, ten teken van de eerste opkomsfe der Kunst.

4.) Er zyn vele Lettergrepen op 't einde van de Regels in 't midden afgebroken, dit vindt men in geen werk, dat naderhant is uitgekomen.

5.) Daar ene opene plaats op de bladzijde moest blyven, om 'er de Voorletter op te tekenen, zyn enige Letters gezet, en met een stukje papier bedekt, opdat in het drukken de plaats mogt openblyven, in de volgende tyden heeft men het zogenaamde Witgoedt uitgevonden.

6.) Uitgezondert den *Strip*, die, behalven in de eerste Latynsche, in de andere drie uitgaven gevonden wort, zyn gene zinsnydingen, hoe genaamt, die men nochtans alle in de meeste boeken van Martens tydt aantreft.

7.) De vier Spiegels zyn met gesneden Boekstaven gedrukt: maar Martens en zyne Kunstgenoten hebben zich, zo niet altyt, ten minsten dikwyls, van gegotene bedient.

8.) Hier zyn vele kleine Letters, die aan elkander vast zyn, om het

het breken van 't Hout voor te komen, sedert de uitvinding der Metale Letteren is dit zelden gezien.

Dus blykt dan, dat de Spiegels, zo mismaakt te voorfchyn gekomen, veel vroeger zyn, dan de boeken gedrukt door Martens en anderen, die veel sierlyker Boekstaven gebruikt hebben.

§. XI.

Dit van de Spiegels in 't gemeen beschouwt hebbende, zullen wy nu zien, wat 'er van ieder in 't byzondere zeggen valt. In de eerste Nederduitsche uitgave (die zeer zeltzaam is, en waarvan maar bekend zyn twe Exemplaren, die te Haarlem gevonden worden,) is de Int, waarmee de Figuren gedrukt zyn, veel bleker, dan in de drie volgende. De Int van den Text is, in vergelyking van dien der Platen, zwart, maar inderdaadt van ene misvale kleur. 't Is Int, die met te veel olie gemengt is, want het papier is aan de andere zyde van 't bladt, wegens de ingedrukte Letters, geel. De Boekstaven zyn enigzins kleiner, dan in de andere Drukken. De Ruimten tusfchen de woorden, naar dat zy hoog of laag gezet zyn, tonen door den Int, of zeer zichtbare tekenen, of genoegzaam gene. De loze Letters, die men in plaatse van 't Witgoedt bezigde, hebben 't papier veel sterker gedrukt, dan in de volgende Uitgaven gezien wort. Met één woort, de veelvuldige Tekenen van ene gryze Oudtheit vertonen zich hier zo duidelyk, dat deze *Spiegel*, nevens 't voorheen gemelde *Getydeboekje*, en de eerste Druk van den *Donatus*, met het grootfte recht voor de allereerste voortbrengfels der Kunst mogen gehouden worden.

§. XII.

Van deze eerste Nederduitsche Druk moet onderscheiden worden, ene tweede van den Nederduitschen Spiegel. In deze, die waarschynlyk 20 of 25 jaren later is uitgekomen, zyn verscheide dingen anders,

dan in de eerste. De Figuren zyn hier zo bleek niet, en de Text is zo zwart gedrukt, dat men dergelyken Int in gene andere boeken zal aantreffen. De Boekstaven zyn beter, en een weinig groter, dan in de eerste Druk. De drukfeilen zyn meerder in getal. Men vindt verscheide woorden, die in de eerste by verkorting gedrukt waren, geheel niet, andere weêr verkort, die in de eerste zodanig niet zyn. De Spelling is hier, naar dien tyd, verandert. Inzonderheit is opmerkelyk, dat de bladzijden, waarop men de 45ste en 56ste Figuren ziet, gedrukt zyn met een Letter, die gansch verschilt van dien, waarmee het overige van 't boek uitgevoerd is.

§. XIII.

Nu volgen de twee Latynsche uitgaven van den Spiegel. De Text van de eerste is zeer ongemeen: immers is wel het derde deel met vaste, en 't overige met beweegbare Boekstaven gedrukt. De vaste Letters zyn, en later en beter gesneden, dan de Figuren, en de daarin voorkomende Boekstaven. De beweegbare Letters zyn vry net gesneden, en met zwarten Int gedrukt, waaruit men besluiten kan, dat zy jonger zyn, dan die van de eerste Druk van den Nederduitschen Spiegel. Voorts zyn zy enigzins groter, dan die, waarmee de drie andere uitgaven van dit boek vervaerdigt zyn, maar 'er zyn in 't geheel gene zinsnydingen te vinden (b).

§. XIV.

Van deze eerste Latynsche uitgave verschilt, in allen opzichte, de tweede in die zelve tale; want hierin is de Text overal met beweegbare Letteren gedrukt. Nu en dan ziet men woorden, geheel uit-

(b) Zie de eerste aftekening in 't vyfde Tafereel van 't Latynsche werk.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 67

uitgedrukt, die in de eerste verkort staan, en, integendeel anderen, die daar onverkort waren, hier verkort. Maar voor 't overige is de Text in beide uitgaven elkander in form, gedaante, en zwarten Int gelyk: zodat de ene tot een model van de andere gestrekt zal hebben. Tusschen de Boekstaven van deze en de tweede Nederduitsche Druk is zeer grote gelykheit (i). Doch deze Latynsche is van vroegeren tyd, dan de tweede Nederduitsche, wier Letters zwarter zyn.

De eerste Nederduitsche Druk, waarin men niets anders, dan het begin der Kunst ontdekt, is door Laurens in 't licht gebragt. De tweede Nederduitsche en de twee Latynsche, die ongelyk fraaier zyn, kan men hem niet toekennen, wyl het zeker is, dat hy gestorven is, eer de Kunst tot die trap van volmaaktheit kwam. Omdat evenwel deze drie op zyne Drukkery vervaerdigt zyn, moet volgen, dat het door zyne Opvolgers geschiedt is. Dat de woorden, in de Figuren gesneden, in alle vier Uitgaven Latyn zyn, belet niet te stellen, dat de eerste Nederduitsche de oudste van allen is. Want Laurens heeft de Platen op deze wyze laten graveren, om ook in 't vervolg tot een Latynschen Text gebruikt te kunnen worden. Onder de Platen heeft hy den Nederduitschen Text met beweegbare Letteren gedrukt, ter verklaring derzelver. 't Was hem het meeste voordeel, met de Nederduitsche te beginnen, om het zo veel te beter te kunnen verkopen aan een Volk, wiens Lant-taal dit was. In de eerste tyden was dit gebruikelijk in ons Lant, omtrent den Bibel en boeken van geestelyken inhoudt. De doodt heeft Laurens verhindert, om den Spiegel in 't Latyn uit te geven, doch dit deden zyne Erfgenamen tweemaal, gelyk eens in 't Nederduitsch.

§. XVI.

(i) Vergelyk de eerste met de tweede aftekening in het zesde Tafereel.

§. XVI.

Gelyk by ons vast staat , dat de eerste Nederduitſche Spiegel aan Laurens moet worden toegekent ; zo is ook de *Donatus* , een ſchoolboekje , getrokken uit het werk van de oude Letterkunt , naar *DONATUS* , door niemant , dan door hem , gedrukt. U. ZEL , naar aantekening van den Keulſchen Kronykſchryver , en M. ACCURSIUS getuigen , dat de Donaten in Hollant , voor dat men te Mentz de Kunt kende , gedrukt zyn , ja zelfs , aan de laaſten tot een voorbeeld gedient hebben. Maar om deze getuigeniſſen te ontwyken , hebben de latere Hoogduitſche Schryvers geſtelt , dat de Hollanſche *Donatus* met vaſte Letteren is gedrukt. Dit geblaf heeft zo lang geduurt , totdat men , voor enige jaren , ſommige brokken der twe Haarlemſche uitgaven van *Donatus* ontdekt heeft , die ons aan gene beweegbare Boekſtaven doen twyſelen.

§. XVII.

De Brokken van *Donatus* , op Pergament (dat anders tegen de gewoonte van Laurens was , maar die tot de twe uitgaven van *Donatus* geen Papier , maar Pergament gebruikt heeft , om des te beter beſtant te zyn tegen 't dagelyks handelen door de Schooſjongens) aan beide zyden , met een redelyk grote Letter gedrukt , is 1740 in handen van den beroemden Haarlemſchen Boekdrukker , J. Enſchedé , gevallen. Zy waren vaſtgehecht aan den eerſten bant om een *Nederduitſch Psalmboek* , gedrukt te Delf by Henrik Eckert van Homberch 1498. Ene nauwkeurige vergelyking dezer brokken met den eerſten *Nederduitſchen Spiegel* tonen klaar , dat Laurens de Drukker is , ſchoon de Letter in den laaſten kleiner valt. Zelfs zyn kundigen van oordeel , dat de Spiegel door *Donatus* voorgegaan is , omdat in *Donatus* de Boekſtaven ruwer , en de Int veel ſlechter is.

§. XVIII.

§. XVIII.

Voor enige jaren was het geluk den Here Enſchedé weér gunſtig , naardien hy een bladt der tweede Uitgave van den zelve *Donatus* , ook op Pergament gedrukt , magtig geworden is. Het diende tot een omſlag voor de *Keuren van Kennemerlant* , geſchreven 1477 , waarvan Enſchedé het genomen heeft , en als een dierbaren ſchat bewaart. De Letters zyn zeer gelyk aan die van den eerſten Nederduitſchen Spiegel , doch in *Donatus* enigzins fraaier , en een weinig kleiner , maar de wydte tuſſchen de regels is weér groter , dan in den Spiegel (k).

§. XIX.

Beide Uitgaven van *Donatus* zyn met beweegbare Boekſtaven gedrukt. Zy zyn op verſcheidene plaatſen aan elkander vaſt , zelfs zyn dikwyls drie Letteren zodanig. De tekenen der verkorte woorden , en de ſtippen boven een Letter , zyn niet afzonderlyk , maar aan de Letter vaſt. Men vindt gene zinsnydingen , behalven den ſtip. De Regels zyn doorgaans krom en ſcheef. Voorts is de gelykheit van beide

(k) Terwyl men met drukken van 't Latynſche werk reets verre gevordert was , is de Heer Meerman een brok ener derde uitgave van *Donatus* magtig geworden , uit de Archiven der Haarlemſche Kerke. Deze was geplakt aan den binnenkant der bant van een Rekenboek , 1474 geſchreven. In het zelve ſtaat , onder anderen : *Item Cornelis die boeckebinder heb ic gegeven VI Rynſe gulden van die boecken te binden op rekeninc.* Waaruit blykt , dat Cornelis de boeken der Haarlemſche Kerke , immers naar 't gevoelen van den Here Autheur , gebonden heeft. De Heer Meerman toont klaar , dat deze derde , zo wel , als de twe eerſte , met beweegbare Boekſtaven gedrukt is ; maar zegt ook te rechte , dat men die niet aan Laurens , maar aan zyne Erfgenamen te danken hebbe , dat uit de gelykheit der Letteren met die der tweede Druk van den *Nederduitſchen Spiegel* ten klaarſten blykt. Dewyl hier niet alleen één ſtip (*punctum*) , maar ook de twe ſtippen (*duo puncta*) gevonden worden , is de nauwkeurige Heer Schryver van oordeel , dat dit Boek een weinig later , dan gemelde Spiegel (waarin gene *duo puncta* zyn) , en wel tuſſchen de jaren 1460 en 1470 is uitgekomen. Zie Tafereel VI. van 't Latynſch werk.

beide Uitgaven zo groot, dat zy by enen en den zelven man te huis horen. Uit de gelykheit dan die de twee *Donaten* met den eersten *Nederduitschen Spiegel* hebben, mag men veilig besluiten, dat zy ook in Hollant, in den winkel van Laurens gedrukt zyn.

Niet minder klaar is 't, dat men *Donatus* met grote Letteren gedrukt, niet aan Laurens Erfgenamen, maar aan hem zelven verschuldigt is, wyl die voor de eerste Druk van den Spiegel is uitgekomen. Even dit zelve is ook waar omtrent *Donatus*, die met kleine Boekstaven gedrukt is, schoon enigzins jonger, dan de Spiegel (1). Immers getuigt U. ZEL, dat de *Donaten*, eerst in Hollant gedrukt, aanleiding tot de Kunst te Mentz gegeven hebben. Dat hy in 't meervoorige spreekt, is niet, om 't getal der Exemplaren, maar om twee verscheidene Uitgaven aan te kondigen, want Gensfleisch hadt maar één Exemplaar tot een model nodig. Deze tweede *Donatus* is het laatste boek, door Laurens gedrukt, zynde de Letters, na zynen doodt, tot die van Mentz overgebracht (m).

VI. HOOFT-

(1) Om het onderscheid der Letteren van de twee eerste Donaten te weten, dienen de II en IV Tafereelen nagezien te worden.

(m) Wat dunkt u, Lezer, heeft niet de beroemde MEERMAN, als gy al het voorgaande wel wikt en weegt, de zaak van onzen Laurens overdeftig gehanthaft? ik mene, dat elk onzydige zults volmondig zal toestemmen. Ook ben ik 'er niet vreemd van, of de wydtberoemde Heer BURMAN zal de waarheit gesproken hebben in zyne sierlyke Redevoering *de doctis Maeconatibus*, waarin zyn Hoogg. zich, na eerst enen kwaataardigen Engelsman, die vuilen laster op de Nederlanders uitgebraakt hadde, ter degen gegijft te hebben, (en met recht, want stokken gebruikt men tot honden) dus uitdrukt: *Laat hy eens zo stout zyn, om ons de Uitvinding der Boekdrukkunst te ontroven enz. heb maar een weinig gedult, want onze MEERMAN, die den roem van Laurens Koster eerlang zal hanthaven, moet hem, of tot bekentenis der waarheit brengen, of met beschaamde kaken naar zyn lasterbol jagen, daar hy nooit weêr durft uitkomen.*

VI. H O O F T S T U K.

De Boekdrukkunst te Haarlem door de Nazaten van Laurens geoeffent tot op de aankomst van Diderik Martens en zyne kunstgenoten, in Nederlant, en intusschen de Kunst, door een knecht, naar Engelant overgebracht.

§. I.

Het is geenzins te denken, dat de Erfgenamen van Laurens, nadat hy overleden, en de bewuste dieftal kort daarop gepleegt was, de moed hebben laten zakken, en zo ene voordelige kunst niet meer geoeffent. Want al was Thomas Pieterszoon, die zynen Schoonvader Laurens in de beoeffening der kunst geholpen hadt, reets gestorven, dat echter niet zeker is, evenwel waren zyne drie zonen, Pieter, Andries, en Thomas noch in leven, en in 1440 al tot die jaren gekomen, dat zy de Kunst, van hunnen Grootvader uitgevonden, konden voortzetten. Ook waren de kosten zo groot niet, om den winkel weêr in order te brengen, omdat het geen 'er uit gestolen was, juist zo veel niet bedroeg. (a). Behalven dat Kornelis en andere bekwame knechten, waarvan zich Laurens bedient hadde, noch by de hant waren, nadat Gensfleisch reets gevlucht was.

Behalven deze waarfchynlyke redenen, zyn 'er bewyzen, die van meerdere klem zyn. Het eerste is, dat in Nederlant Boeken gedrukt zyn, die zo oudt niet zyn, als die Laurens heeft uitgegeven, en nochtans ouder, dan die door Martens 1472 en vervolgens gedrukt zyn. Dus hebben zy tusschen den tyd van Laurens en Martens het licht gezien, wanneer gene andere Drukkery in gansch Nederlant geweest

(a) Zie Hoofst. IV. §. X, bladz. 50.

weest is. Het tweede bewys is, dat de Drukkunst, door een Haarlenschen knecht tot de Engelschen, tusschen de jaren 1454 en 1459 is overgebracht. 't Was te wenschen, dat SCRIVERIUS en anderen zo grof niet gedwaalt hadden in hun zeggen, dat Laurens door de begane diefstal zo ontroert was, dat hy de Kunst niet meer geoeffent hadt, daar het toch volzekker is, dat die na zynen doot begaan is. Want dan hadde Mentz gene reden van spotten gehadt, en ons niet gevraagd, of het verlies onherstelbaar, en de gehele Kunst ook gestolen was.

§. II.

Zouden nu de Erfgenamen van Laurens iet met vrucht uitvoeren, was 't nodig, dat zy eerst den bestolen winkel van het nodige weêr voorzagen. 'Er wierden tydt en moeite vereischt, om fraaier Letters te vervaerdigen, dan die van Laurens geweest waren, en beteren Int te maken, dan hy gebruikt hadt. Dewyl het ondertusschen te lang aanliep met het snyden van nieuwe beweegbare Boekstaven, besloten zy vaste Letters te gebruiken, om den *Spiegel* in 't Latyn te drukken, waarvan zy zo wel voordeel te gemoete zagen, als Laurens met den Nederduitschen gedaan hadde. Zy betrouwen dit werk derhalven enen ervaren Kunstenaar toe, om de verklaring tot de Figuren, die zy behouden hadden, in Hout te snyden. Hier van was reets het derde deel afgemaakt, en op de Persse gelegt, toen men voor enen tydt met het drukken moest ophouden, 't zy 'er de doot van den Kunstenaar, 't zy 'er iet anders de oorzaak van geweest zy. Althans zy veranderen van gedachte, en drukken het overig gedeelte van 't Boek met de beweegbare Letteren, die onderwyl door enen anderen werkmán waren afgemaakt. Dit is, meen ik, de reden, waarom deze *Spiegel* met vaste en beweegbare Boekstaven gedrukt is (b), dat

men

(b) Ik ben van andere gedachten, en wel, dat Laurens de vaste Letters bezeten

men tot noch toe in geen ander Boek ooit gezien heeft.

§. III.

De nyvere Erfgenamen hebben het by deze Druk niet laten blyven: maar, dewyl zy toch de Platen hadden, die noch dikwerf konden gebruikt worden, den *Spiegel*, een boek, dat gewilt, en hun dus voordelig was, tot twemaal toe opgelegd, eens in 't Nederduitsch, en eens in 't Latyn, beide met beweegbare Letteren (c). De Letters dezer twee Uitgaven, en verdere kentekenen zyn elkander zo gelyk, dat het niet wel te bepalen is, welke van beiden eerst gedrukt zy; mogelyk de Latynsche, omdat hierin de Int minder zwart is, dan in den Nederduitschen. In deze laatste Druk vint men een enkeld blad, gedrukt met ene kleinere Letter, en die van alle andere verschilt, waaruit blykt, dat men verscheidene soorten van Boekstaven hadt, die gebruikt zyn tot andere werken, tot noch toe niet gevonden.

§. IV.

Terwyl men te Haarlem met het drukken bezig was, is de Kunst in

ten heeft, en mogelyk niet gebruikt, omdat hy de beweegbare als de beste, verkoos; of, zo hy die in 't vervolg tot den Latynschen Text heeft willen gebruiken, is zulx, wegens zyn overlyden, achtergebleven. Hebben de Erfgenamen slechts enigen gevonden, 't kan daarvandaan gekomen zyn, dat de dief, die toch haast hadde, in schielykheit genomen heeft, dat voor de hant was, zich genen tydt gevende, om alles nauwkeurig na te zien. Wat 'er van zy; ik kan niet zien, dat 'er zo veel meer tydt vereischt wiert, om de losse, dan om de vaste Boekstaven, te snyden; zelfs zou ik van oordeel zyn, dat in dit geval de losse eerder, dan de vaste, in gereetheit konden zyn. Want tot de vaste moesten volstrekt zo vele bladzijden wezen, als 'er Figuren waren, daar men maar een zeker aantal van losse Letteren nodig hadt, om 't gansche werk te drukken; dewyl één blad afgedrukt zynde, de zelve Boekstaven tot de andere konden gebruikt worden.

(c) De beroemde Heer Autheur gift, dat de eerste Latynsche Druk tusschen de jaren 1442 en 1450, maar de tweede Latynsche en tweede Nederduitsche tusschen 1450 en 1460 't licht gezien hebben.

K

in Mentz zeer verbeterd, wegens de verwisseling van Houten in Metale Letteren. Hierin is Jan Gensfleisch de oude, gewezen knecht van Laurens, zynen Broeder Jan Gutenberg, in 1444 of kort daarna uit Straatsburg teruggekomen, tot een' wechwyzer geweest. Opdat Gutenberg de Kunst zo veel te beter zou kunnen voortzetten, is hy door verscheiden, voornamelyk, door Fust ondersteunt. Met dezen laasten over hoop rakende, is hy volgens sommigen, van Mentz naar elders vertrokken, doch men is het niet eens, waar hy zyn fortuin gezocht heeft. Te Haarlem, naar het zeggen van den Schryver van een ongedrukt werk in de Kantelbergfche Boekery in *Lambeth-Houfe*, en van NATALIS COMES. Daarentegen dryven A. P. GASSARI en J. FR. FAUST VAN ASCHAFFENBURG, dat hy te Straatsburg de Kunst geoeffent heeft. Allen zyn zy van 't spoor: want het is volkomen zeker, dat hy in zyne geboortestad Mentz is blyven wonen, en ene nieuwe Pers opgeregt heeft. Immers J. P. H. DE LIGNEMINE, zyn tydtgenoot, tekent by 't jaar 1458 aan, dat Gutenberg te Mentz gedrukt heeft. Ook wort gemelt in een Hantschrift van de vyftiende Eeuwe, waarop men staat kan maken, dat hy ene *Verantwoording van Diderik van Ilenburg, Aartsbisschop van Mentz*, in den jare 1462 te Mentz in 't licht gaf. Maar 't voornaamste is, dat Gutenberg, door den Aartsbisschop Adolf, onder het getal zynen Hovelingen, op ene jaarlyksche wedde, is aangenomen, volgens enen openbrief, getekent den 17 van Louwmaant 1465, en dat, na zyn overlyden, al zyn Drukgereetschap 1468 gekomen is aan zynen vriend KOENRAAD HUMERY, die hem voorheen met gelt ondersteunde. Het een en ander is te vinden in het derde deel van de verzameling der Schryveren van de Mentzische Geschiedenissen, uitgegeven door G. CHR. JOANNIS, p. 424.

§. V.

Wy komen dan eindelyk tot dien tydt, wanneer de Kunst van Haar-

Haarlem naar Engellant is overgebracht. R. ATKYNS deelt de geschiedenis 'er van meê uit 't verhaal eens ongenoemden Schryvers, volgens het Hantschrift uit de Boekery van *Lambeth* (d), dat hierop uitkomt. THOMAS BOURCHIER, Aartsbisschop van Kanterbury, hadt Koning Henrik den zesden overgehaalt, om de Drukkunst in Engellant in te voeren; maar hy zag te gelyk, dat men hierin niet zou flagen, tenzy men een' knecht, die in den Winkel van Laurens gewerkt hadde, konde overhalen. Om tot het gewenscht einde te geraken, waren 'er duizent mark nodig, waarvan de Aartsbisschop drie hondert aanbodt. Men verkoos, om de zaak uit te voeren, ROBERT TURNOUR, 's Konings gunsteling, die over zyne kleêrkamer gestelt was: deze nam CAXTON tot zynen medehelper. Doch de zaak moest geheim gehouden worden, waarom Turnour bedekt, maar Caxton openbaar omging met de Hollanders, onder voorwentsel van Koopmanschap, die hy voorheen met hun gedreven hadt. Zy komen dan in Hollant, en langs enige omwegen, eerst te Amsteldam, daarop te Leiden. Haarlem durfden zy niet aandoen, omdat velen, die daar om dezelve reden gekomen waren, uit last der Overheit, gevangen waren gezet. Zy komen eindelyk zo verre, dat zy met twe Hollanders een verdrag aangaan, waarby deze zich verbinden, om hun iemand, de Kunst grondig verstaande, te beschikken. Turnour geeft den Koning, door een' brief, kennis, en verzoekt om noch vyfhondert Mark, wyl het eerste gelt aan giften en gaven gevlogen was. De penningen worden hem gezonden, en de zaak valt naar wensch uit,

(d) Zie Hoofst. III. §. 5 IV. §. 13. VII. §. 9 VIII. §. 8. De Heer A. COLTEE DUCAREL ontkent de echtheid van 't verhaal in een' brief aan onzen Meerman, die zyne tegenwerpingen bondig wederlegt, en Atkyns van alle bedrog volkomen vrypleit. Dit voortreffelyk stuk is, nevens den brief van Ducarel, te vinden in het Latynsch werk, II Deel, bladz. 3-40. daar een onzijdig Lezer met genoegen zien zal, dat de waarheit door onzen Auteur mannelyk verdedigt is. 't Verhaal, door Atkyns uitgegeven, is in 't Engelich en Latyn te vinden II Deel, bladz. 208-212.

uit, want men koopt een' knecht van den Haarlemschen winkel om, genaamt FREDERIK CORSELLIS (e), Hy sluipt heimelyk wech, verandert zyn gewaad, gaat te scheep, en vaart op Londen. Men vindt ondertusschen ongeraden, dat hy in Engelants hoofdstadt de Kunst oeffene, waarom hy, op aanraden van den Aartsbisschop, voorheen Kan-

(e) Zo veel ik wete, heeft men nergens een boek gevonden, daar de naam van Corfellis, als Drukker van 't zelve, voorkomt. Wel is waar, dat voor 2 jaren in 's Gravenhage ene verkoping door den Here Gaillard gehouden is, daar in het tweede deel der Naamlyste bladz. 170. gevonden worden *Punii Epistola. Oxon. per Fr. Corfellis* 1469, en *G. Lyftrii Opera Poetica. Oxon. per Fr. Corfellis* 1470. Doch de Heer Pieter van Damme, die 'er Eigenaar van was, heeft 'er in ene aantekening ene waarschuwing tegen gedaan. Zo veel is my duidelyk gebleken uit echte stukken, dat zeker GEORGE SMITH, een Engelsman, hem met den *Rhinus* op ene goddloze wyze bedrogen heeft. Waarover hy, toen het schelmstuk bekend wiert, gemelden Heer om vergiffenis gebeden heeft, in enen brief aan zyn Edl. geschreven, en door my gezien. Dees sielt verston het kunsje meesterlyk, om de oude drukletters na te bootsen, en daardoor vele valscheden te begaan. Voor enige jaren is by zekeren Jan Hartig te Amsterdam ene verkoping geweest, waarin vercheide uitgaven van de oude Authoren zo lomp waren vervalscht, dat de deugniet 1470, 1471, enz. geschreven heeft onder boeken, waarvan alle tekenen waren, dat zy ten minsten 25 jaren later gedrukt waren. Ik was toen op de Verkoping tegenwoordig, en waarschuwde elk voor 't bedrog, waardoor zy dan ook byna onverkoopbaar waren. Om de onkunde van den bedrieger klaar te tonen, zyn deze twee staaltjes genoeg. My is voor enigen tydt in handen gevallen een Latynsche Kronyk, bekend onder den name *Fasciculus Temporum*; dit exemplaar, om het voor de eerste druk te doen doorgaan, was aan 't einde getekent met 't jaar 1474, en echter was het vervolgt tot 1490. Het ander staaltje van zyne domheit heb ik gezien in een boek by den Hooggeleerden Here JAKOB KRIGHOUT, Hoogleraar der H. Godtsgeleertheit onder de Remonstranten te Amsterdam. Dit is een Latynsche Bibel in *Octavo*, aan wiens einde uitdrukkelyk, niet in cyfers, maar in woorden, staat: *millesimo quadringentesimo decimo quarto*, dat is, 1514; hier onder heeft hy zeer net geschreven MCCCCLXXX, en dit jaartal later zetten op de rugge van den nieuwen Franschen bant, die 'er om gelegd is. Wie kan zich genoeg over de domheit van dezen bedrieger verwonderen? behalven dat, is de gehele Bibel in het bovengenoemt formaat nooit gedrukt voor 't jaar 1491. Misschien is ook van zyn maakfel, dat ik in 't naaftvoorgaande jaar ontdekt hebbe achter *Cicero de Oratore*, welk boek toen in 's Gravenhage verkogt is. Deze was zekerlyk ene Italiaansche Druk, die zeer oudt was; hier achter stont in kwaadt Latyn *Annis MCCCCLXXI*. schoon in den Catalogus recht gezet was, *anno*. Het was nochtans vroeger gedrukt, zodat de Ondertekenaar, in zyne onkunde, de zeltzaamheit dezer uitgave te kort gedaan heeft. 't Is niet nodig, de tekenen op te geven, om te weten, wanneer een boek gedrukt is, wyl ik voor zulken schryve, die 'er geen belang in hebben; geleerden hebben myne onderrichting niet van doen.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 77

Kanselier der Hoge Schole te Oxfort, derwaart overgevoert wort, onder een sterk geleide, om niet te ontsnappen, maar hier anderen in de Drukkunst te onderwyzen.

Dit moet voorgevallen zyn tusschen 1454 en 1459, want THOMAS BOURCHIER wiert den 22 van Grasmaant 1454 Aartsbischop van Kanterbury en Eduard de Vierde volgde Henrik den Zesden op den 4 van Lentemaant 1460.

§. VI.

Maar heeft Corfellis den Haarlemschen winkel beftolen, en de Letters naar Engelant gebragt, gelyk voorheen Gensfleisch de oude deedt, die met zyn gestolen goet naar Mentz vluchtte? SAMUEL PALMER tracht dit te bewyzen met ene geschrevene aantekening, die hy zegt, gevonden te hebben voor een boek, zonder name van plaatse, Drukker, en jaar uitgekomen, te vinden in de Boekery van den Grave van Pembrok. De Schryver dezer aantekening zegt, dat het boek (Palmer noemt het *Liber Miscellaneorum*) te St. Albans omtrent 1490 gedrukt is met dezelve Letters, die men tot den *Spiegel* te Haarlem gebruikt heeft. Hy doet 'er wyders by, dat Corfellis iemand te St. Albans de Kunst leerde. 't Is waar, dat men (nadat de laatste druk van den Spiegel te Haarlem uitgekomen is) nooit een boek aangetroffen heeft, hier te Lande met die Letters gedrukt; zodat het enigen schyn geven zou. Maar alles wel overwogen, blykt klaar, dat het verhaal valsch is, want alle boeken, in de eerste tyden te St. Albans gedrukt, en tot hiertoe gezien, vertonen Letters, die gene de minste gelykheit met die van den Spiegel hebben. Hierby komt, dat de naamloze Aantekenaar (ongetwyfelt Palmer zelf die een bedrieger was,) niet bewyft, dat het gemelde boek te St. Albans uitgekomen is; ook zyn de drie oude uitgaven van de *Miscellanea* met gansch andere Boekstaven gedrukt, dan de Spiegel. Eindelyk is wel aan te merken, dat het verhaal van de dievery geheel vervalst, omdat tot het

eerste boek, dat in Engellant gedrukt is, namentlyk, S. HIERONYMI *expositio in Symbolum Apostolorum*. Oxon. 1468 (f), zulke Letters gebruikt zyn, die nergens minder, dan naar die van den Spiegel gelyken, dat de Aantekenaar zelf moet bekennen.

§. VII.

Sedert de Erfgenamen van Laurens de Spiegels gedrukt hebben, zyn de Boekstaven, die 'er toe gebruikt zyn, in 't vervolg niet meer gebezigd, maar ene betere soort van Letteren heeft hun gedient in het uitgeven van deze en gene andere werken. Hiermee is gedrukt *Historia Alexandri Magni, Regis Macedoniae, de Prachiis*. Uit de ongelykheit van de Letters blykt, dat zy gesneden is. Het boek heeft alle tekenen van oudtheit. In de Boekery der Stadt Haarlem is het met de eerste uitgave van den Nederduitschen Spiegel in enen bant gebonden. In 't begin van 't boek heeft iemand, in 't midden van de zestiende eeuw, deze woorden geschreven: *Die my diet boeck geschoncken heeft, heeft my geseyt, dat het binnen Haerlem gedruckt es, want dus plach men van outs te drucken*. Ene hant van een weinig lateren tydt heeft 'er by gevoegt: *Hendrik Durricx Mes heeft dit boeck Willem Jansz. Verwer ghegeve tot een memorie 1586½ in dextera virtus*. Uit het eerste getuigenis blykt, dat het te Haarlem gedrukt is (g); evenwel niet door Laurens, maar na zynen tydt, omdat de Letters veel fraaier zyn, dan die van den eersten Spiegel en de Donaten; behalven de nieuwe vorderingen in de Kunst, die 'er in bespeurt worden,

(f) Dat door Middleton en Marchand, tegen de echtheit van 't jaartal, ingebragt is, heeft de Heer Meerman bondig wederlegt *Orig. Typogr. Tom. II. p. 26-28*.

(g) Men kan, naar het my voorkomt, op dergelyke aantekeningen niet veel staat maken. Is de Spiegel vooraan gebonden, dat waarschynlyk is, dan kan de Schryver daarop alleen het oog gehadt hebben, zonder op *Alexandri Historia* te zien. En al ziet hy op beiden, zyn getuigenis is van te laten tydt, om 'er op te steunen.

den, als, het vraagteken, daar't vereischt wort, de nette afbreking der lettergrepen aan 't einde van den regel, en dergelyke verbeteringen meer. Echter is het Boek uitgekomen, eer de volgende Drukkers te Haarlem gekomen zyn, die gegotene Boekstaven gebruikt hebben, dus is het tusschen 1460 en 1470 gedrukt.

Met even dezelve Letters zyn gedrukt FLAVII VEDATI (voor VEGETII) *RENATI epitoma de re militari* (h), en B. HIERONYMI, *presbyteri, liber de viris illustribus*. In deze twee boeken zyn, behalven alle andere kentekenen van het bovengemeld werk, daarenboven de twee stippen, (*duo puncta*) zodat zy niet alleen van dezelve Pers, maar ook iet later gekomen zyn, en wel omtrent het jaar 1468. Dezelve Letter is ook gebruikt tot THOMAS A KEMPIS *Opera Varia*. Vooraan heeft iemand in de vyftiende Eeuw geschreven: *Alberto Alberti pbro i Haerlem*, die 'er dan ook, zo ik my niet bedriege, de eerste Eigenaar van geweest is; dat zeer wel overeenkomt met het geen de aantekenaar, voor *Alexandri Historia* getuigt, dat die te Haarlem gedrukt is (i). In dit boek komen wederom nieuwe vorderingen in de Kunst voor, want, behalven de kentekenen, die in de andere gevonden worden, ziet men hier de streep boven met een punt getekent (*Semicolon*), ook zyn in de openingen, die geschikt waren, om 'er de grote Letters in te schilderen, kleine Lettertjes gedrukt, opdat de Schilder zich niet zou vergiffen (k), die

(h) Deze is de eerste uitgave van VEGETIUS, en een der zeldzaamste boeken, die ik kenne. STEWECHUS waardeerde dezelve niet minder, dan een Hantschrift. Indien iemand te eniger tydt den Vegetius op 't nieuw wilde uitgeven, diende deze Editie nauwkeurig ingezien te worden, of Stewechius iet mogt overgeslagen hebben. Het Hantschrift, dat Chorier te Grenoble voorheen bezeten heeft, zou ook van groot nut zyn, behelzende zulke schone lezingen, die in de drukken niet gevonden worden. Zie BURNET Reize door Zwitserlant, Italie, enz. bladz. 3.

(i) Dit bevestigt wel, dat de Priester Albert Albertszoon te Haarlem dit boek gehadt heeft, maar niet, dat het te Haarlem gedrukt is, want hy kon te Leiden, Amsteldam, of elders Priester geweest zyn, en dit boek bezeten hebben.

(k) De voorletters van het Exemplaar, dat de Heer Auteur gezien heeft, zyn

die in *VEGETIUS* en *HIERONYMUS* geschreven geweest zyn. Omdat dit werk na den doodt van *THOMAS A KEMPIS*, zo als 'er duidelyk in staat, gedrukt, en hy 25 van Hooimaant 1471 overleden

zyn veel fraaier getekent, zegt zyn Wel Edl. dan die in verscheidene Exemplaren van den *Bibel* by *Fust* 1462, en van de *Officia Ciceronis* 1465 gevonden worden, maar dat de Italianen de Kunst van Letters af te zetten veel beter verstaan hebben. Dit kan, onder vele andere, de Heer Meerman tonen in zyn Exemplaar van de eerste Uitgave van *Lactantius* 1465, en meent, dat men de versierfelen der Italiaansche drukken voornamenlyk aan dien uitmuntenden Kunstschilder *ANDRIES MANTEGNA* te danken heeft. Mogelyk zyn van zyn pinseel de met gout en kleuren afgezette Voorletters in myne *Plinii Hist. Nat.* 1476 en *Livius* 1482, die zeer schoon zyn. Ondertusschen heeft het Hoogduitschland nu en dan aan zulken Kunstenaars niet ontbroken; immers ik bezette *Aesopus & alii Mythologi*, *Venet. op. Aldum* 1505 in fol. waarin *ALBERT DÜRER*, dat onwaardeerbaar Pronkjuweel van Duitschland, zyne Kunst getoont heeft: immers de Voorletters van *Aesopus* leven, en de Wapens van den doorluchtigen *B. PIRKHEIMER*, vastgehouden door twee wilde mannen, zyn zo heerlyk getekent, dat *Dürer* genen der Italiaansche Schilderen behoeft te wyken. Ik hebbe my nooit genoeg kunnen verwonderen over de Miniaturen (om dit onduitsch woort te gebruiken) en Schilderyen, die ik in vele oude Boeken gezien hebbe, en welke Kunst, ten minsten, de manier, om het gout zo vast op te leggen, lang vergeten is. De eerste uitgave van *Homerus* te Florence 1488, is in 't Exemplaar, dat in de uitmuntende Boekery der Provincie van Groningen is, met zulke heerlyke Voorletteren voorzien, dat het te bejammern is, dat zo een puikstuk in ene beslotene kas (staande in een zeer klein vertrekje, daar de Knecht van de Bibliotheek, die doorgaans een Staten-bode is, vuur stookt, en tabak rookt) nevens andere kostbare boeken zich bevint. Toen ik my hier ophield, om my in de H. Godtsgeleertheit en andere nuttige Wetenschappen te oefenen, was het Exemplaar al door en door vochtig, en zal, zo men 'er niet voor zorgt, eerlang geheel bedorven zyn, waar tegen ik reets gewaarschuwt hebbe in de *Letter-Historie* (by mynen Vrient, den Here *Love-ringh* te Amsteldam uitgegeven) van de maant November 1763, bladz. 782. Nooit heb ik echter schoner Miniaturen en Schilderyen in Boeken aangetroffen, dan in twee Hantschriften, die my toebehoren. De Miniaturen en Schilderyen (zo die de gehele, als, de halve bladzijden bestaan) in het *Pontificale* (ten tyde van *DAVID VAN BURGUNDIE*, Bisschop van Utrecht, door hem zelve gebruikt, en een oorspronklyk Hantschrift, waarin zyne Afbeeldsel dikwerf ver-toont wort) zyn zo uitvoerig, zo volmaakt, en in alles zo net bearbeidt, dat men 'er over verbaast staat. Het andere, dat ik bedoele, is een *Roomsch Gebedeboek* in 't Latyn, dat voorheen den *Hertogen* van *Lotharingen* schynt toebehoort te hebben. Hier is het pinseel-werk zo teder, en zo doorschynend; de aangezichten zo levendig en bevallig; en alles zo uitnemend, dat men niets schoner zien kan. Om hiervan af te stappen, die begerig is, de Letters der drie eerste Boeken te kennen, zy zyn afgetekent *Tab. VII* van 't Latynsch Werk.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 81

leden is, volgt, dat het 1472 of 1473 het licht gezien heeft (1).

§. VIII.

Het heeft niet lang na dezen tydt geduurt, dat de eerste Drukkery in wezen gebleven is, want de houten Platen van den Spiegel waren reets in den jare 1483 in handen van *Jan Veldener*. Sedert dat *Martens* en de zynen de gegotene Letters ingevoerd hadden, begrepen de Erfgenamen van *Laurens*, om de Kunst, zo als die by hun was, niet langer te oefenen, en aan de volmaaktere Kunst de kosten te sparen, mogelyk, dat hunne jaren toen te hoog waren, of, dat zy, buiten de Drukkery, een overvloed van bestaan hadden, of, om enige andere redenen. Zy verkogten dan hunnen Winkel, die byna veertig jaren stant gehouden hadt. De eerste knechten zyn dus, nadat zy de kunst van het Letter-gieten verstonen, naar elders vertrokken, somigen zelfs over de Alpische gebergten. Althans heeft *Niklaas Pieterszoon van Haarlem* te *Vicence* 1477 gedrukt, *Henrik van Haarlem* te *Boulonje* 1482 en volgende jaren, en te *Siëna* 1490, en *Gerrit van Haarlem* in den jare 1498 te *Florence*. Maar de volgende Boek-

(1) De Heer Meerman begrypt, dat de Boekstaven, waarmee men de vier gemelde werken gedrukt heeft, naderhand gekomen zyn in handen van *Niklaas Ketelaar* en *Gerrit de Leempt*, die 'er te Utrecht meê gedrukt hebben *Historia Scholastica, qua est de Novo Testamento* 1473. Onze beroemde Auteur zegt verders, dat Hy dezelve Letters gezien heeft in andere Boeken, die zonder melding van jaar, plaats, en Drukker uitgekomen zyn; doch dat men niet weten kan, of zy van de Pers der Erfgenamen van *Laurens*, dan van die der evengenoemden, gekomen zyn. Zie *Origin. Typogr. Monu. Noviss. p. VIII*. Behoudens de hoge achting, die ik voor onzen voortreffelyken Man hebbe, komt het my voor, dat 'er, zo men niet weten kan, of de andere boeken, met dezelve Letteren zonder name van Drukker uitgekomen, door de Erfgenamen van *Laurens* gedrukt zyn, dan ook geen bewys is, om de gemelde werken hun toe te kennen. Indien de Boekstaven van *Ketelaar* en de *Leempt* dezelve zyn, daar de andere vier meê gedrukt zyn, (dat ik echter niet toefstemme) waarom die dan aan deze twee vermaarde Utrechtse Boekdruckeren niet toegewezen? immers hunne uitgedrukte namen geven al vry wat te kennen! 't blyft by my zeer duister.

Boekdruckers, die zich 1472 in verscheidene Nederlandsche Steden hebben nedergezet, zyn enige jaren daarna eerst te Haarlem gekomen; hier van daan is het, dat wy gene boeken kennen, die voor 1484 in deze stad gedrukt zyn. Van dezen tydt af zyn 'er enigen, zonder name des Drukkers, uitgekomen, behalven één Werk, daar de naam achter gedrukt is, namenlyk, BARTHOLOMEUS ENGELSMAN *over de proprieteten der dingen*, by Jakob Bellaert 1485. Doch men heeft schieglyk opgehouden, want van 1486 (m) tot 1561 is, zoveel men weet, geen boek te Haarlem gedrukt. Toen hebben die twee uitmuntende Mannen JAN VAN ZUREN en DIRK KOORNHERT te samen ene nieuwe Boekdrukkery te Haarlem opgerecht. Nu scheiden wy, voor een korten tydt, van Haarlem, en zelfs van gansch Nederland, om na te gaan, wat de Hoogduitschers omtrent de Boekdrukkunst gedaan hebben.

VII. HOOF-

(m) In de Naamlyst der Boeken van den groten ALBERTI, wiens doot de geleerde Waerelt altydt betreuren zal, staat bladz. 218. n. 860. *Der Zonderen Troost, of Proces tusschen Belial, als Procureur der Helle, en Moyses als Procureur van Jesus, door Priester Jac. Theramo, met afgezette fig. Haarlem 1488.* Doch dit is ene drukfout bevonden, en moest zyn 1484. Ik hebbe het zelf niet ontdekt, wyl ik, wegens ziekte, niet konde overkomen, maar een voornaam Kenner heeft het, op myn verzoek, nagezien, en zo bevonden.

VII. HOOFSTUK.

Nieuwe Uitvindingen van die van Mentz.

§. I.

Het duurde niet lang, of Gensfleisch, eerste Drukker te Mentz, vondt zich genootzaakt, om het gebruik der in Hout gesneden Boekstaven achter te laten, en zich van Metale te bedienen. Maar deze vereischten veel tydt, moeite, en kosten. In dien tusschentydt wilde hy evenwel niet stilzitten, maar drukte op Houte Taferelen enige boekjes, die men dagelyks gebruikte. Nadat hy eindelyk in den jare 1450 de grootste zwarigheden te boven gekomen was, wiert de *Bibel* met grote Metale Boekstaven gedrukt (a), en, wyl de Kunst noch niet bekend was, voor een Hantschrift duur verkogt. Naderhand is tusschen Jan Fust en Jan Gutenberg verschil gerezen, en daardoor de Drukkery, die zy eerst in 't gemeen hadden, aan Fust gekomen. 't Gerucht, dat zich van deze scheiding

ver-

(a) De Heer Pensionaris heeft in een werkje, genaamt *Conspectus Originum Typographicarum*, pag. 43 & seqq. negen oude drukken beschreven, die alle zonder melding van jaar, plaats, en Drukker zyn uitgekomen, en houdt de uitgave, die de *Benedictijners* by Mentz bezitten, voor de allereerste. Dit kan ik onzen beroemden Auteur evenwel niet toestemmen, wyl de beschryving, die de Keulfsche Kronykschryver, uit den mont van ZEL, geeft, 'er niet op past, maar integendeel volmaakt overeenkomt met die, waarvan ons de uitmuntende SCHELHORN een nauwkeurig bericht mededeelt in een Latynsch werkje, 1760 gedrukt, en genaamt *Diatribe de antiquissima Latinorum Bibliorum Editione &c.* en noch in ene *Diatribe praeliminaris* geplaatst voor het werk van den geleerden Kardinaal QUIRINI *de optimorum Scriptorum Editionibus*, pag. 61 & seqq. In dit Traktaatje geeft Schelhorn (en niet Quirini, gelyk de Heer Segaar, Predikant en Hoogleraar in de Grieksche Taal te Utrecht, schryft *Observo. in Euang. Lucae*, pag. 294.) ene nette aftekening van ene bladzijde van die allerzeldzaamste uitgave. De Letters zyn dezelve, daar men in de vroegste tyden de Misboeken meê drukte, en ZEL getuigt, dat zodanige tot de eerste druk des Bibels gebruikt wierden; zodat 'er geen twyfel aan is, of de Bibel van Schelhorn heeft het recht der eersteboorte.

verspreide, heeft de Kunst in Duitschland niet langer verborgen kunnen houden; immers Fust bragt in het onderschrift van 't Latynsch *Psalmboek*, 1457 (b) gedrukt, 't geheim aan den dag, dat hy noemt ene *kunstige uitvinding, om boeken te drukken*, en wel met *kopere Boekstaven*; want hy spreekt niet van de Kunst in 't gemeen, maar alleen van die te Mentz uitgevonden, en veel sierlyker is, dan de eerste.

§. II.

Als men nu de uitgaven van den *Bibel* en 't *Psalmboek* vergelykt met die van den eersten *Spiegel* en de *Donaten*, is het zonneklaar, dat de nieuwe uitvinding, om met Metale Boekstaven te drukken, de eerste zo verre overtreft, dat men in de vyftiende en zestiende Eeuwen alleen *Drukkunst* noemde, daar Metale Letters toe gebruikt wierden, in dezen, en in geen anderen zin, wort zy Mentz toegekent. Zo doet ULRICH ZEL, want, als hy zegt, dat de Kunst te Mentz gevonden is, verklaart hy zich aanstons nader, dat zy daarin voorgelicht wiert door de Hollandsche *Donaten*, ten bewyze, dat hy haar alleen de Kunst toekent, om met Metale Boekstaven te drukken, die veel voortreffelyker is, dan die men eerst in Holland zag. 't Is dezelfde Kunst, die Dirk Martens in Duitschland en Frankryk geleert, in de Nederlanden gebragt (c), en met zyne Kunstgenoten Jan van West-

(b) Onze voortreffelyke Auteur zegt in het eerste Hoofdstuk, dat geen vroeger jaartal by een gedrukt Boek gevonden wort, dan 1457. Ik hebbe ook nooit anders geloofd, doch wy zyn naderhand van het tegendeel overtuigt geworden, sedert de Heer Schelhorn zyn Wel Edl. heeft toegezonden een open brief van Paus Niklaas den Vyften aan den Koning van Cyprus 1454 gegeven, en in dat zelve jaar gedrukt. Men weet 'er tot noch toe slechts twee Exemplaren van: het ene is in handen van den geleerden HAEERLIN, en het ander bezit Schelhorn.

(c) Dirk Martens heeft te Aalst in den jare 1473 gedrukt *Aeneas Sylvius de Amoris amantibus*, waarvan de Heer P. van Damme een Exemplaar heeft. De Letters behoren niet tot de tweede Klasse, zynde niet gesneden, maar tot de derde, wyl het boek met gegoten Boekstaven gedrukt is. Of Martens om dezen tyd, of naderhand, gesneden Letters gebruikt heeft, kan ik niet bepalen, wyl ik

Westfalen, en anderen, loffelyk geoëffent heeft (d).

§. III.

Two bewyzen zyn 'er voor handen, dat Mentz zich hierin niets toegeschreven heeft, dan haar met het grootste recht toekomt.

Het eerste is, dat geen oudt Schryver de beweegbare in Hout gesneden Boekstaven Mentz heeft toegekent; waarom PIETER SCHOEFFER, in het verhaal van de opkomst en voortgang der Drukkunst in deze stad, aan TRITHEMIUS gedaan, geen enkel woort rept van de Houte Letteren, waarin hy van J. A. BERGERLANUS, A. P. GASSARI, en anderen gevolgt is; totdat J. FR. FAUSTUS VAN ASCHAFFENBURG de Jonge, in de Zeventiende Eeuwe de geheele uitvinding der Kunst Mentz, als de plaats, en Fust, als den Vinder heeft toegewezen, doch het zal terstont blyken, hoe valsch dit zy.

Het tweede bewys is, dat de oudste Schryvers, waarvan sommigen zelfs tydgenoten zyn, getuigen, dat gene Boekstaven te Mentz zyn uitgevonden, behalven de Metale. J. NAUCLERUS, geboren in Duitschland omtrent 1430, J. WIMPELING, 1450-ter waerle gekomen, en andere, zo Duitschers als Italianen, bevestigen het. JAN SCHOEFFER zelf heeft, hoe zeer hy anders zynen Vader en Groot-

ik nooit andere van hem gezien hebbe, dan waarvan de Letters tot de laatste Klasse gebragt moeten worden.

(d) Zie het VIIIste Tafereel van 't Latynsch werk, daar men fraaie Letters zal vinden. Zy zyn evenwel veel voortreffelyker, die Jan van Westfalen gebruikt heeft tot *Aeneas Sylvii Epistolae familiares* 1483, waarvan een Exemplaar in de Utrechtsche Boekery is. De Heer Kribber (een eerlyk Boekhandelaar, en de grootste Kenner der Boeken, in de Nederlanden voor 't jaar 1500 uitgekomen) heeft deze Uitgave zeer nauwkeurig, volgens zyne gewoonte, nagezien, en my verzekert, dat de Letters zo heerlyk zyn, dat die van Aldus Manutius en andere uitmuntende Drukkers daarvoor moeten wyken. Zyn E. is van oordeel, dat het boek elders gedrukt is op den name van J. van Westfalen, om de Editie zoveel te meer aanzien by te zetten.

Grootvader van Moeders zyde te veel verheft, Mentz niets toegeschreven, dan alleen de uitvinding der Metale Letteren (e).

§. IV.

De uitvinder van deze nieuwe soort van Letteren is geweest een der Broederen Gensfleisch, beide Jan, en, ter onderscheiding, de jongste Jan Gutenberg genaamt. ADAM GELTHUS en JAKOB WIMPHILING begrypen, dat Gensfleisch de Man is. Maar andere, die veel vroeger geschreven hebben, houden Gutenberg voor den Vinder, en wel in de stad Mentz. Eindelyk hebben twee Straatsburger Kronykschryvers, DANIEL SPECKLIN en een ongenoemt *Autheur*, voorgegeven, dat Jan Gensfleisch de Kunst, die hy van den Straatsburger Mentel gestolen hadde, aan Jan Gutenberg geopenbaart heeft, met hem naar Mentz vertrokken is, en hier volmaakt heeft.

§. V.

Wy moeten deze twee Boekdruckers te Mentz, Gensfleisch en Gutenberg, een weinig nader beschouwen. Gutenberg is reets sedert enigen tyd hoe langer hoe meer bekend geworden. Immers blykt uit bewysstukken, onlangs voor den dag gebragt, dat hy te Mentz uit ene adelyke Stamme gesproten is, deze stad reets voor 't jaar 1430 verlaten, en Straatsburg tot zyne woning verkoren heeft, daar hy 1436 en vervolgens verscheide Kunsten, byzonder de Boekdruckkunst oeffende. In den jare 1444 of 1445 vertrok hy weêr naar Mentz, daar

(e) Dat vele Schryvers de eer der uitvinding aan JAN FUST gegeven hebben, heeft de Heer Meerman getoont, maar ook bondig wederlegt. Ik hebbe dit niet vertaalt, zo, omdat den Nederduitfchen Lezer weinig gelegen is aan alle omstandigheden, die Mentz betreffen, als, om het Werk, zo beknopt uit te geven, als mogelyk is, opdat het min kostbaar zy.

daar hy een uitmuntend Boekdrukker wiert, en 1450 met Jan Fust in maatschappy tradt, doch door onderlinge geschillen in den jare 1455 vernietigt. Naderhant heeft Adolf, Keurvorst van Mentz, Gutenberg onder het getal zyner Hovelingen aangenomen, en hem ene jaarlyksche bezolding toegelegt; maar hy is twee of drie jaren daarna overleden. Maar wie is de andere Jan Gensfleisch geweest? Jan Fust, menen sommigen, doch dit is bezyden de waarheit. Want zyn toenaam is nooit Gensfleisch geweest; op hem past ook niet, dat ADAM GELTHUS in het grafschrift op Gensfleisch zegt, hem noemende den *Uitvinder der Boekdruckkunst*; C. HEDIO onderscheidt ook in zyn Kronyk Fust van Gensfleisch. Andere Geleerden, waaronder SCHWARZ, KÖHLER, en SCHÖPFELIN, vergiffen zich zeer, wanneer zy de oude Schryvers berispen, als of die van Gutenberg twee menschen hadden willen maken; doch zy hebben enige uitdrukkingen, die een geschrift in ene der Straatsburger Kerken vervat, niet recht verstaan.

§. VI.

Jan Gensfleisch wort van Jan Gutenberg al te duidelyk onderscheiden, dan dat 'er de oudste Schryvers enen mislag in kunnen begaan hebben. Op ieder is een byzonder grafschrift gemaakt. Beide hebben zy naar 't getuigenis van WIMPHILING, op enen zelve tyd de Drukunst geoeffent, Gensfleisch te Mentz, en Gutenberg te Straatsburg, en naderhant met zynen Broeder in hunne Geboorte-stadt. Dezelve *Autheur* zegt ook, dat Gensfleisch een oudt Man was, toen Gutenberg by hem te Mentz kwam, maar deze noch jong en welgestelt; immers 'er verlieden twintig jaren, eer hy een der Hovelingen van den Keurvorst wiert.

KÖHLER heeft in den jare 1741 vyf oude Bewysstukken door de druk gemeen gemaakt, daar Jan Gensfleisch de *Oude* voorkomt in de jaren 1441, 1443, 1445, 1450, 1456. Uit deze stukken blykt, dat

dat hy een Edelman was, ene Vrouw en Dochter hadt, beide Kattryn genaamt, en, dat het voornaamste is, het huis *zum Jungen*, vordien tydt van drie jaren, gehuurt hadt, waarin hy, volgens *TRI-
THEMIUS*, de Boekdrukkunst oeffende.

De Heer *SCHOEFFLIN* heeft van Gutenberg gesproken in ene *Fransche Verhandeling*, 1741 uitgegeven, en 1760 een oudt Straatsburger Bewysstuk van den jare 1434 gevoegt achter zyn werk *over de Drukkunst*, waarin hy uitdrukkelijk voorkomt onder den name van *Jan Gensfleisch den Jongen*, genaamt Gutenberg.

Het is dan zonneklaar, dat Gensfleisch en Gutenberg niet een en dezelve, maar twee verscheidene Personen geweest zyn.

S. VII

De beide Gensfleischchen zyn te Mentz uit een adelyk Geslacht geboren, waarvan velen den toenaam van Gutenberg aangenomen, en dikwerf dien van Gensfleisch 'er by gevoegt hebben. Evenwel komt Jan Gensfleisch de Oude nooit voor onder den name van GUTENBERG. Maar de jonge Gensfleisch heeft GUTENBERG by zynen *Geslachtsname* gevoegt, of zich alleen zo genoemd, om van den anderen onderkent te worden. De oude Bewysstukken en Getuigenissen, tothiertoe voortgebracht, tonen wel niet klaar, hoe na zy zich in den bloede bestaan hebben, maar als men de Bewyzen met elkander vergelykt, schenen zy Broeders te zyn, gelyk men toen de gewoonte hadt, om aan twee Broeders of Zusters in Huisgezinnen, daar vele Kinders waren, denzelven voornaam te geven, en, ter onderscheiding, den *ouden*, of den *jongen*, te noemen. Althans *RAPHAEL VOLATERRANUS*, een Italiaan, die in 't begin der zestiende Eeuwe gescheven heeft, spreekt van *twe Broeders uit Duitschlant*, als *Uitvinders van de Boekdrukkunst*; maar hy dwaalt zeer, als hy zegt, dat zy de eerste geweest zyn, die de Kunst te Rome gebragt hebben, dat door niemand anders, dan door KOENRAAD SWEYNHEYM

ca

en ARNOLD PANNARTZ, gedaan is (f). *BOHUSLAUS BALBINUS*, schoon een Schryver van de voorgaande Eeuwe, maar die nochtans vele oude stukken in handen hadde, zegt zeer duidelyk, dat twee Broeders de Boekdrukkunst in Duitschlant hebben uitgevonden. Ook is van groot gezach het Hantschrift in de Boekery van *Lambeth-House*, dat van twee Broeders spreekt, wier een de Knecht van den eersten Boekdrukker te Haarlem was, van wien de ander de Kunst geleert, en te Mentz geoeffent hadt; de *Straatsburger Kronyck-schryvers* bedoelen dezelve Personen, als zy zeggen, dat Gensfleisch Knecht

(f) De twee voortreffelyke Boekdruckers, KOENRAAD SWEYNHEYM en ARNOLD PANNARTZ zyn de allereerste geweest, die de Kunst aller Kunsten in Italie gebragt hebben. Van de Persie dezer uitmuntende Mannen zyn gekomen *Laßantii Institutiones* 1465, *Augustinus de Civitate Dei* 1467, en, omtrent dien zelve tydt, *Cicero de Oratore*, alle gedrukt in het *Monasterium Sublacense*. Doch bepaaldelyk in de Stadt ROME zyn zy de eerste Druckers niet geweest, maar *ULRICH HAHN*, anders genaamt *ULRICUS GALLUS*. Dit heeft ook de Heer Meerman naderhant gestelt. Zie *Orig. Typogr. Tum. II. 249. seq.* Doch 'er ryft ene zwarigheid omtrent het eerste gedeelte van deze Aantekening, en is deze; zo het eerste Boek, door SWEYNHEYM en PANNARTZ in Italie gedrukt, in den jare 1465 is uitgekomen, kunnen zy niet gehouden worden voor de eerste Druckers in dat Land, want *NIKLAAS JENSON* heeft te Venetie een boek gedrukt in den jare 1461, en dus vier jaren vroeger. 't Is waar, dat een Italiaansch Werk, genaamt *Decor Puellarum*, by JENSON gedrukt, het jaar 1461 in 't onderschrift veroot. Doch het is ene fout van den Letterzetter, hoe zeer *M. Maittaire* (die koude Spotter met Kalvyn en Beza, dit in 't voorbygaan) met styve kaken staande houdt in zyne armhartige *Jaarboeken der Boekdrukkunst*, dat het jaartal echt is. Maar 't is een teken, dat hy *Decor Puellarum* niet gelezen heeft, anders zou hy geweten hebben, dat daarin gewag gemaakt wort van een Italiaansch Boek, door JENSON gedrukt, genaamt *Lutius Christianorum*. Dit is uitgekomen in den jare 1471, zodat het jaartal onder *Decor Puellarum*, niet 1461, maar 1471, en dus tien jaren later, moet zyn. SWEYNHEYM en PANNARTZ blyven dan de eerste Boekdruckers in Italie, totdat men het tegendeel onwederprekelyk bewyzen kan. Op hen zyn gevolgt, (behalven de eerste Drukker te Rome, *ULRICH HAHN*) *JAN* en *WENDELIN DE SPIRA*, en toen JENSON, wiens eerste Drukwerk was *Ciceronis Epist. ad Atticum* &c. 1470, immers is my geen boek van vroeger jaar voorgekomen, dat door dezen beroemden Man gedrukt is. Heeft hy dan de eer niet gehad, om de eerste Drukker in Italie te zyn, hy heeft evenwel alle zyne Tydtgenoten in slerlykheit van Letter verre overtroffen, en zyne Boeken zyn overwaardig, om als kostelyke Bibliotheek-stukken zorgvuldig bewaart te worden.

M

Knecht van den eersten Uitvinder was, 't geheim Gutenberg ontdekte, en beiden naderhand te Mentz woonden.

Voorts zyn beide Gensfleisch in ene en dezelve Stadt, te weten, Mentz, geboren. Beiden, schoon van Adel, waren zy arm, dat hen de Mechanische Kunsten heeft doen oeffenen, om aan broot te komen. De oudste heeft te Haarlem als Knecht gedient, met geen ander oogmerk, dan om de Kunst, toen noch onbekent, naar zyne Vaderlyke Stadt over te brengen, en 'er een rykelyk bestaan van te hebben. Ondertusschen was de jongste te Straatsburg bezig met het maken van Spiegels, en het slypen van Steenen, en oeffende hier de Boekdrukkunst, die Gensfleisch hem geleert hadt, maar ging naderhand naar Mentz, en zette de Kunst voort, onder het opzicht van zynen Broeder.

Zie daar de twee Gensfleisch, den ouden en den jongen, of, ter onderscheiding, Gensfleisch en Gutenberg, niet alleen twee verscheide Personen, maar die ook, ieder afzonderlyk, Boeken gedrukt hebben, Gensfleisch te Mentz, en Gutenberg te Straatsburg, en eindelyk te samen in de eerstgenoemde plaats.

§. VIII.

Men kan uit oude Stukken niet klaar zien, wie der beide Gensfleisch de Man geweest is, die de Metale Boekstaven heeft uitgevonden. Want Gutenberg vondt, na zyn vertrek van Straatsburg naar Mentz, (1444 of 1445) hier reets anderen bezig in het nasporen van deze Kunst, en voltooide die onder 't bestier van den ouden Gensfleisch, naar 't getuigenis van WIMPHELING. Hier mede stemt overéén, dat de oude Gensfleisch reets in den jare 1442 gedrukt heeft, met Houte Boekstaven, ALEXANDRI *Grammatica* en P-TRI *Logica*, en 1443 het huis *zum Jungen* huurde, om 'er de Kunst in te oeffenen. 't Schynt, dat deze Gensfleisch omtrent dezen tyd bedacht was, om Metale Letters te vervaerdigen, in plaatse van de

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 91

de Houte. In dit allermoeilykft werk hebben hem, onder anderen, Jan Fust en *Jan Meidenbach* geholpen. Eindelyk heeft hy het zoverre gebragt, dat Gutenberg, onder zyne leiding, 't werk voltooit heeft. Nochtans blyft de oude Gensfleisch aan de ere, wyl hy de eerste was, die om de zake dacht.

§. IX.

Nu is het gemakkeelyk, om den tyd aan te wyzen, dat de Boekdrukkunst te Mentz begonnen is. Mer de gestolen Boekstaven, in Hout gesneden, is het geschiedt in het begin van 1441, of in den jare 1442. Maar de nieuwe Kunst, ten minsten het eerste ontwerp, om met Metale Letters te drukken, is 'er zekerlyk voor het jaar 1445 geweest, omdat Gutenberg toen eerst te Mentz kwam. De oudste Schryvers, ULRICH ZEL en anderen, getuigen, dat deze Kunst uitgevonden is omtrent 1440. Zy noemen het rondt getal, en verstaan 'er door, dat het tusschen dit en 1450 geschiedt is. Maar als men niet ziet op den tyd der uitvinding, maar der oeffening van de Kunst, is het eerste Boek, of de Latynsche *Bibel*, met Metale Boekstaven gedrukt in den jare 1450, naar het getuigenis van Zel. Het is waarlyk niet te verwonderen, dat men een tyd van zeven of acht jaren nodig hadt, om zo een groot werk te voorfchyn te brengen, wyl 'er vele moeite aan vast was, en zware kosten vereischt wierden tot het vervaerdigen der Metale Letteren, om dezen *Bibel* te drukken (g).

§. X.

Wy scheiden nu van de Uitvinders der Letteren, zo die in Hout, als

(g) Deze Druk bestaat in drie grote en dikke Delen in *Folio*, zodat ULRICH ZEL, naar het getuigenis van den Keulschen Kronykschryver, grote reden hadt, om te spreken van ongemene kosten, waarin hy zoveel geloof verdient, maar ook niet meer, dan in 't geen hy van de Hollantische *Donaten* zegt, daar zich party tegenkant, die hem echter niet tegenspreekt in 't geen hy van dezen *Bibel* getuigt.

als die in Metaal gefneden waren, en van den tydt, wanneer het een en ander geschied is. De *gegote* Letter, waardoor de Kunst tot hare volkomenheit gebragt is, zal ons noch een weinig ophouden. J. FR. FAUST VAN ASCHAFFENBURG spreekt zeer nauwkeurig, en van den Uitvinder, en van de uitvinding. Hy zegt, „ dat „ Pieter Schoeffer, door ene Goddelyke ingeving, de Kunst be- „ dacht, om Letters te snyden in *matrizen* (zo als men die noemt) „ en daarin de stoffe te gieten, om zoveel gelyke Boekstaven te kry- „ gen, als men begeerde. De matrizen en gegote Letters toonde „ hy Fuft, die'er zo meê in zynen schik was, dat hy hem zyne enig- „ ste Dochter Christina ten Huwelyk gaf, enz. ” (b) Dit komt

vol.

(b) 't Is onverdraaglyk, dat de beroemde SCHOEFFLIN zo laag valt op Fuft, daar waarlyk de geleerde waerelt ene oneindige verplichting aan heeft. Onder andere bittere verwytingen, zegt hy, dat Fuft op ene onrechtvaardige wyze met zynen Schoonzoon SCHOEFFER gehandelt heeft, omdat onder de Uitgaven van *Cicero de Officiis*, gedrukt 1465 en 1466, deze woorden staan: *manu Petri pueri mei*. Hy hadde, volgens zyn Edl., moeten zeggen door de *schrandtheit* en *uitvinding*, en niet door den *arbeidt*. Doch dit is muggeziften, waarlyk te laag voor een Man, als Schoefflin is. 't Was immers de minste schande voor Schoeffer niet, dat hy zelf handen aan 't werk sloeg; ook volgt uit die uitdrukking niet, dat Fuft de Eer der uitvinding zich zelven wijk de toeigenen; behalven dat heeft het woort *manus* meer, dan enerlei betekenis. Gemelde Heer sloot 'er zich ook geweldig aan, dat Fuft Schoeffer nu en dan zynen *knecht*, of *jongen* noemt. Maar wie heeft zyn Edl. gezegt, dat Fuft dit juist door 't Latynsch woort *Puer* heeft willen te kennen geven? hy heeft 'er Zoon door kunnen verstaan hebben, gelyk, onder anderen, de grote Dichter Horatius dit woort, meer dan eens, in dezen zin gebruikt. Fuft moet zekerlyk, in de ogen van Schoefflin, een zeer ontaart Vader geweest zyn omtrent zynen enigften Schoonzoon; doch ik gelove niet, dat 'er vele gevonden zullen worden, die boos genoeg zyn, om het zyn Edl. toe te stemmen. Wat staat men niet al verkeerde wegen in, om, was 't mogelijk, ene kwade zaak te doen triomferen! hier zou ik myne aantekening kunnen eindigen, zo hier boven niet gewaagt was van twee verscheide Uitgaven van *Cicero de Officiis*, de ene van 1465 en de andere van 1466. M. Maittaire zegt in zyn Werk, genaamt *Annales Typographici*, dat hy de Exemplaren zo nauwkeurig, als hy NB. konde, met elkander vergeleken, doch geen het minste onderscheid gevonden hadde, dan alleen in het onderschrift. Maar zyne nauwkeurigheid is zekerlyk niet nauwkeurig genoeg geweest, anders zou hy gezien hebben, dat de Letter *d* in beide Uitgaven dezelve niet is; dat de woorden in *f* uitgaande in de Druk van 1465 een korte Letter is, dus *f*, en in die van 1466, een lange, dus *f*, behalven ande-
re.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 93

volmaakt overeen met het geen JAN SCHOEFFER Pieters Zoon 'er van te boek geslagen heeft. Weshalven TENTZEL, SCHWARZ, en KÖHLER ganfch mistaften, dat Gutenberg de Kunst van Lettergieten zou uitgevonden, en Schoeffer die alleen verbeterd hebben. 't Latynsch *Psalmbok* is noch met gefneden Boekstaven gedrukt in den jare 1457, maar DURANDI *Rationale* met gegote, in den jare 1459, dus is het waarfchynlyk, dat deze Kunst 1458 voltooit is, die mogelyk enigen tydt te voren is uitgedacht (i).

IX.

re tekenen, waarin zy van elkander verschillen. 't Zyn dan twee verscheide Uitgaven. Wy verlangen naar de Outheden der Drukery van Mentz, die de voortreffelyke MEERMAN belooft, waarin wy gewis van alles onderrecht zullen worden.

(i) In de aantekening op dit Hooftstuk, Letter b, bladz. 84. is gesproken van een *Diploma*, door Paus Niklaas den Vyften gegeven aan den Koning van Cyprus 1454, en in dit zelve jaar gedrukt. Hier ziet men gegoten Boekstaven, weshalven deze Kunst in den jare 1458 niet is voltooit. De Letters zyn van de kleinste foort, althans my zyn gene kleiner voorgekomen, die men voor het jaar 1470 gebruikt heeft. Gutenberg drukte met gefneden Letters het *Catbolicon* in den jare 1460, en dus zes jaren later, dan het *Diploma* met gegoten Letters te voorschyn kwam. Echter fchynt hy 'er de Drukker van geweest te zyn, wyl het zeker is, dat hy meer dingen op een enkel blad gedrukt heeft, dat op openbare plaatfen wiert aangeslagen, onder anderen, 1462 de *verantwoording van Diderik van Henburg, Aartsbiffchop van Mentz*. Tot hiertoe heeft men niets gevonden, dat hy met deze Boekstaven gedrukt heeft. 't Is evenwel zeer waarfchynlyk, dat dit het enigfte niet is, daar zulke fchone Letters toe gebruikt zyn. Maar waar zyn die boeken dan gebleven? mogelyk zyn zy met vele andere kostbaarheden verniet in den nacht van den 27 van Wynmaant 1462, toen Keurvorft Adolf, Graaf van Nassau, Mentz overrompelde. De Letters zelve, zo zy behouden zyn gebleven, zyn in den jare 1468 geraakt in het bezit van KOENRAAD HUMERY, zie *Hooft. VI. §. 4. bl. 74*. Maar de zwarigheid is, hoe PIETER SCHOEFFER voor den eerften Vinder der gegoten Boekstaven kan gehouden worden, daar GUTENBERG die reets vyf jaren vroeger gebruikt heeft; want Schoeffers eerste Boek, dat met gegoten Letters gedrukt wiert, was G. Durandi *Rationabilis Divisionum Officiorum Codex*, 1459. Dewyl nu de oude Schryvers getuigen, dat Schoeffer deze nieuwe Kunst heeft uitgevonden, mag men hem van die Ere niet beroven. Fuft zou hem zyne enigfte Dochter niet ten Huwelyk gegeven hebben, enz. was hy de Vinder der gegoten Boekstaven niet geweest. Hadt hy 'er zich valsch voor uitgegeven, 't was fchielyk ontdekt geworden, en de rechte Man voor den dag gekomen. Heeft Schoeffer vyf jaren later gedrukt, 't bewyft niet, dat hy daarom de Uitvinder niet zou geweest zyn. De Letters van 't gemelde Boek zyn van een geheel andere figuur, dan van het *Diploma*. Mer die heeft hy een Werk van aanbelang willen drukken; en niet met de Letters van het *Diploma*. Hy heeft dan de nieuwe Kunst enigen tydt vroeger uitgevonden, dan.

Opkomst der Boekdrukkery te Straatsburg.

§. I.

STraatsburg heeft fomtyts Haarlem, fomtyts Mentz de uitvinding betwift, zich dan eens toeigenende de Letters in Hout, dan de Metale. Men houdt Gutenberg voor den Uitvinder der Kunst in 't ruwe, en Jan Mentel zou de Man geweest zyn, daar men de eerste Metale Boekstaven aan te danken hadt.

§. II.

De oorsprong en geschiedenis der Drukkunst, door Gutenberg te Straatsburg geoeffent, kan nergens beter ontdekt worden, dan uit enige verklaringen van Getuigen, gedaan voor de Regering aldaar, en uit het vonnis daarop gevelt, in den jare 1439 (a). Het is de Drukkunst, daar de getuigen van spreken. SCHÖEPFLIN verstaat 'er de Kunst door, die met beweegbare Boekstaven geoeffent wort, doch FOURNIER de Letters in Houten' Borden. Dit zou niet weinig tot voordeel der Hollanderen zyn; want het geschil met Mentz beslecht zynde, zal men Haarlem niet kunnen betwiften de Eer der uitvinding van de Boekdrukkunst met afzonderlyke Letters, die alleen dien naam verdient, als men Straatsburg niets anders, dan de vaste Boekstaven, toekent. Doch onze goede zaak behoeft dit niet. Schoepflin is hier aan de waarheit, want, onder anderen, heeft Gutenberg gelast, (om de Kunst geheim te houden) dat de Letters boven en onder de Pers gelegd zouden worden; deze waren zekerlyk be-

(a) Deze stukken heeft de Heer Autheur geboekt, ook zyn zy by den Heer SCHÖEPFLIN te vinden *Vind. Typogr. Cap. II. §. 8. segg.*

beweegbare Boekstaven, want de Houten' Borden zouden dus eerder ontdekt zyn geweest, dan dat zy ingesloten waren gebleven.

§. III.

't Zyn dan afzonderlyke Letters geweest, daar men te Straatsburg meê drukte, en wel in Hout, en niet in Metaal, gesneden, waarvan wy deze redenen geven.

1. 't Is niet waarschynlyk, dat men de Kunst allereerst geoeffent heeft met Metale Boekstaven, wyl'er veel tyd en arbeit vereischt wierden, om die te snyden.
2. J. WIMPHELING, in de Elfas geboren, zegt, dat de Kunst te Straatsburg is uitgevonden, doch zeer gebrekkig, dat op de Metale Letters niet past.
3. De oudste Schryvers, en Wimpeling zelf, getuigen dat 'de Metale Letters haren oorsprong aan Mentz te danken hebben.
4. DANIEL SPECKLIN zegt in zyn' Kronyk, dat, in de eerste tyden, met Houten' Boekstaven te Straatsburg gedrukt is.

§. IV.

Maar wanneer heeft men te Straatsburg beginnen te drukken? Gutenberg heeft de Kunst geoeffent, eer de nieuwe Societeit tusschen hem en anderen is opgericht in den jare 1438 (b). Ik ben met Schoepflin eens, dat de Drukkunst haar begin genomen heeft te Straatsburg in den jare 1436. Want de Goutfmit *Hans Dünne*, een der Getuigen, heeft 1439 voor de Rechters dezer Stad verklaart, dat hy, drie jaren, of daaromtrent geleden, van Gutenberg ontfangen hadt

(b) Zie Hoofst. VIII. §. 2. van 't Latynsch werk, en SCHÖEPFLINI *Vind. Typogr.* Hoofst. II. §. 8.

hadt by de hondert Guldens, voor loon, alleen verdient aan 't geen de Drukkery betrof (c).

§. V.

Heeft nu Gutenberg te Straatsburg de Boekdrukkunst uitgevonden? Haarlem ontkent het. En waarlyk, als men acht geeft op den tydt, wanneer Laurens en Gutenberg geleefd hebben, is alles voor Haarlem. Want Laurens is geboren omtrent 't jaar 1370, en overleden 1440, of vroeger (d). Gutenberg kwam in den jare 1400 ter waerelt, en stierf tusschen 1465 en 1468 (e). 't Is derhalven niet te geloven, dat Laurens, omtrent dertig jaren ouder, dan Gutenberg, de Kunst eerst gevonden zou hebben, toen zyn leven ten einde liep. Ook is het ongelooflyk, dat ene Kunst, zo vele eeuwen verborgen gebleven, en daar zoveel aan vast was, bykans in enen zelden tydt gevonden zou zyn door twee verscheiden Personen, die niets van elkander wisten; niets is daarom veiliger te zeggen, dan, dat iemand de Kunst van den Vinder ontleent heeft. Wil men Gutenberg de Eer der Uitvinding toekennen, omdat hy alles aangewent heeft, wat mogelyk was, om de Kunst geheim te houden, 't gaat niet door, want lang daarna hebben Fust te Mentz, Mentel en Eggestein te Straatsburg, het zelve gedaan, omdat zy 'er hun voordeel in beoogden, echter heeft niemand hen voor eerste Vinders gehouden. Als ik alles nauwkeurig naga, van 't geen men omtrent Gutenberg te voorschyn gebragt heeft, kan schier niets anders opgemaakt worden, dan, dat hy aan de kost gekomen is door Mechanische Kunsten

(c) Hanns Dünne der goldsmyt hat gesagt, das er vor dryen joren oder doby Gutenberg by den hundert gulden abe verdieget habe alleine das zu dem trucken gehöret. Zie SCHÖEPLIN Documenta Typogr. Originum pag. 13. en het Latynsch Werk van onzen Auteur, II Deel, bladz. 77.

(d) Zie bladz. 22 en 24.

(e) Zie Hoofst. VI. §. 4.

sten, elders geleert, en te Straatsburg geoeffent, evenwel heeft men hem nooit de Eer der Uitvinding der Mechanische Kunsten toegeschreven. Welke is dan de reden, om te stellen, dat men hem de Boekstaven, in Hout gesneden, te danken zou hebben? immers deze heeft zich, in de eerste tyden, niet alleen Mentz, maar zelfs geheel Duitschlant niet toegekent, want men was verzekert, dat men haar aan Hollant verschuldigt was. Maar het doet meest ter zake, dat twee Straatsburger Kronykschryvers, SPECKLIN, en de ander ongenoemde Auteur, zeggen, dat hy de Kunst geleert heeft van Jan Gensfleisch, knecht van den eersten Vinder, die Laurens te Haarlem, en niet Mentel te Straatsburg was. Hiermee stemt de Engelsche Schryver by ATKINS overeen, als hy zegt, dat de Kunst te Mentz gebragt is door den Broeder van een Haarlemschen knecht, die daarin door zynen Broeder onderwezen was; dit past nergens beter op, dan op de twee Gensfleisch. Dewyl nu Jan Gensfleisch de Jonge, anders genaamt Gutenberg, gewoon was, de jaarmarkt te Aken, gewinshalven, te bezoeken, is het waarschynlyk, dat hy naar het nabygelegen Nederlant om het jaar 1435 vertrokken is, ten einde zynen Broeder, die de knecht van Laurens was, te begroeten, door wien hy iet van de geheime Kunst geleert, en te Straatsburg gebragt heeft, om 'er zyn voordeel mee te doen. Zeker is het, dat Gutenberg ten enigen tyde te Haarlem geweest is, volgens aantekening van den gemelden Engelschen Schryver en NATALIS COMES. Als dan WIMPHLING zegt, dat Gutenberg de Kunst te Straatsburg uitgevonden heeft, is hem onbekent geweest, wat voorheen te Haarlem gedaan is, of, hy heeft op Hoogduitschlant alleen 't oog gehadt, en willen zeggen, dat de Kunst te Straatsburg vroeger begonnen is, dan te Mentz, of, hy heeft door ene oneigenlyke spreekwyze willen te kennen geven, dat hy te Straatsburg allereerst ene proef van de geheime Kunst genomen heeft, in welken zin B. Azzoguidi de eerste uitvinder van de Boekdrukkunst te Boulonje

(in het geen achter *Ovidii Metamorphosis* 1471 gelezen wort) genoemd is, waardoor alleen maar aangeduidt wort, dat hy hier de eerste Drukker geweest is. Wat 'er van zy, twe Schryvers van de Zestiende Eeuwe, CASPAR HEDIO en SEBASTIAAN FRANCK hebben eerst wel de beginsels der Kunst aan Straatsburg toegeschreven, doch zyn schielyk in een ander gevoelen gekomen, en hebben de eer der uitvinding van de Metale Boekstaven Mentz toegekent; terwyl by hen een diep stilzwygen is van de Kunst, zoals zy eerst met Letteren, in Hout gesneden, geoeffent is, wel verzekert, dat men die aan Hollant te danken hadt.

IX. HOOFT-

IX. H O O F T S T U K.

Oorsprong en eerste Proeven der Kunst met de Plaatdruk.

§. I.

WY gaan van de Uitvinding der eigenlyke Boekdruckkunst met afzonderlyke Letteren, over tot den oorsprong en oudtste Proeven der Kunst, die in Platen gesneden is; zo, omdat het blyken zal, dat men haar aan Haarlem verplicht is, als, omdat 'er noch een goet aantal van voor handen is.

De Plaatdruk diende, om op Papier of Pergament te printen, daar men de eigenlyke Kunst niet toe gebruiken kon. Beelden en andere afteekeningen wierden door zulke Platen vervaerdigt, in welke ook de uitlegging gesneden was, gelyk men in de Lantkaarten gewoon is.

§. II.

Deze Kunst is zeer oudt, en heeft, zonder twyffel, in 't Oosten haar begin gezien. Evenwel zo oudt niet, dat zy, naar 't verhaal van sommigen, voor de komste van Christus reets in de waerelt geweest is, maar, naar de zeer waarschynlyke gedachte van F. L. COUPLET, een' zeer nauwkeurigen Schryver (in zyne *Jaarboeken der Chinezen*) in den jare 930 uitgevonden. Maar het is opmerkelyk, dat de Chinezen volstandig gebleven zyn by de Plaatdruk, nadat zy de schoonste gelegenheit gekregen hebben, om de eigenlyke Drukkunst grondig te leren kennen, wegens den Koophandel met die van Europa; echter niet zonder reden, want hunne verscheide Characters zyn in zo ene overgrote menigte, (zelfs tot Zeventigduizent) dat de eigenlyke Drukkunst verre wyken moet voor de Plaatdruk (a). Niet alleen de Chinezen, maar ook andere Asiatische

(a) Om den Lezer een denkbeeld van hunne Drukkunst te geven, tekenen wy dit volgende aan.

fche Volken hebben voorlang deze gewoonte van drukken ingevoerd.

§. III.

't Is onmogelyk, dat die van Europa de Kunst van deze Oosterlingen hebben kunnen leren, omdat zy reets op het einde der vyftiende Eeuwe in haren bloei was, in welken tydt men eerft op de Indiën begon te varen. Waaruit volgt, dat zy haren Uitvinder, zowel in Europa gehadt heeft, als certyts in Asia.

Laurens van Haarlem, wien de eigenlyke Drukkunst toegeschreven moet worden, heeft ook deze bedacht. Na de uitvinding der Drukperffe en verder gereetschap, was 'er weinig werk aan, om op Houtfmeden te drukken, gelyk hy gedaan heeft omtrent de eerste uitgave van den *Nederduitschen Spiegel*, die niet alleen gedrukt is met afzon-

Zy fchryven hunne Charakters op een gladtgefchaaft houten bordt, daar zy de averechtfte zyde van 't uitgefchreven blad zacht opplakken; het blad, al 't droog is, fchrappen zy zeer behendig zolang, totdat de Charakters, ter oorzaak van de duntheit, beginnen door te fchynen; dan hollen zy eindelyk met een ftilet dit bordt zodanig uit, dat alleen de trekken en ftrepen der Charakters verheven komen te staan. Dit gedaan zynde, drukken zy, naar hun welgevallen, met zulk bordjes 't gefchrift; dat daarop gefneden staat, op andere fchone bladen, met zulk ene gezwintheit, dat dikwyls een Drukker op enen dag over de vyfduizent bladen afdrukt. In 't uithollen der bordjeszyn zy zo waardig, dat zy niet meer tyd wannenoden hebben, om 'er een uit te fnyden, dan de Europefche Drukkers, om een vorm famen te ftellen, en te verbeteren. Deze manier van drukken is byzonder gerieflyk; de bordjes, daar eens op gefneden is, worden bewaart, en kan men, naar zyn welgevallen, vele regels by en afdoen. De Drukker is niet genootzaakt, teffens ene grote menigte Exemplaren te drukken, gelyk met onze vormen gefchiedt, maar drukt zo dikwyls, als hy wil, zo vele Exemplaren, als hy nodig heeft, doordien de bordjes, waarin 't fchrift gefchreven staat, altyt in staat blyven. Hier door vint men by de Chinezen zo grote menigte van boeken, en zo goet koop, dat iemant, die het niet gezien heeft, bet nauwlyks geloof. Op den berg Jungmuu is ene Boekery, waarin de Werken van der vyfduizent fchryvers vertoont worden. De Chinezen hebben ook ene manier, om 't geen in marmer of hout gefneden is, af te drukken. Op het hout of marmer leggen zy een naagmaakt papier, en daar boven op een wolle lap. Hierop kloppen zy zo lang met een hamerlye, totdat het dunne papier in de holle ftrepen van de Beelzels of Charakters komt te zakken. De verhevenheden van 't papier worden behendig met 't of verve beftreken, zonder de ingeklopte ftreken te raken, die hare wylheit behouden, en alzo, 't geen in fteen of hout staat, zeer aardig vertonen. Zie *Luiscrus* algemeen Woordenboek, III Deel, bladtz. 344.

derlyke Boekftaven, maar ook met Figuren, in Hout gefneden. Tot nocht toe heeft men niets, op die wyze vervaerdigt, kunnen te voorschyn brengen, dat ouder is, dan de tydt, toen Laurens leefde, ook kan men genen Kunftenaar noemen, die hem hierin voorgegaan is. Men beroept zich wel op de Speelkaarten, die in de Veertiende Eeuwe reets bekend waren, doch deze zyn nooit gedrukt geweest, maar gefchildert op de wyze, als Hantschriften, die met afbeeldingen in verfcheide kleuren verfiert wierden (b). Die nu Frans van Bocholt, enen Duitscher, of den Italiaan Mafio Finiguerra voor den Uitvinder der gedrukte Figuren houden (c), moeten in geen' anderen zin verftaan worden, dan dat zy bedoelt hebben de Druk in *Kopere Platen*, die eerft in het midden der Vyftiende Eeuwe zyn ingevoerd. Wy ftellen tegen deze twe over Laurens van Haarlem, tuffchen de jaren 1435 en 1440 overleden. Zolang men met gene echte ftukken, of geloofwaerdige Getuigeniffen, bewyzen kan, dat 'er zo een Kunftenaar voor Laurens geweest is, zal hy voor den Uitvinder gehouden worden.

§. IV.

Wat nu aangaat de Werken, uit enkele Plaatdruk beftaande, die Laurens te voorschyn gebragt heeft. Wy herhalen niet, dat in het vyfde Hooftftuk gezegt is over de verfcheide Uitgaven van den *Spiegel*, voor zoveel dit Boek uit Figuren beftaat, en voornamentlyk van de eerste Latynfche, die, voor een gedeelte, met vaste Boekftaven ge-

(b) De Antheur brengt in zyne aantekening ene rekening by, door KAREL POUPART, Thefaurier onder den Franfchen Koning Karel den Zesden, gedaan omtrent het jaar 1392; dit en dat 'er onze voortreffelyke Man bydoet, ftelt de zaak buiten twyfel.

(c) Hier en in andere gedeelten van dit Hooftftuk heeft de Heer Meerman naderhand merkelyke veranderingen gemaakt, die ik onlangs ontvangen hebbe; deze is de reden, waarom dit met het Oorfpronklyke niet overeenkomt.

gedrukt is. Wy spreken dan allereerst van een Werk, genaamt *Figurae typicae veteris atque antitypicae novi Testamenti*, of, *de Histori van Jesus Christus in Figuren*. De naam des Drukkers is 'er niet by, dien men ook by de volgende werken te vergeeffsch zal zoeken. Als men echter de Figuren met die van den *Spiegel* nauwkeurig vergelykt, zal klaar blyken, dat zy beide van één' en den zelven Man zyn voortgekomen. In dien tydt was 'er gene andere Pers, dan van Laurens, dus men hem voor den Drukker moet houden. 't Boek bestaat uit tachtentig bladtzyden, alleen aan de ene zyde bedrukt. Op ieder bladt staat ene Figuur, die doorgaans negen duimen, en zoveel liniën lang, en zeven duimen, en drie liniën breedt is. Men ziet 'er enige Historien, zomtyts Godtspraken, uit het *Oude Testament*, door den Schryver op den Heilant te huis gebragt; voorts afbeeldfels van Profeten, en andere Heiligen.

Maar ik ben 'er niet vreemt van, of deze Taferelen zyn, zowel als die van den *Spiegel*, meer, dan eens, te Haarlem onder de Persse geweest; want in het Exemplaar, dat de beroemde SCHWARZ bezeten en beschreven heeft, is de Int zeer bleek, die zelfs op verscheide bladtzyden geheel verdwenen is, terwyl 'er alleen de tekens van indrukking overgebleven zyn, zo als men ook ziet in het Exemplaar der eerste Uitgave van den *Nederduitschen Spiegel*, dat in de Boekery der Stadt Haarlem is. Maar in het Exemplaar van den geleerden J. B. VERDUSSEN, Schepen te Antwerpen, is de Int wel bleek, echter een weinig aan den gelen kant, en komt volkomen overeen met dien men in de tweede Uitgaven van den *Nederduitschen* en *Latynschen Spiegel* aantreft. Men zal dan mogelyk niet missen, als men hieruit opmaakt, dat het Exemplaar van Schwarz door Laurens, en dat van Verdussen door zyne Erfgenamen van de Persse gekomen is. (d).

§. V.

(d) De Geleerde Autheur heeft deze Druk nauwkeurig beschreven, tot de minste

§. V.

Hierop laten wy volgen *die Voersienicheit van Marie der Moder Godes*: zo luidt de titel in oudt Duitsch. Dit Boek wort te Haarlem in 't Raadthuis bewaart, nevens twe anderen, (waarvan dadelyk nader) door de Regering gekogt van de nakomelingen van Laurens. Het heeft waarschynlyk uit zestien bladen bestaan, dat men opmaken kan uit ene Druk, hier naar gemaakt, doch in 't Exemplaar te Haarlem zyn maar negen overgebleven. Op ieder Bladtzyde staan twe Figuren, onder elkander geplaatst, de tusschenruimte is twe liniën, zy zyn doorgaans vier duimen en acht liniën lang, en zeven duimen breedt. Enige woorden uit het Hoogliedt zyn in de platen gesneden, en wel zo, dat zy uit den mont der personen voortkomen. In de eerste Plaat is de titel van 't Boek gesneden in oudt Nederduitsch, zynde dezelve Letters, die men in alle volgende Figuren aantreft: waaruit blykt, dat dit werk in Nederlandt is uitgekomen, doch voor 't jaar 1472, toen Diderik Martens en zyne Kunstgenoten zich hier te Lande hebben neêrgezet; want de bladtzyden zyn in dit Boek aan den enen kant alleen bedrukt, dat, na hunne aankomst, in geen werk met Figuren bespeurt wort, zynde aan beide zyden van het bladt gedrukt, dat, onder anderen, gezien kan worden in een Latynschen Kronyk, genaamt *Fasciculus Temporum*, by Jan Veldener te Leuven 1476 van de Pers gekomen. De Int, dien men niet alleen tot den Text, maar ook tot de Figuren gebruikte, was met olie, daar die in het Boek ganssch bleek en met water gemengt is, om de Platen voor afbeeldfels te doen doorgaan, die met de hant getekent waren. Mogelyk zyn zy vervaerdigt door den zelven Graveerder, die de Figuren van den *Spiegel* gesneden heeft (e).

Maar

minste byzonderheit toe. Wy hebben het voornaamste maar aangetekent, en wyzen den Latynschen Lezer tot het werk zelf.

(e) Zie de Geschiedenissen van Haarlem door den Here DE BRUYN, bladz. 275

Maar dit Werk, in Nederland uitgekomen, is elders met nieuwe Platen nagedrukt, waarschynlyk in Duitschland, doch zeer slordig, zo ten opzichte van de Platen, als van den Int, en 't Papier, dat het Exemplaar van den Geleerden VERDUSSEN ten klaarsten aantoonst (f).

§. VI.

Voor het gemelde Boek is in enen bant een Latynsch Werkje, genaamt *Ars Moriendi*, of, *Kunst om te sterven*, dat gedeeltelyk den Text, gedeeltelyk afzonderlyke Figuren behelst, en menschen verbeeldt, die op 't sterven liggen, door de duivelen aangehitst tot zondigen, maar door de goede Engelen tot standvastigheid geraden, terwijl de korte spreken, uit de monden der Geesten voortkomende, tusschen de Figuren geplaatst zyn. Als men dit Exemplaar vergelykt met die, welke door anderen gedrukt zyn, schynt het vierentwintig bladen, aan de ene zyde bedrukt, groot geweest te zyn, waarvan de twee eerste de Voorreden behelst hebben, enz. (g). In het Exemplaar te Haarlem zyn in 't geheel maar vyftien te vinden. De Figuren zyn meest acht duimen, en twee linien lang, en zes duimen en twee linien breed. Zy zyn niet van de hant, die de Platen van den *Spiegel* gemaakt heeft, waarvoor zy in fraaiheit verre moeten wyken: weshalven zy van een' anderen Schilder of Graveerder zyn voortgekomen, echter door Laurens gedrukt; want de zeer bleke Int,

(ten

275 en 276, die den inhoud van 't Haarlemsch Exemplaar nauwkeurig opgeeft, gelyk de Heer Meerman doet van het geen de Heer VERDUSSEN, dat sieraad van Antwerpen, bezit.

(f) De Auteurs heeft den titel van 't Exemplaar, dat te Haarlem bewaart wort, laten aftekenen, en in plaat brengen. Zie het IX Tafereel n. I. van 't Latynsch Werk.

(g) De Heer DE BRUYN doet my hier kort zyn, door ene omstandige en nauwkeurige beschryving van dit Boek. Zie zyn gemelt voortreffelyk Werk, bladz. 273-275.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 107

(ten enemaal dezelve, die in de voorgaande, en byzonder in de *Geschiedenis van de H. Maagt*, gebruikt is) en de Charakters tonen duidelyk, dat het in de Vyftiende Eeuwe in Nederland is uitgekomen.

Ene andere Uitgave wort in de openbare Boekery van Hanover bewaart; ene derde bezit MARIETTE te Parys; de Graaf van PEMBROK heeft de vierde Uitgave, die alle van elkander zeer verschillen, en noch meer van onze Editie (h).

§. VII.

Eindelyk wort in het Raadthuis der Stadt Haarlem een Boek bewaart, geheten *Historia S. Joannis Evangelistae, ejusque Visiones Apocalypicae*, of, de *Geschiedenis van den heiligen Evangelist Joannes, en de gezichten in de Openbaring*. Dit Werk bestaat uit vierentwintig bladen, waarvan achtenveertig bladzijden met Figuren voorzien zyn. Op ieder staan twee onder elkander, (behalven op de derde, vierde, vyfde, vierendertigste, en vyfendertigste bladzijden, daar men éne Figuur op ziet) maar meest ongelyk in grootte, en zyn door ene enkele streep gescheiden. De samengevoegde Platen zyn meest negen duimen en zes linien lang, en zeven duimen en zes linien breedt, in deze staan, dan eens kleine vaersjes, dan gehele spreken uit de

Open-

(h) De eerste zes regels zyn afgetekent, en in plaat gebragt, zie het IX Tafereel, n. II. De Heer DE BRUYN merkt aan, en te recht, dat hier de druk-verwe der Boekstaven *zwart* is, daar die in het Exemplaar van ene *bleke* kleur is, gelyk men tot de print-verbeeldingen gebruikt heeft, maar zegt 'er ook by, dat dit zo heeft *moeten* geschieden, zie bladz. 274. Doch men hadt het zowel met deze kleur kunnen drukken, als den Text van den eersten *Spiegel* op het III Tafereel; maar dit was onnodig, omdat de beroemde Auteurs voldeed, als hy alleen de gedaante der Letteren opgaf, van de kleur is reeds in 't Werk gesproken. Ik ben zelfs, onder verbetering, van oordeel, dat men het derde Tafereel ook met *zwart* moest gedrukt hebben, wyl het te vreezen is, dat de kleur, door den tyd, ten minsten die van de Figuur, zeer verbleken zal.

Openbaring, ook hier en daar uitleggingen der Figuren. Men ziet boven aan op de eerste bladzijde Drufiana en anderen, die door de prediking van Joannes bekeert zijn van de afgodery, en onderaan staat de Apostel te dopen, terwijl de afgodendienaars op zijn doen acht geven; de tweede bladzijde vertoont Joannes voor den Lantvoogt gebragt, en van hem naar Rome tot den Keizer Domitian; voorts worden in de volgende de gezichten in de Openbaring afgebeeld. In het bovenste deel van op ene na de laatste bladzijde ziet men twee Jongelingen, die eerst den Apostel alle hunne tydelijke have gegeven hadden, om onder den armen uit te delen, doch naderhand berouw kregen; in het onderste deel vernielt Joannes door zijn Gebedt den Tempel van Diana. Op de laatste bladzijde drinkt de Apostel enen vergiftigen beker uit, doch zonder enig nadelig gevolg, voorts ligt 'er zijn ontzielt lichaam in ene kiste: Voor het overige zijn de Figuren van dit Boek veel onbevalliger, dan die van de voorgaande. Evenwel hebben de Boekstaven, die in de Platen gesneden zijn, ene volmaakte overeenkomst met die men in de Platen van den *Spiegel* aantreft, en zijn niet gemaakt naar de Letters, zoals die in Hoogduitschland, maar naar die, welke in Nederland, in de Vyftiende Eeuwe, geschreven werden, dat zeer wel opgemerkt is door den geleerden VLAMING in de Aantekeningen op H. L. SPIEGELS *Hartspiegel* bladz. 362. daar hy van dit Boek spreekt (i). Men heeft 'er Int toe gebruikt, die met water gemengt was, echter zo bleek niet, als daar de voorgaande meê gedrukt zijn, dit doet my giffen, dat het Boek wel van de eerste Persse te Haarlem gekomen is, doch niet door Laurens, maar door zyne Opvolgeren (k).

Men

(i) Myn Exemplaar, dat ook achtenveertig bladzijden met Figuren heeft, komt in alles volmaakt overéén met het geen de Heren MEERMAN en DE BRUYN van dat te Haarlem getuigen.

(k) De Auteur spreekt noch van drie andere Uitgaven, die in de Boekeryen

Men behoeft niet te twyfen, of 'er zijn uit den winkel van Laurens meer dergelyke werken te voorschyn gekomen, daar misschien de wuimen meester over zijn.

S. VIII.

Alle Plaatwerken derhalven, die de winkel van Laurens heeft voortgebragt, hebben dit met elkander gemeen, dat zy op Houten Borden gedrukt zijn, met een bleken Int, toebereidt uit roet en ameldonk, met water gemengt. Hoe die zich bruiner vertoont, hoe niever de Boeken schynen, dat wy omtrent de herhaalde uitgaven van den *Spiegel* aangemerkt hebben, in het V Hoofst. §. 12 en volg. Voorts is het blad aan den enen kant slechts bedrukt; in verscheiden Exemplaren zijn de onbedrukte zyden aan elkander geplakt, zo, om de onbevalligheid daardoor wech te nemen, als, om de bladen zoveel steviger te maken. Eindelyk zijn de Figuren, in sommige Exemplaren, met verscheiden kleuren afgezet, doch zo flordig, dat men klaar zien kan, dat het door geen bekwamen schilder gedaan is, daar Haarlem anders in dien tyd een goetd aantal van hadt, volgens K. A. R. VAN MANDER in zyn *Schilderboek*, bladz. 205. (l).

§. IX.

Nu wy gezien hebben, dat Laurens de Uitvinder van de Plaatdruk ge-

ryen van BODLEY te Oxford, van VERDUSSEN te Antwerpen, en van de CÔTE te Parys bewaart worden. Dit laatste was in den jare 1729 te Amsterdam, in de Boekverzameling van G. UILENBROEK verkogt voor eenenzeftig Guldens, en in dit zelve jaar door den eersten Koper aan den Here DE BOZE voor tweehondert Guldens; zie den beroemden DE BRUYN *Beschrjving van Haarlem*, I Deel, bladz. 212 en 277. Deze drie Uitgaven is men aan Hoogduitschland verschuldigt, en verschillen merkelyk van elkander.

(l) 't Slecht afzetten, zegt de Auteur in zyne aantekening, blykt uit de Exemplaren van den *Latynschen Spiegel*, en de *Figuren van de Openbaring*, beide te Haarlem bewaart, ook uit de *Figuren van het Oult en Nieuw Testament*, die de Heer VERDUSSEN heeft. Dit bevestigt ook myn Exemplaar, dat weinig beter afge-

geweest is, moeten wy ook weten, of zy ouder is, dan de eigenlyke Boekdrukkunst. Die over de opkomst der Drukkunst geschreven hebben, houden de Plaatdruk voor de oudste, doch zonder den minsten gront, want H. JUNIUS spreekt het duidelyk tegen. Hy alleen verdient geloof, wyl zyn zeggen rust op het getuigenis van Cornelis, den knecht van Laurens, dat niet in twyfel kan getrokken worden. Maar de grote J. SCALIGER heeft de Schryvers doen dwalen: hy hadt van MARIANGELUS ACCURSIUS verstaan, dat *Donatus* in Hollant met vaste Boekstaven gedrukt was, waaruit hy besloot, dat deze Kunst ouder was, dan de eigenlyke Boekdrukkunst, omdat men anders *Donatus* met afzonderlyke Letteren zou gedrukt hebben: maar naderhand is bevonden, dat *Donatus* met beweegbare Boekstaven is uitgekomen, zodat het gezegde van SCALIGER geheel vervalt. Niet beter is 't bewys, dat men haalt uit de bovengemelde Boeken, op Houtsneden gedrukt: deze konden onmogelyk op ene andere wyze in 't licht komen; want in de Platen zyn vele spreukjes en uitleggingen gesneden, die zomin afzonderlyk konden gedrukt worden, als de namen en korte beschryvingen der Plaatsen in de Lantkaarten. Zo men noch mogt twyfelden, omdat de Text van *Ars moriendi*, of *Kunst van sterven*, afzonderlyk gedrukt is, en wel met vaste Letteren, dat, na de Uitvinding der eigenlyke Kunst, hadde kunnen geschieden met beweegbare, zal echter alle zwaarigheid wechgenomen worden door enige werkjes, die in 't einde der Vyftiende en 't begin der Zestiende Eeuwe, enkel uit Text, zonder Figuren, bestaande, door de Plaatdruk vervaerdigt zyn. Men kan ook geen bewys trekken uit den Int met water gemengt, daar zy meê gedrukt zyn, want de *Spiegel* is alleen genoeg, om het krachteloos te maken, dewyl in de volgende Uitgaven zowel,

als
afgezet is, dan de zogenaamde Printen, die, tot vermaak van de Schoolkindren, gedrukt worden.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. III

als in de eerste, zwarte Int tot de losse, en bleke tot de vaste Boekstaven en Figuren gebruikt is; waaruit blykt, dat Laurens en zyne Erfgenamen de Afbeeldingen *altys* met bleken Int gedrukt hebben, om haar naar Tekeningen met de hant te doen gelyken.

§. X.

Nadat Gensfleisch, de oude, de diefstal begaan hadt, is de Plaatdrukkunst aanstons naar Mentz overgebracht, daar men verscheiden Werkjes met vaste Boekstaven gedrukt heeft, eer de Metale Letters uitgevonden zyn, dat wy in het VII *Hoofdstuk* aangemerkt hebben. Misschien is een en ander van de Boeken met Figuren gedrukt op Tafereelen, die naar de eerste Uitgaven van Laurens gesneden zyn. Van allen kan men het niet zeggen, want de herhaalde drukken dier Boeken met verschillende Platen tonen, dat zy niet in dezelve plaatsen en door den zelve Drukker zyn voortgebracht, maar in verscheidene Steden; nadat de Kunst verspreidt was door de onenigheid tusschen Fust en Gutenberg. Ook hebben andere werken van deze soort in Hoogduitschland het licht gezien, die voorheen in de Nederlanden niet gedrukt waren: als daar zyn

1. *Ars memorandi notabilis per figuras Euangelistarum*, geprint op dertig bladzijden, wier ene behelst den Text, en de andere ene tegenoverstaande Figuur, die aan den Text beantwoordt. Hier is de Letter zwart, vry groot, dik, en gansch niet fraai, overeenkomende met de maniere van schryven, die de Duitschers hadden in de Vyftiende Eeuwe.
2. *Tractatus de Antichristo*, bestaande uit vierendertig bladzijden, op ieder staan twe Figuren, onder elkander geplaatst, met ene voorafgaande korte verklaring in 't Hoogduitsch.

Alle Werken, daar wy in dit Hoofdstuk van gesproken hebben, zyn slechts aan ene zyde van 't bladt bedrukt; met anderen, ook zo gestelt, die van lateren tydt zyn, houden wy ons niet op.

§. XI.

§. XI.

't Is onze opmerking wel waardig, dat enige kleine Boeken *zonder Figuren*, die van een dagelykch gebruik waren, door de Hoog-en Nederduitschers gedrukt zyn met vaste Boekstaven: onder anderen,

1. *Horae Matutinae*, op Pergament gedrukt, bezeten door *Veronica Ludronia*, Grootmoeder van den groten J. SCALIGER, die dit Boekje voor ene Hoogduitsche Druk erkent, maar te onrecht voor het allereerste gehouden heeft, dat met vaste Letteren geprint is.
2. *Calendarium* J. DE MONTE REGIO, omtrent het jaar 1473 of 1474, in 't Hoogduitsch met vaste Platen, op zwaar Papier aan beide zyden gedrukt.
3. *Donatus*, groot achtentwintig bladzijden, en op ieder zovele regels, op Pergament, zonder melding van plaats, jaar, of Drukker, waarvan men een Exemplaar heeft te Deventer in de Stadts Boekery. Dit Werkje, ook met vaste Boekstaven gedrukt, is in Nederlant omtrent het begin van de Zestiende Eeuwe uitgekomen, dat met de Schrift van dien tyd in ons Lant volmaakt overeenkomt.
4. *Canticum Simeonis*. Dit is een gedeelte van zeker Kerkboekje, in een zeer klein formaat gedrukt. 't Oorspronkelyk Tafereel bezit thans Jakob Maas te Haarlem, en is voorheen geweest het eigendom van den Haarlemschen Boekdrukker Adriaan Roman. Evenwel geen werk van Laurens, want de Letters zyn van veel lateren tyd, en gelyken byzonder naar die van W. Vorsterman, Boekdrukker te Antwerpen, door hem in 't begin van de Zestiende Eeuwe gebruikt (m).

§. XII.

(m) Dit is my ook klaar gebleken, toen ik het by mynen Vrient, den Here MAAS, enen Man van uitstekende beleeftheit, gezien hebbe, evenwel is het overwaardig, om nauwkeurig bewaart te worden.

§. XII.

Boeken, alleen den Text behelzonde, met vaste Letteren, zyn my nooit voorgekomen, die buiten Hoog-en Nederduitschland gedrukt waren: maar het is zeer waarschynlyk, dat men elders Figuren gedrukt heeft, zoras men losse Boekstaven gebruikte. Wyl nu de Hoogduitschers de eerste waren, die de Drukkunst tot de Italianen overbragten, schynen deze ook de overige vreemde Volken voorgegaan te zyn in het drukken van Figuren. Immets is het eerste Boek, met Figuren in Hout gesneden, buiten Hoog-en Nederduitschland gedrukt, te Rome uitgekomen in den jare 1467 door Ulrich Hahn (n).

Men

(n) 't Is een Werk, door den Kardinaal J. DE TURRECREMATA in 't Latyn geschreven, de Druk is geeindigt den laaften van Wintermaant. Tochier toe kende men geen ouder Boek, door U. Hahn gedrukt, dan *Cicero de Oratore*, ten einde gebragt den vyfden van Wintermaant 1468. Nooit is my ook ict voorgekomen, dat vroeger door hem gedrukt is, daar het jaartal by gevonden wort. Ik hebbe een Exemplaar van *Plutarchus de Viris illustribus*, doot dien beroemden Man gedrukt in twe dikke Delen op groot formaat in Folio, doch zonder melding van plaats en jaar. De geleerde SCHELHORN spreekt van twe Exemplaren, die in de openbare Boekery bewaart worden, daar men den naam van Hahn, of, Gallus, niet in vint; maar kent hem evenwel de Uitgave toe, niet alleen, omdat Campanus, met wiens opdracht aan den Kardinaal Piccolomini de Editie pronkt, geen anderen Drukker, dan hem, gebruikte, maar voornamenlyk, wyl de Letters zulk bevestigen, die hem alleen eigen waren. Zyn HoogEerw. doet 'erby, dat een Exemplaar van deze allerzeldzaamste Druk in de Bibliotheek van Daltman, te 's Gravenhage in den jare 1723, verkogt is voor 150 Guldens, en, zo men op de naamlyst staat mag maken, achter 't zelve gevonden wierden de zes bekende vaerssen, *Anser Tarpeji custos Jovis, unde &c.* Staan deze vaerssen niet in de Exemplaren, waarvan hy spreekt, is Hahn ook de Drukker niet, maar zyn dan van ene andere zeer oude Druk, die wel naar de zyne gelykt. Deze was (doch alleen het eerste deel) in de heerlyke Boekverzameling van den beroemden en zeer kundigen Here P. van Damme, verkogt in den jare 1764 te 's Gravenhage. Om nu zeker te weten, of men de Uitgave, daar Schelhorn van spreekt, aan Hahn, ook genaamt Gallus, verschuldigt is, moet men de bekende vaerssen niet achter een van de Delen zoeken, maar zal die vinden vooraan in 't eerste stuk, op de derde bladzijde. De eerste behelst den brief van Campanus aan Piccolomini, de tweede een gedeelte van de namen, wier Levens beschreven zyn, en de derde de overige namen, waaronder dan de gemelde regels volgen; doch niet, zoals Zyn HoogEerw. die opgegeven heeft in zyne *Diatriba praefamiliaris*, pag. 57. maar, zoals wy die hier mededelen:

P

An-

Men mag hier met recht byvoegen ROBERTI VALTURIJ *opus de Re Militari*, door J. Cyrugia te Verona gedrukt in den jare 1472, waarvan de Figuren in Hout gefneden zyn door Mattheus de Pasti, een vermaarden Schilder van dien tydt, immers naar de giffing van den beroemden SCIPIO MAFREI.

§. XIII.

Ondertuffchen heeft men ene allerheerlykste Kunst ingevoerd, om Figuren op Kopere Platen te drukken. Deze is van ene nieuwe Uitvinding, zo, ten opzichte van het graveren, als, van het drukken, niet alleen met een' anderen Int, maar ook ene andere Perffe, dan 'er vereifcht wierden tot het drukken met Boekftaven, en Figuren, beide in Hout gefneden. Deze nieuwe Kunst heeft men Duitfchlant dank te weten. SEBASTIAAN FRANCK zegt in zyn' Kronyk, dat Frans van Bockholt, een Schaapherder in 't Hertogdom Bergen, de Kunst heeft uitgevonden, om in koper te graveren. Dit bevestigen vele zeer oude Figuren, in koper geëft, met de Letteren F. V. B. getekent. Dat de Plaatsnyder in het midden der Vyftiende Eeuwe geleefd heeft, blykt, omdat Israel van

Anser Tarpeii custos Jovis: unde: q. alis

Confreperes: Gallus decedit: ulior adest.

Udalricus Gallus: ne quem poscantur in usum.

Edocuit pennis nil opus esse tuis.

Imprimit ille die: quantum non scribitur anno.

Ingenio: haud noceas: omnia vincit homo.

Of Ulrich Hahn ook in sommige andere Boeken de gemelde vaerffen in 't begin geplaatst heeft, kan ik niet zeggen, maar in zyne Drukken, die ik bezitte, of elders gezien hebbe, staan zy achter 't Werk, gelyk Sweyphym en Pannartz, Jan en Wendelin de Spira, en andere oude Drukkers gewoon waren. Maar de vrage zal zyn, of hy *Plutarchus* eerder heeft uitgegeven, dan *Cicero de Oratore*? het is moeylyk, hierop te antwoorden. Men zal mogelyk niet dwalen, als men *Plutarchus*, *Livius*, *Justinus*, *Servius in Virgilium*, en andere Boeken, van zyne Perffe gekomen zonder melding van jaar, tot 1470 of 1471 brengt.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 115

van Meckenem, 1467 reets beroemt, niet alleen sommige dier Kopere Platen nagebootst, maar ook enige, die gesleten waren, verbeterd heeft. Zo schreef my de zeer geleerde MARIETTE in een' brief van den 23 van Hooimaant 1766. deze Heer bezit niet alleen vele Figuren, door Frans van Bockholt gefneden, maar ook de gemelde van Israel van Meckenem.

Omdat doorgaans een ander de Graveerder, een ander de Drukker van de Platen is, ben ik van gedachte, dat zy gedrukt zyn te Mentz in den winkel van Fust en Schoeffer, die van allerlei bekwame Werklieden voorzien was, zo om te drukken, als om de Boeken sierlyk voor den dag te brengen. Hoe dit ook zy, 't is evenwel zeker, dat Koenraad Sweynheym by Fust en Schoeffer gewerkt, en naderhand niet alleen Boeken, maar ook Figuren in Koper gedrukt heeft, dat dadelijk blyken zal.

§. XIV.

Sedert het jaar 1465 hebben in Duitfchlant verscheide kopere Platen van onderscheiden Meesters het licht gezien, met het jaartal en den naam, in ene Letter-trek, 't was te wenschen, dat de Graveerders en Drukkers van de meeste in Metaal gefneden Figuren hunne namen niet verzwegen hadden (o), gelyk niet gedaan hebben sommige Graveerders, die omtrent dezen tydt, of kort daarna gebloeit hebben; als Israel van Meckenem, Marten Schön, Michiel Wolgemuth, alle Duitfchers. Waarschynlyk is deze zelve Wolgemuth de eerste geweest, die uitgevonden heeft, om de Figuren door sterk water in de kopere Platen te brengen, gelyk 's Mans voortreffelyke

Leer-

(o) De Heer FOURNIER spreekt van ene Plaat, door Augustyn Hirschvogel te Nuremburg, in den jare 1445 gedrukt. Doch onze Auteur zegt, dat het zyn moet 1545, dus 100 jaren later. De Printen, die ik van Hirschvogel hebbe, bevestigen het, zy zyn van de jaren 1547, 1548, 1549.

Leerling Albert Durer, en anderen gedaan hebben omtrent het jaar 1512, toen Wolgemuth noch in leven was. Zy zyn het spoor: gansch byster, die deze Kunst voor zo nieuw houden, dat zy die toekennen aan Frans Mazzuolo, te Parma, of Lukas van Deutekom, in 't Graaffchap Zutphen geboren,

§. XV.

Voorts is, buiten twyfel, uit de Schole van Fust en Schoeffer gekomen KOENRAAD SWEYNHEYM, geboren in 't Gebiedt van Mentz. Hy is niet alleen de eerste geweest, die met ARNOLD PANNARTZ de Boekdrukkunst in Italie geoeffent heeft omtrent het jaar 1465, maar ook de Kunst, om met kopere Platen te drukken. Dit getuigen twe gelyktydige Schryvers, DOMITIUS CALDERINUS, volgens Scipio Maffei, in ene ongedrukte, en een naamloos Autheur in ene gedrukte Voorreden voor de *Aardryksbeschryving* van PTOLEMAEUS, te Rome in 't Latyn gedrukt door Arnold Buckinck 1478 (p). Van dien tyd af heeft men, aan gene zyde van de Alpen, verscheide Tekeningen met kopere Platen begonnen te drukken. Want Baccius Baldini heeft zich terstont te Florence beroemt gemaakt, door het graveren der Tekeningen van Alexander Botticelli, en meer anderen, zo in deze Stadt, te Rome, en elders, maar 't is my noch niet gebleken, van welke Drukkers

(p) Deze allerzeldzaamste en allersierlykste Uitgave op groot Formaat, waarvan ik een schoon Exemplaar bezitte, is zeer nauwkeurig beschreven door G. M. RAIDELIUS in *Comment. de Ptolemaei Geographia*, pag. 43. seq. door C. G. SCHWARZIUS in *Document. de Typographiae Origine*, Diss. III. pag. 8. door J. G. SCHELHORNIIUS in *Notis ad Quirini librum singularem de primis Editionibus Romanis*, pag. 245. seq. en laastelyk door onzen hoogberoemden Autheur, *Origin. Typogr. Tom. I. pag. 257. seq.* De reden van de ongemene zeldzaamheit dezer kostelyke Editie weet ik niet te ontdekken. Mogelyk hebben de Exemplaren 't rampzalig lot ondergaan, dat zy door water of vuur verlonnen zyn; dit is meermaal de voortreffelykste Boeken overgekomen.

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST. 117

kers zich die Kunstenaars bedient hebben. Maar wyl sommige Graveerders de Houte Platen boven de kopere verkozen, heeft men noch lang daarna over den voorrang getwist, totdat eindelijk de Kopere de overhand gekregen hebben. Ja zelfs heeft men die in deze Eeuwe, gelyk men in vroege tyden met Houten deedt, tot het drukken van Boeken gebruikt, dat de keurige Uitgaven van VIRGILIUS en HORATIUS bevestigen.

DRUKFELIEN

Bladz. 3.	Regel 9	staat	Hoogduitscher, lees	Hoogduitschers.
4	15		allengties	allengsjes
	18		Gerntheim	Gernsheim
	21		te huwelyk	ten huwelyk
	27		Gerntheim	Gernsheim
7	25		311. 6.	311. b.
	27		en, Petri	en Petri
9	3		volkomenheit	volkomenheit
11	9		achtergelaten	achtergelaten,
14	25		PETERTHEIM	PETERSHEIM
16	1		gedachten	gedachte
	11		trina trium	trina trium
17	1		Leeflydt	Leeflydt
	25		ter ere	ter eren
18	28		Keizerswaardt	Keizerswaardt
19	20		geschreven,	geschreven
21	21		vier hondert	vierhondert
23	28		den naam	de naam
24	14		toegewydt,	toegewydt
25	11		Louwkrans	Louwkrans
	31		Kunst Kabinet	Kunstkabinet
27	8		gegronden	gegronde
30	29		zyn zy	zyn
33	11		door eenlyk	door eenlyk
47	19		die groten	die groten
48	31		gebleven?	gebleven,
	31		gedrukt is,	gedrukt is?
49	16		die SERARIUS,	dien SERARIUS,
50	5		zaak schreeuwt	zaak, schreeuwt
51	25		voor waarfchynlyk	door waarfchynlyk
69	31		Tafereel VI	Tafereel VI *
70	2		dan die	dan, die
74	16		LIGNEMINE	LIGNAMINE
78	10		Letters	Letter
89	34		de eerfte	den eerften

NAAMLYST VAN BOEKEN,

die in de XVII Neederlandsche Provinciën ge-
duurende de XV. Eeuw gedrukt zyn.

DER Drukke Filwen

Bladz.	3.	Regel	9	staat	Hoogduitscher, lees	Hoogduitschers.
4	—	15			allengtes	allengtes
—	—	18			Gerntheim	Gernsheim
—	—	21			te huwelyk	ten h. welyk
—	—	27			Gerntheim	Gernsheim
7	—	25			311. 6.	311. b.
—	—	27			en, Petri	en Petri
9	—	3			volkomenheit	volkomenheit
11	—	9			achtergelaten	achtergelaten,
14	—	25			PETERTHEIM	PETERSHEIM
16	—	1			gedachten	gedachte
—	—	11			trinacrium	trina trium
17	—	1			Leeftydt	Leeftydt
—	—	25			ter ere	ter eren
18	—	28			Keizerszwaardt	Keizerswaardt
19	—	20			geschreven,	geschreven
21	—	2			vier hondert	vierhondert
23	—	48			den naam	de naam
24	—	14			toegewydt,	toegewydt
25	—	11			Leuwrekrans	Leuwrekrans
—	—	31			Kunst Kabinet	Kunstkabinet
27	—	8			gegronden	gegronde
30	—	29			zyn zy	zyn
33	—	11			door eenlyk	door eenlyk
47	—	19			die groten	dien groten
48	—	31			gebleven?	gebleven,
—	—	31			gedrukt is,	gedrukt is?
49	—	16			die SERARIUS,	dien SERARIUS,
50	—	5			zaak schreeuwt	zaak, schreeuwt
51	—	25			voor waarfchylyk	door waarfchylyk
69	—	31			Tafereel VI	Tafereel VI *
70	—	2			dan die	dan, die
74	—	16			LIGNEMINE	LIGNAMINE
78	—	10			Letters	Letter
89	—	34			de eerfte	den eerften

NAAMLYST VAN BOEKEN,

die in de XVII Neederlandsche Provincien gedurende de XV. Eeuw gedrukt zyn.

VOORBERICHT.

DE Naamlyst der Boeken, in de XVII bevoorens Vereenigde Nederlandſche Provinciën, gedurende de XV. Eeuw gedrukt, en hier nevens den Leezer mede gedeeld, is niets anders dan een Voorlooper van een werk, dat ik in naarvolging der Heeren Chevillier, Ames, Saxius en anderen ondernoomen hebbe, om uit de vergeetelheid voor den dag te baalen eene meenigte zeldzaame ſtukken, by weinigen bekend. Niemand onzer Landgenooten heeft tot hier toe de moeite genoomen om dezelve naauwkeurig gaade te ſlaan en op te teekenen, terwyl de opgaaven der Heeren van Beughem, Maittaire, Orlandi en Marchand, zoo als men weet, zeer gebrekkelyk zyn. De reeden daar van is, dat de meefte van die Schryvers de Nederlandſche taal niet machtig genoeg waaren, om de echte Tytels van de Nederduitſche werken, by hun gezien, behoortlyk te kumen afſchryven, of by verkorting opgeeven. Zy floegen ook aan 't getuigenis van Hadrianus Junius, die de Uitvinding der Drukkonſt aan Haarlem toefchreef, zoo weinig geloof, dat 't hun der moeite niet waardig ſcheen de oude Boekverzaamelingen zoo in de Steeden als Kloosters te gaan bezichtigen, om aldaar wat nieuws te ontdekken: en byaldien de alomme beroemde en Hoog Wel Geboore Heer G. MEERMAN de pen niet opgevat, en in zyn nooit volpreezen werk, de ORIGINES TYPOGRAPHICÆ, de zaak onzer Landgenooten niet verdedigt hadt, zoude alles eeven dufter gebleeven zyn, daar nu in teengendeel zelfs in Duitschland erkent word, dat aan de Stad HAARLEM, en haaren Burger en Meede-regent LOUWERYS of LOURENS JANSOEN de uitvinding der Konſt lang voor de helft der XV. Eeuw behoort toegekend te worden; weshalven de weg geöpend is, om met vrucht en zekerheid in dat veld uit te weiden, en de vorderingen na te gaan.

Hier toe heb ik op aanraading van zyn Hoog Wel Geboornen eenige leedige uren begonnen te beſteeden, doch met bet na leezen van Schryvers en Boeklyſten geene genoegzaame ontdekkingen kunnende doen, ben ik in de noodzakelykheid gebracht, om briefwiffelingen te gaan houden met Heeren die toegang hebben tot oude Boekverzaamelingen, waar toe gemelde Heer aan my eenige heeft gelieven optegeeven, 't geen ik alhier, met dankbaarheid aan zyn Hoog Wel Geboornen, melde. Men kan onderzuffchen wel begrypen, dat 't my noch niet heeft moogen gebeuren alle boeken, op de Lyſt vermeld, of het grootſte gedeelte van dien, te behandelen, of desweegens onder-richtingen te ontfangen: waaromme ik, deels om te voldoen aan eenige voorige belofte, deels om te zien welke hulpmiddelen my noch ontbreken, te raade ge-

voor-

VOORBERICHT.

worden ben deezze ter Drukpers te geeven, bedankende by voorraad de Heeren, welke my behulpzaam zyn geweest met het overzenden van schriftelyke opgaaften en het leenen van boeken, Hun Wel-Edelen en andere Liefhebbers verzoekende, indien zy noch eenige werken bezitten, waar van ik geen gewag heb gemaakt, of welke my alleenlyk by aanbaalingen van Schryvers of Boeklysten bekend zyn, dat zy de affchriften der Tytels, Subscriptien en andere aanmerkenswaardigbeeden, aan my gelieven mede te deelen, ten einde ik by gezondheid myn beslek, zoo niet geheel, immers voor het grootste gedeelte mag volbrengen. Voor ingesloopenen fouten van allerhanden aart bid ik verschooning en wensch den Lezer welvaaren.

's Haage den XI van Herfstmaand,

MDCCLXVII.

JACOB VISSER.

NAAM-

Pag. 1

NAAMLYST VAN BOEKEN,

in de Neederlanden gedrukt, beginnende met 1472
en eindigende met 't jaar 1500.

1472.

Tondalus Vysioen. — gheprent t'Antwerpen bi mi Mathys van der Goes. anno 1472. in 4°.

Een exemplaar hier van is in de Bibliotheecq van den Wel Edelen Heere J. B. Verduffen, Schepen te Antwerpen.

Dat winterstuc van den passionael. — Voleyndet te Delft in Hollant, anno 1472. den vyfften dach in September. in folio.

Biblioth. Wilhemiana. no. 215 in folio. In den datum schynt een drukfout te zyn; 't is zeer waarschynlyk eerst uitgegeven in 1482. te gelyk met het *Somerstuc*.

Spiegel der Sassen. Te Gouda by Gheraert Leeu 1472 in folio.

Volgens J. C. Seiz in zyn derde Jubeljaar der uitgevond. Boekdrukk. pag. 182. doch my is geen vroeger editie van G. Leeu voorgekomen, dan van 1477.

Prudentius. *Deventrie* 1472. in 4°.

Maittaire Annal. Typogr. Tom. I. edit 1719, Orlandi, Fabricius, en anderen. naar zeer veel aangewende moeite heb ik dezen uitgaaf nog niet kunnen ontdekken; ook mist de Hr. Maittaire niet, waar hy deze Prudentius gezien heeft.

1473.

Secunda pars hyftorie scholastice, que est de nouo testamento. — Impressa in *traiecto inferiori*, per magistrum Nycholaum Ketelaer & Gherardum de Leempt 1473. in klein folio.

Op de Publique Bibliotheecq te Utrecht, van waar de Heer Cornelis Kribber,

A

2 N A A M L Y S T V A N B O E K E N ,

ber, Boekhandelaar, my veele nauwkeurige afschriften van zytels en subscriptien heeft bezorgd.

Tabulare fratrum Ordinis Deifere Virginis Marie de Carmelo. — Ex *Alofto Flandrie*, Octobris 28. *Theodorico Mertens* impressore peractum.

Speculum conversionis peccatoris, Magistri *Dionysii de Leeuwis*, alias *Rikel*, Ordinis Carthusiensis. *Alofti in Flandria* anno 1473.

Enee Silvii historia de duobus Amantibus. — Explicit opusculum Enee Silvii de duobus Amantibus, impressum *Alofti*, anno domini Mo quadragesimo septuagesimo 30. in 4°.

P. Marchand Histor. de l'Imprim. pag. 63. Een Exemplaar van dit laatste beruist onder den Heere Pieter van Damme, Boekhandelaar, en Drukker van deze Naamlyst.

Jacobi de Voragine de Gulde Legende in Duytsch vertaalt. *Ter Goude* by *Gheraert Leen* 1473. in folio.

Marchand. loc. cit. pag. 62. Seiz. pag. 182. Men twyfeld aan deze editie. *Gesta Romanorum* cum quibusdam aliis historiis eisdem annexis ad moralitates dilucide reducta. *Lovanii* per *Johannem de Westphalia*. in folio.

Catal. des Livr. Imprim. de la Bibl. du Roy. Belles Lettres Tom. 2. pag. 166. n. 1725. Maittaire, Marchand, en anderen.

Les Dicts des Philosophes. *Bruges* par *Colard Mansion* 1473. in folio.

Bibl. Harlejan. Tom. 5. n. 2642.

Petrus de Crescentiis de omnibus agriculturæ partibus, & de plantarum & animalium natura & utilitate Liber. *Lovanii* 1473. in folio.

Bibl. Harlej. Tom. 3. n. 1933.

1474.

Petri de Crescentiis opus ruralium commodorum, five de agricultura libri XII. *Lovanii* per *Johannem de Westphalia* 1474, mensis Decembris die nona. In folio.

Maittaire Tom. 4. part. 1. pag. 338. Ook bezit een exemplaar van dit werk

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT, 3

werk de Hoog-Wegeboere Heer, Mr. G. Meerman.

Eusebii Casariensis Ecclesiastica Historia per *Ruffinum* in Latinum traducta. 1474. in folio.

Volgens de letters te *Utrecht* by *Nicholaus Ketelaer* en *Gherardus de Leempt*. Een exemplaar beruist onder den gemelden Heere Meerman.

Liber prædicabilium. — In *Alofto* oppido Comitatus Flandrie per *Johannem de Westphalia* Paderbornensem, cum socio suo *Theodorico Martini* 1474. Maji die Sexto. in 8°.

Maittaire ibid. pag. 334. Dit is 't eenigste bekende boek, 't geen *Theod. Martens* en *Joh. de Westphalia* te zamen gedrukt hebben.

F. Baptiste Mantuani Ordinis Carmeli professoris de vita beata libellus — *Alofti* 1474. in 4°.

Achter aan staan deze verzen.

Hoc opus impressi *Martinus Theodoricus Alofti*,

Qui Venetum scita Flandrensis offero cuncta.

Op de Catalogus der boeken van wylen den Eerw. Heere C. Major, te Mechelen verkogt in 1767. no. 1676.

Cronica, quæ Fasciculus temporum dicitur, per quendam devotum Carthusiensem usque ad Sixtum 4. conscripta, per me *Jo. Vel-dener* summa diligentia, majorique impensa, non nullis imaginibus ad finem usque deducta, & proprio sigillo signata, Quarto Kalendas Januarias in *Universitate Lovaniensi* anno 1474. in folio.

Scrivarii Laureerans. pag. 90. Maittaire en anderen. Doch zy vergiffchen zig naar onze meening in 't jaargetal, als zynde deze Chronyk eerst uitgegeven in 1476.

1475.

Institutionum Justiniani Libri IV. cum glossis. *Lovanii* per *Johannem de Paderborne in Westphalia*, anno 1475. mensis Novembris die 27. in folio.

De Heer de Bure Bibliogr. Instr. Tom. 2. n. 1066* geeft de Subscriptie volledig op uit Maittaire. Ik bezit hier van een exemplaar.

Aristotelis liber de moribus, Latine: *Leonardo Aretino* interprete.

A 2

4 N A A M L Y S T V A N B O E K E N ,

Lovanii per Johannem de Westphalia anno 1475. decima Junii, in folio.

De Bure Tom. 2. n. 1279. uit Maittaire.

Historia de beatæ Mariæ Virginis assumptione. Darentrie 1475. in 4º.

Marchand Hist. de l'Imprim. pag. 68.

Johannis Milis Repertorium Juris Canonici. Lovanii per Johannem de Westphalia, in folio.

Meerman Orig. Typogr. cap. 5. §. 10. nota br. ende VIII Tafel Specim. 1. Een exemplaar beruist by my.

Cicero de Claris Oratoribus, & Leonardi Aretini in libros morales Aristotelis yfagogicum. Lovanii per Johannem de Westphalia 1475. in folio.

Bibl. Harlej. Tom. 1. n. 5045.

Juvenalis & Persius. Lovanii per Joannem de Westphalia anno 1475. mensis Septembris die vicesima. in folio.

De Subscriptie staat by de Bure. Belles Lettres Tom. 1. n. 2831.

1476.

Jehan Bocace du déchiet des nobles hommes & cleres Femmes. Bruges par Colard Mansion. 1476. in folio.

Maittaire, en Marchand Hist. de l'Imprim. pag. 69.

Sermones Jacobi de Voragine. 1476.

P. Marchand pag. 62. in not. zegt, dat de Geestelyke van 't Klooster

Emaus by de Stad Gouda in dit jaar deze *Sermones* zouden hebben gedrukt.

Zie ook Walvis Beschr. van Gouda 2 Deel pag. 144.

Epistolares quædam formulæ puerorum captui non abfimiles, quas correctoria vocant. Lovanii per Johannem Veldener. 1476. in folio.

De kennis hier van ben ik verschuldigt aan den Hooggeleerden Heere J. N. Paquot, Professor te Leuven, en Historie-Schryver van haare Keiserl. en Koningl. Majt.

Virgili Opera. Lovanii per Johannem de Paderborne in Westphalia. 1476. in folio.

Bibl. Harlej. Tom. 1. n. 3674.

Ro-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT.

Rodulphi Agricola opuscula. Antverpie 1476. in 4º.

D. Clement Bibl. Curieus, Tom. 1. pag. 78.

Fr. Socci Sermones de Tempore & Sanctis. Darentrie 1476. 3 vol. in folio.

Orlandi Orig. e progress. della stampa. pag. 150.

Gnotosolitos, five speculum conscientiarum per Arnoldum Geilho-
ven, seu de Hollandia de Rotterdam. Bruxellis 1476. in groot folio.

P. Marchand Hist. de l'Imprim. pag. 69. Een exemplaar is te zien op de publieke Bibliotheeq te Utrecht.

Cronica, quæ Fasciculus temporum dicitur. Per Johannem Veldener, in florentissima universitate Lovanienfi. 1476. in folio.

Maittaire. Tom. 1. pag. 120. en by den Heere Meerman.

Practica medicine que Thesaurus pauperum nuncupatur. Antwerpie per Theodoricum Martini, anno 1476. die 23 Maji. in folio.

In de publ. Bibl. te Utrecht.

1477.

Petri Berthorii Reductorium morale. Darentrie anno 1477. per Richardum Passroet. in folio.

Op de publieke Bibliotheeqen te Utrecht, en Deventer, van welke laatste de Hooggeleerde Heer de Rhöer, Professor in de Welsprekendheid aldaar, de goedheid gehad heeft my eenige afschriften van tytels en subscriptien mede te deelen.

Alle die Epistelen en Ewangelien van den ghehcelen jaere ende oec mede die prophecien. — Dit is voleyndet int jaer ons heren 1477. op die Pinxter avont. laus deo in altissimo. in folio.

Waarschynlyk te Gouda by Gheraert Lcu, zoo als my uit vergelyking der letteren gebleeken is. J. Le Long Boekzaal der Nederd. Bybels pag. 378. spreekt van een exemplaar, waar agter G. L. dat is, Gerard Lcu zoude staan, doch dit is niet te vinden in 't exemplaar by my gebruikt, en by den Heere J. Spex Clercq ter Secretarye van zyn Doorl. Hoogheid bezeten wordende.

Die vier uterste ofte die leste dinghē die ons aanstaande ende toecomende syn. Voleyndet ter Gude int jaer os heren 1477. op den seften dach in Augusta. in 4º.

Buiten twyfel by Gheraert Lcu. Le Long. loc. cit. pag. 378.

A 3

De

6 NAAMLYST VAN BOEKEN,

De Historie van 't Lyden Jesu Christi, *Gouda* 1477. in 4o.

Al mede by G. Leeu. Bibl. Albertin. n. 850. in folio.

Hier beghint dat prologus van der Biblen des oversetters te Duytsche uten latine. *Delf in Hollant* by Jacob Jacobs soen en Mauritsius Temants zoen van Middelborch. in folio.

'Zie hier van in 't breede J. Le Long. Boekz. pag. 365. seqq. Een exemplaar beruft onder my, waar voor de praefatie gevonden wordt, die veeltyts ontbreekt.

Ludovici Bruni Carmen in adventu Maximiliani Ducis Austriae. *Lovanii per Jo. de Westphalia* in 4o.

Maittaire Tom. 4. part. 1. pag. 383. en de Catal. van Major. n. 6380.

Enee Silvii Rerum Familiarium Epistole. — Anno salutis 1477. in folio.

Waarschynlyk te *Leuven* by Johannes Veldener; volgens opgaaf van den Hoog-Gel. Heere Paquot.

1478.

Petri de Crescentiis opus Ruralium commodorum, sive de Agricultura Libri XII. *Lovanii apud Joh. de Westphalia* 1478. in folio.

Maittaire Tom. 4. pag. 393.

Dat Passionael, Aurea legenda, of die gulde legende. *Ter Goude in Hollandt* bi Gheraert Leeu, 2 vol. in folio.

Catalog. van J. Le Long n. 115. in folio.

Die Spieghel des Kersten Gheloefs. *Gouda* by Gheraert Leeu 1478. in 4o.

J. Le Long Boekz. pag. 379. en de Catalogus van zyne boeken. n. 382. in 4o.

Tafel des Kerstelicken Levens. *Gouda* by Gheraert Leeu 1478. in 4o.

Catal. van J. Le Long. n. 382. in 4o.

Het Oude Goutfche Chronykje, of Chronyk van Holland, Zeeland en Vriesland. Voleynt by Gheraert Leeu *ter Goude in Hollandt*, anno 1478. in 4o.

By my.

Spie-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT: 7

Spiegel der Keiserlyke Rechten, geheeten Die Spiegel van Sassen. *Gouda* 1478. in 4o.

Catalog. van J. Martus. n. 560. in 4o.

Een boec van den heilige Sacrament. *Gouda* by Gheraert Leeu. 1478. in 4o.

Scrivenii Laure-crans pag. 89.

Egidii Carlerii Sporta & Sportula Fragmentorum. *Bruxellis* 1478 en 1479. in folio.

Op de publieke Bibl. te Utrecht, en by my.

Alle die Epistelen en Ewangelien metten Sermonen van den ghehele jaere: oec mede die prophecien. Volmaect int jaer 1478. den vierden dach in november. in 4o.

Zonder naam of plaats, doch met de letters van Jo. Veldener, die te Utrecht in 1480. drukte. By my.

Summe le Roy of des Conincks Summe. *Te Delf in Hollant.* 1478. den 24 April. in 4o.

By my.

1479.

Traetaat van den tydverdrijf der Edelen Heeren en Vrouwen, goet noemt dat schaak-spel. — *Ter Goude in Holland* by Gheraert Leeu 1479. in folio.

Scrivenii Laure-crans pag. 89.

Alle Sinte Gregorius Omelien van den Sonendagen, ende sommige ander tyden: ook alle syn Omelien van den Heyligen. 1479.

Le Long. Boekz. pag. 381. meent dat Veldener te Utrecht den drukker geweest zy.

Alle die Epistelen ende Ewangelien metten Sermonen, ende ook mede die prophecien. *T. Utrecht* by Jan Veldener 1479. in 4o.

Bibl. Emink. Part. 1. quarto. n. 59.

Engelberti Cultificis epistola declaratoria privilegiorum Fratrum ordinum mendicantium; item epistola de simonia vitanda. *Noviomagi per Joh. de Westphalia* 1479 in folio.

Marchand Hist. de l'Imprim. pag. 71. Ik bezit ook een exemplaar van de-

ze

8 NAAMLYST VAN BOEKEN.

ze twee stukken te *Nimwegen* in 4°. zonder naam van den drukker uitgekomen, dog volgens de letters niet gedrukt by Joh. de Westphalia.

Joannis Mesuè opera medica. *Antverpia* 1479. in folio.

Marchand. ibid. pag. 72. Wy geloven niet, dat dit boek in dit jaar ooit te Antwerpen gedrukt is, maar wel te Venetient.

Het Leven onses Heylants en gezegenden Salichmakers Jhesu Christi. *Delf in Holland* 1479. in 4°.

Bibl. Dierkens n. 355. in 4°. en Maittaire Tom. 4. part. 1. pag. 402.

Vertrooffinge der menschen. *Leeuwe* 1479. in 4°.

Marchand. Hist. de l'Impr. pag. 72.

Historye van Troyen als si bescreven is bi den Rechter Guidonem van der Columnen. *Gouda by Gheraerd Leen* 1479. in folio.

Catal. van J. Le Long. n. 104. in folio.

Bartholomeus den Engelsman van de eigenschappen der dingen. 1479. in folio.

Zonder plaats. By Maittaire. Tom. 4. part. 1. pag. 402.

Vocabularius *Ex quo* Latino Teutonicus. *Zwollis* 1479. in folio.

Bibl. Craffier. n. 2903.

Die Spiegel van Sassen, ofte dat boeck der Keiserlike Rechten. *Gouda by Gheraert Leen* 1479.

P. vander Schelling. Holl. Tind-regt. 2 d. pag. 353.

Bonaventure Sermones de Tempore & de Sanctis. *Zwollis* 1479. in folio.

Op de Publ. Bibl. te Utrecht, en Deventer: ook by my

Jacobi de Voragine Legenda Sanctorum aurea. *Daventria per Richardum Paffroed de Colonia* 1479. in folio.

Op de publieque Bibl. te Utrecht.

Der Sielen troest. *Utrecht* 1479. in folio.

Volgens opgaaf van den Hoog. Gel. Heere Paquot by Johannes Veldener gedrukt.

Eneas Silvius de duobus amantibus Eurialo & Lucretia. *Lovanii per Conradum Braem* in 4°.

Catal. van J. Le Long. n. 390. in 4°.

Hu-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT.

Hugonis Carenfis Sermones de tempore & Sanctis. *Zwollis* 1479. in folio.

Marchand Hist. de l'Imprim. pag. 71.

Dat loeflicken leven van den Echten staat. *Ter Goude in Holland by Gheraert Leeuw* 1479. in 4°.

Catalog. van Van Damme n. 1897. in 4°.

Baptiste Mantuani secunde parthenices opus. *Daventria* 1479.

Volgens 't getuigenis van Revius in Daventr. Illuſtr. pag. 144. by Richard Paffroed.

Die hystorien der heyliger drie Coninghen. *Delf* 1479. in 4°.

Bibl. Dierkens n. 356. in 4°.

Aeneas Sylvius de remediis fortuitorum. de moribus, & proverbiiis. *Lovanii* 1479. in 4°.

Orlandi Orig. della Stampa pag. 270.

Die hystorie van Reynaert die Vos. *Ter Goude in Holland by Gheraert Leen* 1479. in 4°.

Meerman 3. Index achter de Origines Typogr. Letter R. op de woorden *Reynaert die Vos*.

Petri Hispani Tractatus & Summulae Logicales, cum commentariis. *Zwollis per Johannem de Volleboe* 1479. in 4°.

Volgens een geschreeven aanteekening van wylen den Heere P. Marchand.

1480.

Een getyden boek. *Delf* 1480. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Deventer.

Socci Sermones de tempore & sanctis. *Daventria per Richardum Paffroed* 1480. 3 vol. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht en Deventer.

Chronica, die hiet Fasciculus temporum. *Utrecht by Jan Veldener* in folio 1480.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, en by my.

Joh. Gerson sex lectiones de vita, egritudine, & morte animae spiritali tractantes. *Gouda apud Gerardum Leen* 1480. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, en by my.

B

Die

10 N A A M L Y S T V A N B O E K E N ,

Die Duytsche Souter. *Te Delf in Holland* 1480. in 120.

By my.

Passionael, ende is geheyten in latyn *aurea legenda. Ter Goude in Holland* by *Gheraert Leeu* 1480. 2-deelen in folio.

By den Heere Advocaat Van Wyn in 's Hage.

Sermones Hugonis de Prato florido. *Zwollis* 1480. in folio.

Maittaire Tom. 4. part. 1. pag. 411.

Hermannii de Petra sermones in Orationem Dominicam. *Aldenarde* apud *Joannem Cesium* 1480. in folio.

Maittaire *ibid.* pag. 414.

The history of the Knight Jason. *Andewarpe* by *Gerard Leen* 1480. in folio.

Maittaire *ibid.*

Spiegel der Saffen met de Glossen daar op. *Quilamburg* 1480. in folio.

Orlandi pag. 192. Ik verstaa hier door *Cuylenboreh*.

Johannis de Sancto Laurentio postilla Evangeliorum dominicalium. *Bruxellis* 1480. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Het boeck des gulden throens of der 24 ouden. *Utrecht* 1480. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, Deventer, en ook by my.

Die wech der syelen salicheyt. *Utrecht* 1480. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Guillermi Postilla super Evangelia Dominicalia. *Delf* 1480. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

De Evangelien en Epistelen 't heele jaar door. 1480. in 40.

Le Long Boekz. pag. 380. De plaats, daar dit boek is uitgegeven, zoude *Hasselt* zyn volgens de Catalog. van den Heere Alberti n. 847. in folio.

Joannis Gersonii tractatus de pollutione nocturna. *Goude* apud *Gerardum Leeu* 1480. in 40.

Ejusdem Tractatus de passionibus animæ *Ibidem* in 40.

Beide deze tractaten waren in eenen band gebonden op de Bibl. Selectissima.

Amst.

Amst.

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT.

11

Amst. 1743. n. 94. in 40.

Horæ in usum Leodiensis Ecclesiæ. *Antverpiæ* 1480. in 80.

Bibl. Harlej. vol. 1. n. 1805.

Dialogus Creaturarum optime moralizatus. *Goude* apud *Gerardum Leeu* 1480. in 40.

Meerman Orig. Typogr. Tab. 3. n. 4.

Dat leuen ende converfacy der heyligher Vaderen in der Woesty-
nen hoer leuen leydende. *Ter Goude in Holland* by *Geraert Leeu* 1480.
in folio.

Catal. van J. Marcus. n. 52. in folio.

Stephani Flisci de Soncino Synonima, five variationes sententiarum.
Zwollis per *Petrum Os de Breda* 1480. in 40.

Uit een geschreeven aantekening van wylen den Heere P. Marchand.

Ex Gestis Romanorum hystorie notabiles de viciis virtutibusque
tractantes. *Goude* per *Gerardum Leeu* 1480. in folio.

De Bure Bibliogr. Instr. Belles Lettres Tom. 2. n. 3581.

Dat passionael ofte gulden legende mit dat martirologium. *Utrecht*
by *Jan Veldener* 1480. 2 deelen in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Die gesten of geschiedenissen van Rome. *Goude* by *Gheraert Leeu*
1481. in folio.

Op de publ. Bibl. te Deventer.

Speculum exemplorum ex diversis libris in unum labriose collectum.
Daventriæ per *Richardum Paefroed* in folio.

Op de publ. Bibl. te Deventer, en by my.

Alle die Epistolen en Ewangelien, metten Sermoenen van den gho-
heelen jare. *Utrecht* by *Jan Veldener* 1481. in 40.

Le Long Boekz. pag. 380.

Sancti Bernardi Sermones de tempore &c sanctis. *Bruxellis* 1481.
in folio.

Bibl. Crassier. n. 204.

B 2

An-

An-

12 NAAMLYST VAN BOEKEN,

- Anselmi Opera *Antverpiæ* 1481. in folio.
Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 424. maar Clement Bibl. Curieuse Tom. 1. pag. 357. trekt deze editie in twyffel.
- Opus, quod peccatorum Consolatio denominatur, per Jacobum de Theramo, sive, Lis Christi & Belial, coram Judice Salomone. *Goudæ* per Gerardum Leeu 1481. in folio.
- Maittaire ibid. pag. 424.
- Sinte Franciscus Wyngaert. *Antwerpen* 1481.
- Maittaire ibid. pag. 424.
- Summe le Roy, of des Coninks summe en leere, hoe dat men de funden biechten en beteren zal. *Hasselt* 1481. in 4°.
- Catalog. van Van Damme n. 1899. in 4°.
- Magistri Henrici de Zoemerens Epitoma in primam partem dialogi Guil. Ockami, qui intitulatur *de Hereticis*. *Lovanii* apud Joh. de Westphalia 1481. in folio.
- Ejusdem Epistolarum volumen. *ibid* in folio.
- Maittaire ibid. pag. 425 en 426. alwaar ook geciteert wordt *Guillelmi Ockami opus nonaginta dierum & dialogi: compendium errorum contra Johannem 22 pontificem*; mede in folio by J. a. Westphalia te Leuven gedrukt.
- Albertus magnus de anima *Noviomagi* 1481. in folio.
- Maittaire ibid. pag. 425. Doch in den Index. part. 1. pag. 19. zegt hy den tytel te zyn. *De natura ac immortalitate animæ*.
- Dialogus Creaturarum moralizatus, omni materie morali, jocundo & edificativo modo applicabilis, fabulis plenus. *Goudæ* per Gerardum Leeu 1481. in folio met plaaten.
- Maittaire ibid. en Catalog. des Livres Imprimés de la Bibl. du Roy. Belles Lettres. Tom. 1. pag. 602. n. 6592.
- Boëtius de consolatione philosophiæ cum commentario S. Thomæ. *Lovanii* 1481. in folio.
- Maittaire ibid. en pag. 777.
- Recollectorium ex gestis Romanorum. *Hasselti* 1481. in folio.
- P. Marchand Hist. de l'Imprim. pag. 77.
- Sancti Bernardi epistolæ ad Robertum nepotem suum. *Bruxellis* 1481. in folio.
- Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Die

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 13

- Die Euangelien en Epistolen. *Delf* 1481. in 4°.
- Le Long. Boekz. der Byb. pag. 380.
- Joh. de Garlandia Cornutus, f. antiqua distigia per Johannem Drolshagen. Ottonis de Lunenborch Cornutus novus per eundem Drolshagen, Lectorem loci sexti Zwollensis studii. 1481. in 4°.
- Bibl. Schomberg. n. 4521. in 4°.
- Sanctus Bernardus de consideratione ad Eugenium Papam. *Zwollæ* 1481. in 4°.
- Uit de Incunabula van Van Beughem.
- 1482.
- Die Spyghel of reghel des Kerster Gheloue oft der Kersten ewe. *Antwerpen* by Matthys van der Goes 1482. in 4°.
- By my.
- Cordiale de quatuor novissimis. *Delfs* 1482. in folio.
- Maittaire ibid. pag. 435.
- M. A. Plauti Comoediæ. *Daventriæ* 1482.
- Maittaire ibid. pag. 438.
- D. Aureli Augustini Liber de Vita Christiana. *Delfs* 1482.
- Maittaire ibid. pag. 438.
- Magnini medici Mediolanensis Regimen sanitatis salernitanum, sive schola salernitana. *Lovanii* par Joannem de Westphalia 1482. in 4°.
- Bibl. Marchion. de Westerloo. n. 249. in 4°.
- A. Persii Satyrarum opus. *Daventriæ* 1482. in folio.
- Maittaire ibid. pag. 439.
- Van de Vier uiterstens. *Gouda* by Gheraert Leeu 1482. in 4°.
- Catalog. van J. Marcus. n. 24. in 4°.
- Die Spiegel van Sassen. *Gouda* by Gheraert Leeu 1482.
- Pars Naamrol van de Batavische Schryvers. pag. 193.
- Dyalogus creaturarum, dat is, voerspraec der creaturen. *Ter gonde in Holland* by Gheraert Leeu 1482. in folio met plaaten.
- Bibl. Röyer: n. 205. in folio.
- Van der destructien van Jherusalem ende van al den lande van Judeen.

B 3

14 N A A M L Y S T V A N B O E K E N ,

deen. *Ter Goude in Holland* by *Geraert Leeu* 1482. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Van den Gheboden Gods. van der biechte, ende van conste te ster-
men, ghemaect van den groten doctoer mester Jan Gertson, Cansel-
lier van Parys; en dat is ghenaemt in der latyn opus tripartitum.
Delf in Holland 1482. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Sermones sensati, multum edificativi & cunctis Christi fidelibus Dei
dono profuturi. In *Gouda* per *Gerardum Leeu* 1482.

Volgens geschreevene aantekeningen.

1483.

Jacobi de Voragine legenda aurea Sanctorum. *Daventria* per *Richardum Passroed* 1483. 2 vol. in folio.

Op de publique Bibl. te Deventer.

Somme Ruyrael, spreekende van allen Regten, door Jan Bottel-
gier. *Delf* 1483. in folio.

Marchand Diction. Histor. Tom. I. Art. *Boutiller* pag. 145. in not. E.

Tractaat van den Tydverdrieff der Edele Heeren en Vrouwen, ge-
noemt dat scaak-spel, verciert met veele schoone historien. *Delf in*
Holland 1483. in 4°. met plaaten.

Seriverii Laure-Crans pag. 89.

Alle die Epittelen ende Euangelien metten Sermonen van den ge-
helen jare, die een na den anderen volgende. ende oeck mede die pro-
phecien genomen uit der bibelen. *Te Leyden in Holland* 1483. in 4°.

By my.

Joannis de Mandeville Itinerarium. *Zwollis* 1483. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 442.

Den Spiegel onser behoudenisse. Dit boeck is volmaect in die
goede stede van *Culenburch* by my *Johan Veldener*, in 't jaer ons heren
1483. in 4°.

De plaaten, in dit boeck voorkomende, zyn dezelfde, die Laurens Jans-
zoen, bygenaamt Coster, reeds bevorens te *Haarlem* gebruikt heeft, zynde
alleen-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 15

alleenlyk in 't midden doorgezaagd en met eenige andere vermeerderd. Zie
over de tweederhande uitgaaf van dit boek in dit zelfde jaar by *J. Veldener*
den wydberoemden Heer Meerman in *Origin. Typogr. Cap. 5. §. 6. nota ak.*
Een exemplaar hier van beruist onder den Heere Pieter van Damme.

Een boek met houtte plaaten, behelzende verscheide Bybelsche en
andere Historien. *Culenburch* by *Jan Veldener* 1483. in 4°.

Wordt vermeld in de Historische Beschryving van *Culenborg* door den
Heere Voet van Oudheusden uitgegeeven. pag. 134. en was gebonden met
voorf. Spiegel in eenen band, staande onder iedere plaat rymen van vier re-
gels. Zie ook *Catalog.* van Van Damme n. 1895. in 4°.

Laurentii Vallæ opuscula varia. *Lovanii* 1483. in 4°.

Maittaire *Loc. cit.* pag. 451. alwaar in de noten nog aangehaald wordt
Laurentius Vallæ de vero aut summo bono, Lovanii 1483. in 8°.

Guillermi Parisiensis Episcopi Rhetorica Divina *Gandavi* per *Ar-*
noldum Cesaris 1483. in 4°.

Marchand *Hist. de l'Imprim.* pag. 77.

Cordiale de quatuor Novissimis. *Antverpie* per *Mathiam Goes*
1483. in 8°.

Maittaire *Tom. 5. part. 1. pag. 310.*

Cronicke of die historie van Holland, Zeeland ende *Vriesland*, ca-
de van de stichte van Utrecht. *Leiden* 1483. in 4°.

Catalog. van J. Marcus n. 549. in 4°.

Bruigoms mantelken van den inwendigen navolgen des levens Jesu
Christi, door Petrum Godofridum. 1483. in 8°.

Catal. van J. Marcus. n. 127. in 8°.

Cicero de Officiis, cum interpretatione Petri Marfi. *Lovanii* per
Johannem de Westphalia 1483.

Ejusdem, Paradoxa, cum commentariis. Lælius de amicitia. *Cato*
Major, vel de Senectute. *Lovanii* per *Johannem de Westphalia* 1483.

Beide in folio *Bibl. Menars* n. 1664. in fol.

Formula noviciorum de exterioris hominis compositione. *Harlemi*
per *Joannem Andree* 1483. in 4°.

Bibl. Menars n. 472. in 4°. Deze *Haarlemsche* editie heb ik nergens anders
vermeld gevonden.

Ence Silvii poete Senensis de duobus amantibus. *Euriale & Lucretia*
opus-

16 NAAMLYST VAN BOEKEN,

opusculum ad Marianum Sofinum. In Civitate *Leidensi* anno domini millesimo CCCC^o. quadragesimo tertio. LEIEN. in 4°.

Hier is buiten twyffel een fout in 't jaargetal. De Heer Meerman, bezitter van dit boekje, brengt 't zelve op 't jaar 1483, meenende, dat in plaats van *quadragesimo* moet gelezen worden *quadragesimo*. Zie de 3 Index agter de Orig. Typogr. letter S. op 't woord *Sylvii*. De letter, waar mede 't gedrukt wierdt, was van *J. Veldener*, zoo als my uit de vergelyking gebleeken is.

Die hystorie van die feuen wife mannen van Romen. Te *Delf in Holland* 1483. met plaaten.

Op de publieque Bibl. te Utrecht.

Ence Sylvii Senensis poete Rerum familiarium epistole peramene. *Lovanii* per *Joannem de Westphalia* 1483. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Epistolares formule puerorum captui non absimiles, quas correctoria vocant. *Daventry* per *Richardum Passroed* 1483. in 4°.

By my.

1484.

Summe le Roy, of des conincs summe. Te *Haerlem in Holland* 1484. in 4°.

By my.

Der Sondaren Troest, verduytscht wt het Latyn, beschreven door Jacobus de Theramo. *Haerlem in Holland* 1484. in folio.

Scrivarii Laure-Crans pag. 92.

Dat boeck des gulden Throons of der 24 ouden. *Herlem* 1484. in folio.

By den Stads drukker Enschedé te Haarlem. J. C. Seiz in zyn derde jaar der uitgevond. Boeddrukk. pag. 195. getrouwelyk uitschryvende Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 458. zegt, dat op dit jaar voor 't eerst te *Berlin* is gedrukt een boek genaamt, *Bibelsche en andere historien en meditatieën geschreven door Otten van Passau*. De fout is reeds ontdekt door den Heere Marchand. Hist. de l'Imprim. pag. 80. zynde dat boek geen ander als den gulden Throon door Otto van Passau geschreeven, en te *Herlem*, dat is *Haerlem* gedrukt.

Der Sielen Troost. *Herlem* 1484. in folio.

By denzelven.

Jo-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT.

Johannis de Turrecremata Flos Theologiae. *Daventry* apud *Richardum Passroed* 1484. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht en Deventer.

Metamorphose d'Ovide, moralisé par Maistre Thomas Waleys, translaté & compilé par Colard Mansion. *Bruges en Flandres* par *Colard Mansion* 1484. in folio.

Catalog. des Livres Imprim. de la Bibl. du Roy. Belles Lettres Tom. 1. pag. 309. n. 1185.

Boëtius de consolatione philosophiae, cum commentariis. *Lovanii* per *Johannem de Westphalia* 1484. in folio.

Maittaire vol. 1. edit. 1719. pag. 176.

Sermones de tempore per totum annum, editi a Jacobo de Voragine.

Ejusdem Sermones de Sanctis per circulum anni. *Lovanii* apud *Johannem de Westphalia* 1484. in folio.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 453.

Compendiosa Sermonum quinquaginta super Dominicam Orationem Compilatio Hermanni de Petra de Santdorpe oriundi. *Lovanii* per me *Johannem de Westphalia*, meosque Sodales. 1484. in folio.

Maittaire ibid. pag. 453.

S. Augustinus de Civitate Dei, cum commentariis Thomae Valois & Triveth. *Lovanii* 1484. in folio.

Maittaire ibid. pag. 455.

S. Bernardi Sermones. *Zwollis* 1484. in folio.

Maittaire ibid. pag. 455.

Die gulde Legende der Heiligen. *Delf* 1484. in folio.

Maittaire Index vol. 2. pag. 11.

Oud Byen boek: en Hostiensis van de 7 Sacramenten. *Gouda* 1484. in folio. met plaaten.

Dus geeft Maittaire Tom. 4. part. 1. pag. 456. den tytel op; waarichynlyk van twee differente boeken. Het boek van de VII Sacramenten is voleyndt ter *Goude in Holland* by *Gheraerd Leen*. Zie Catalog. van Van Damme n. 1289. in folio.

Quodlibetum de veritate Fraternitatis Rosarum, sive Pfalterium B.

C

Vir-

18. N A A M L Y S T V A N B O E K E N,

Virginis Gouda apud **Gerardum Leen** 1484. in 8°.
Orlandi pag. 191. zegt, dat dit boekje in 't Hollands gedrukt is. Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 456. geeft wederom een anderen tytel op.

Maria Rosen Kransken. Gouda in Holland by **Gberaerd Leen** 1484. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 457.

Hildebrandi Godfredi Statuta provincialia & synodalia Episcoporum Trajectensium. Gouda per **Gerardum Leen** 1484. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 457.

Zeer notabele Hyftorien ghetogen uten gelsten ofte Croniken der Romeynen. **Zwolle in den Stichte van Utrecht**, by **Peter van Os** 1484. in folio met plaaten.

By my.

Joh. Bocatii de Certaldo de claris feminis liber. Lovanii apud **Aegidium vander Heerstraten** 1484. in folio.

Maittaire ibid. pag. 458.

Dialogus Creaturarum. Gouda per **Gerardum Leen** 1484.

Maittaire ibid. pag. 460.

Spiegel des Eeuwigen Levens. Antwerpen 1484. in 4°.

Catal. van J. Le Long. n. 377. in 4°.

Dat Heilige Sacraments getyde. Delft 1484. in 8°.

Catal. van J. Le Long. n. 102. in 8°.

Sermoenen van Sint Bernardus. **Zwolle in den Stichte van Utrecht** by **Peter van Os** 2 deelen. 1484 en 1485. in folio.

Bibl. Albertin. n. 854. in folio. Clement Bibl. Cur. Tom. 3. pag. 194.

Legenda Sanctorum. Bruxellis 1484. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 1. n. 837.

Thomas Aquinas de humanitate Christi. Leydis 1484. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 3. n. 6631.

Michaelis Scoti physionomia. Lovanii 1484. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 4. n. 2707.

Een Herbarius of Kruidboek. 1484. in 4°.

Zonder naam van den drukker, of plaats. Echter is my gebleeken uit de letters, dat 't by **Joh. Volderer**, waarschijnlijk te **Utrecht** of **Culemborch** is gedrukt.

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 19

uitgegeeven. In 't werk komen voor, behalven veel figuren van kruyden en planten, twee houtfneeden, die gebruikt zyn in den *Spiegel onzer bedorvenisse*, te Haerlem gedrukt by Laurens Jansfoen: doch hier over breeder by een andere gelegenheid. 't Boek beruſt onder my.

Dat boeck van Tondalus Vyſioen. 's Hertogenboſch 1484. in 4°.

Catal. van Van Damme n. 1902. in 4°.

Dat leven en Lyden ons liefs Heeren Jheſu Chriſti. by Mathys van der Goes (te Antwerpen) 1484.

Scrivarii Laure-crans. pag. 91.

Hugonis de prato florido sermones Dominicales totius anni. Lovanii per **Johannem de Weſtphalia** 1484. in folio.

Bibl. Craſier. n. 585.

Ghetiden des heyligen cruces. Delft in Holland 1484. in 4°.

Zie hier van breeder de Catalog. van C. Major. n. 553.

1485.

Bartholomeus Engelsman van de Eygenſcappen der dingen. Haerlem by **Jacop Bellaert** 1485. in folio met plaaten.

By my.

Vyf bouken Boecii de conſolatione philoſophie. Te Gent by **Arend de Keyſere**. in folio.

Op de Publique Bibl. te Leyden, Utrecht, en ook by my.

Libellus de modo conſitendi & poenitendi. Per Gerardum Leen in mercuriali oppido **Antverpienſi** in 4°.

Maittaire vol. 1. edit. 1719. pag. 177.

Boetius de conſolatione philoſophiae, & de diſciplina Scholarum, cum commentario. Lovanii per **Johannem de Weſtphalia** 1485. in folio.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 461.

Sermonen van St. Bernardus. Zwoll 1485. in folio.

Maittaire ibid. pag. 466.

Johannis Herold Sermones de tempore & Sanctis. Ejuſdem Promptuarium exemplorum, & de miraculis B. Mariae Virginis. Darentrie 1485. in folio.

Revii Darentr. Illuſt. pag. 144. Maittaire ibid.

1485.

C 2

Scala

20 N A A M L Y S T V A N B O E K E N ,

Scala coeli, paradisi. *Lovanii per Johannem de Westphalia* 1485. in 4°.

Maittaire ibid: en volgens geschreevene aantekeningen.

Fragmentum vitæ sanctæ Odæ. *Lovanii apud Joannem de Westphalia* 1485.

Maittaire ibid. pag. 467.

Fabulen van Æfopus, die cierlyk, wonderlyk, en zeer genoechlyk zyn. *Antwerpen* 1485. in folio.

Maittaire ibid.

Roberti de Euremodio Cato moralissimus, seu Commentarius in Cathonis Disticha. *Antverpiæ apud Gerardum Leeu* 1485. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 469.

Albertani Causidici Brixienfis compendiosus Tractatus de arte loquendi & tacendi, ad instructionem filiorum suorum scriptus. *Antverpiæ* 1485. in 4°.

Bibl. Harlej. Tom. 3. n. 5298. Dog Maittaire ibid. pag. 472. zegt, dat dit boek te *Leuven* gedrukt is.

Rosarium, five Plalterium Mariæ. Item Exempla de Psalterio beatæ Virginis. Item de modo confitendi & poenitendi 1485. in 4°.

Catal. van J. Le Long. n. 386. in 4°.

De gulde Throone der gemende Ziele door Broeder Otten van Passau. *Zwoll* 1485. in folio.

Bibl. Honertiana (Lugd. Bat. 1758) n. 921. in folio.

Historia Sanctorum. *Lovanii* 1485.

Scriverii Laure-crans pag. 90.

Legenda S. Cuneræ. *Lovanii* 1485.

Scriverius. ibid.

Historie van den Vromen Ridder Jafon. Te *Haerlem in Holland*. Die Vergaderinge der Historien van Troyen. ghecompozeert en vergadert van den Eerbaren man, Meester Roelof die Smit, Priester en Cappellaen van myn zeer geduchte Heere myn Heere den Hertoghe van Bourgongen Philippus, in 't jaar 1464. *Haerlem in Holland* 1485.

Beide deze Tractaten in eenen band in folio gebonden, worden geciteerd by

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 21

by Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 469.

Albertus de Ferrariis de horis canonicis. *Lovanii* 1485. in 4°.

Met de letters van *Johannes de Westphalia*. By my.

1486.

Dat boeck van den Pelgherim naar Jerusalem. *Haerlem* 1486. in folio.

Die Epistelen ende die Evangelien metten Sonnendaaghen Sermonen van den gheheelen jaar, ende van den heyligen. *Haerlem* 1486. in 4°.

Een nuttelyk cort boeckken, inhoudende die Capittelen, roerende of sluytende op die drie dachvaerden, die een ygelic goet mensche wanderen moet, sal hi behouden syn. *Haerlem by Jan Andriesjoen* 1486. in 4°.

Eene schoone Collacie van den goeden Thobias ende sinen soen, die oec Thobias ghenoeft was, inhoudende 14 Capittelen. in 4°.

Item. De Zeven oeffeningen der weeke. in 4°.

Deze vyf werken berusten onder den Heere Enschedé, Stadtsdrukker te *Haerlem*. De drie laatste zyn in eenen band gebonden, met dezelfde letter gedrukt.

Hermolai Barbari Oratio Gratulatoria, nomine Reipublicæ Venetæ ad Fredericum 3. Imperatorem, & Maximilianum Electum Regem Romanorum. *Brugis per Colard Mansion* 1486. in 4°.

Orlandi pag. 179. en Marchand Diction. Histor. Tom. 2. pag. 24. Art. *Mansion*.

Regimen sanitatis Magnini Mediolanensis medici famosissimi Atrebatensi Episcopo directum. *Lovanii in domo Johannis de Westphalia*. 1486. in 4°.

By my.

Libri tres Isidori Hispalensis de summo bono. per *Johannem de Westphalia*, in alma *Universitate Lovaniensi* 1486. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 475.

Johannis de Garlandia metricus de verbis deponentialibus libellus,

32 NAAMLYST VAN BOEKEN,

cum commento. *Antverpie per Gerardum Leeu.*

Composita verborum cum commento. *Antverpie per Gerardum Leeu* 1486. in 4°.

Beide deze Tractaten worden geciteerd by Maittaire vol. 4. part. 2. pag. 476.

Dialogus creaturarum moralizatus, omni materiæ morali, jocondo & ædificativo modo applicabilis. *Antverpie per Gerardum Leeu* 1486. in folio met plaaten.

Bibl. Harlej. Tom. 3. n. 1937.

Fabule & vita Esopi cum fabulis Aviani, Alfonsii, Poggii Florentini, & aliorum, cum optimo commento, bene diligenterque correpte & emendate. *Antverpie per Gerardum Leeu* 1486. in folio. met plaaten.

By my.

Exercitium puerorum Grammaticale. *Gouda* 1486. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. p. 480.

Rabbi Samuelis Marocani Epistola de Messia. *Antverpie* 1486.

Maittaire. ibid. pag. 481.

Joannis Gobii historia de Spiritu Guidonis. Impressum *Delft* 1486. in 4°.

Maittaire ibid. en Catalog. van C. Major. n. 1380.

Johannis Beets expositio super decem præceptis decalogi. *Lovanii per Egidium van der Heerstraten* 1486. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Die Evangelien en Epistelen van den geheelen jaare, metten Sermoenen. *Delft* 1486. in 4°.

J. Le Long. Boekz. pag. 380.

Cepolæ cautelæ. *Lovanii* 1486. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 2. n. 10328.

Poggii Facetiæ. *Antverpie* 1486. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 5. n. 7374.

Vocabulorum Gemmula. *Antverpie per Gerardum Leeu* 1486. in 4°.

Volgens opgaaf van den Ho. Gel. Heere Professor Paquot.

Libri quinque beati Bernardi Abbatis Clarevallenfis de consideratione

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 33

tione ad Eugenium Papam. *Zwollis per Petrum de Os* 1486. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Logicalia Duodecim Tractatum Petri Hispani, & tractatus exponibilium per Gerardum Leeu in mercuriali oppido *Antwerpiensi* famosissimo 1486. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Boeck van den leven ons heeren Jhesu Christi. *Antwerpen by Gherart de Leeu* 1487. in folio.

By my.

Speculum Sermonum beatæ Mariæ Virginis super salutatione Angelica. *Antverpie per Gerardum Leeu* 1487. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht en Deventer.

Liber de doctrina Cathonis amplius per Sermones Rhetoricos & morales: per fratrem Robertum de Euremodio. In oppido mercuriali *Antwerpiensi* per Gerardum Leeu 1487. in 4°.

Volgens opgaaf van den Heere Schepen Verdassen.

Sancti Johannis Chrysostomi de Providentia Dei libri tres. Item Sermo de humanæ originis dignitate. *Alosti per Theodoricum Martini* 1487. in 4°.

Marchand Diction. Histor. Tom. 2. art. *Martens* pag. 26. in notis.

Quodlibetum de Veritate Fraternitatis Rosarum B. M. V. sive, Psalterii beatæ Mariæ Virginis. *Alosti per Theodoricum Martini* 1487. in folio.

Marchand. ibid.

Epistolare & Evangeliare per totum annum, tam de tempore quam de sanctis.

Sequentie & hymni per totum annum. *Antverpie per Gerardum Leeu* 1487. in 4°.

Beide tractaten in eenen band gebonden, beruften onder my. 't Eerste is waarschynlyk in dit jaar gedrukt te Zwoll by Peter van Os.

Textus Alexandri cum sententiis & constructionibus. *Antverpie per*

per Gerardum Leeu 1487. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 487.

Jo. Gerfon Alphabetum Divini amoris. *Alofti* 1487. in 8°.

Maittaire ibid. pag. 488.

Petri de Aliaco Sacramentale. *Lovanii* apud *Egidium ab Heerstraten* 1487.

Orlandi. pag. 156.

Dionysius de Lewis (alias *Rickelius*) de quatuor novissimis, & de particulari judicio, & obitu singulorum. *Delphis* 1487. in 4°.

Scrivieri Laure-Crans pag. 90.

Johan. Bocatius de præclaris mulieribus. *Lovanii* apud *Egidium van der Heerstraten* 1487. in folio met plaaten.

By my.

Præcepta elegantiarum de latinis orationibus. *Antverpie* 1487. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 491.

Grammaticalium elegantiarum præcepta XX. *Buscoducis* 1487. in 4°.

Marchand Hist. de l'imprim. pag. 82.

Æsopi Fabulæ cum commento. *Antverpie* 1487. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 780.

Salomonis ac Marcolphi dialogus. *Antverpie* 1487. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 781.

Die Evangelien en Epistelen van den geheelen jacre, metten Sermonen. *Zwoll* by *Peter van Os* 1487. in 4°.

J. Le Long Boekz. pag. 380.

't Hofken van devocien. *Antwerpen* 1487. in 4°.

Catal. van J. Le Long. n. 377. in 4°.

Jordanus Meditatie van den soeten leven en bitter passie, verrieffnisse H. Jesu Christi. *Antwerpen* 1487. in 8°. met plaaten.

Catal. van J. Le Long. n. 2314. in 8°. op de Catalogus van J. Marcus. n. 94. in 8°. word dit boekje gezegt te zyn gedrukt te *Delf*.

Psalterium Virginis Matris Marie. *Antverpie* 1487. in 8°.

Catal. van J. Le Long. n. 1671.

Dat Liden ende die passie Jesu Christi. *Delf* 1487. in 4°.

Catal. van J. Marcus n. 26. in 4°.

Collo-

Colloquium Peccatoris & Crucifixi Jesu Christi. Et Synonyma Ysidori de homine & ratione. *Antverpie* 1487. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 3. n. 6663.

Aureum Speculum animæ. *Antverpie* 1487. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 5. n. 6414.

Prosper de vita contemplativa atque actuali, sive de norma Ecclesiasticorum. *Daventrie* 1487. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 5. n. 7392.

Francisci Philolphi Epistolarum familiarum Libri XVI. *Antverpie* 1487. in 4°.

Orlandi. pag. 384.

Libellus de modo confitendi, & poenitendi. Item Passio Christi ex quatuor Evangelistis per devotum virum Petrum Kyerlach, ordinis prædicatorum collecta, cum tractatulo de planctu Mariæ 1487. in 4°.

Waarschynlyk te *Deventer* by *Jacobus de Breda*.

Histoire du Chevalier Paris, & de la belle Vienne, fille du Dauphin. *Anvers* par *Gerard Leeu* 1487. in folio.

Catal. de la Bibl. du Roy. Belles Lettres. Tom. 2. pag. 13. n. 222.

De vier oefeninghen Bonaventure, 't welc in Latyn is ghehieten Soliloquium Bonaventure. *Antwerpen* by *Claas Leeu* 1487. in 12°. met plaaten.

By my.

Boëcii libri de consolatione philosophie. In domo *Johannis de Westphalia* in alma *Louaniensi* universitate. 1487. in folio.

By den Wel Ed. Gestr. Heere en Mr. Royer, Secretaris van 't Hof van Holland, in 's Hage.

Die Duytsche Souter. Gheprent te *Delft* in *Hollant* 1487. in 12°.

Le Long. Boekz. pag. 377.

Quatuor novissimæ Dyonisi Carthusienfis. *Delft* 1487. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Sermones quatuor novissimorum. *Antverpie* per *Mathiam Goes* 1487. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

D

Ser-

26 N A A M L Y S T V A N B O E K E N ,

Sermoēs compositi super particulis antiphonae Salve Regina per *Theodoricum Martini* in oppido *Alostensi* comitatus Flandrie 1487. in 4°.
Op de publ. Bibl. te Utrecht.

1488.

Dit is der Byen-boeck, handelende van de Prelaten en Onderzaten, te *Swolle* by *Peter van Os* 1488. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht en Deventer: ook by my.

Augustinus de civitate Dei, cum commentariis Thomæ Valois, & Nicolai Triveth. In alma universitate *Lovaniensi*, ingenio ac industria *Joannis Westfalensis*. 1488. in folio.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 493.

Magistri Alexandri opus cum glossa, per Joannem Synthis. *Daventræ* 1488. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 498. Of dit het zelfde boek is als de *Alexandri Galii Grammatica seu Doctrinale*, te *Deventer* gedrukt in 1488. in 4°. en vermeld in den Index van Maittaire part. 1. pag. 29. hebben wy niet kunnen onderzoeken.

Quadragesimale & adventuale de arte moriendi, quod Morticellarium aureum nuncupatur. *Antverpiæ* per *Gerardum Leeu* 1488. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Adriani Florentii de Trajecto Quæstiones quodlibeticæ, cum aliis ejusdem. *Lovanii* 1488. in folio.

Maittaire ibid. pag. 499.

Authoritates Aristotelis, Senecæ, Boëtii, Platonis &c. pro usu thematum prædicatorum ad populum. *Antverpiæ* per *Gerardum Leeu* 1488. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 501.

Jacobi Publicii ars conficiendi epistolas Tulliano more. *Daventræ* 1488. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 502. & not. 1.

Een notabel boec van de leven ons Heeren Jhesu Christi. *Te Delft*

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 27

Delft in Holland 1488. in folio. met plaaten.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, en by my. De drukker is waarschynlyk *Henrik Eckert van Homberch*.

Directorium Sacerdotum & defensio: Item ordinale seu Ordinationes secundum usum sacrum. *Antverpiæ* per *Gerhardum Leeu* 1488. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 502.

Joan. Boccattius de claris mulieribus. *Lovanii* per *Egidium van der Heersraten*. 1488. in folio. met plaaten.

Maittaire ibid. pag. 503. Waarschynlyk dezelfde editie van 't vorige jaar, met verandering van den datum.

Æneas Sylvius de duobus Amantibus Eurialo & Lucretia. *Antverpiæ* per *Mathiam Goes* 1488. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 504.

Libellus de modo confitendi & pœnitendi. *Daventræ* 1488. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 781.

Een genoechelyk boeck gheheten Dyalogus der creaturen. *Delft in Holland* 1488. in folio, met plaaten.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Opus magistri Petri de Rivo Responsum ad epistolam apologeticam Pauli de Middelburgo, de anno, die & feria dominice passionis. In alma universitate *Lovaniensi* per *Ludonicum de Ravestot* 1488. in folio, met plaaten.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Bernardus van Breydenbach Beuarden tot dat heylige Grafft in Jherusalem, en van daer totten berch Synai, gedrukt doir meester *Eerhaert Rewich van Utrecht* in die stad van *Mentzs* 1488. in folio, met plaaten.

Dit boek, hoe zeer tot ons bestek niet behoorende, is waarschynlyk het eerste, dat buiten de Nederlanden in de Duytsche taal gedrukt is. De zeer vermaarde Heer Meerman Orig. Typogr. Cap. 5. §. 9. nota bk. gift naar de reden hier van. Gerard. Joh. Vossius de Hist. Latin. lib. 3. pag. 571. edit. in 4°. zegt, dat Breydenbach tot zyn reisgenoot naar Palestina hadt meede genomen den voorf. Eerhaert Rewich, om de steden en havens nauw-

28 NAAMLYST VAN BOEKEN,

keurig af te teekenen, 't geen ook in 't begin van 't boek word vermeld. Een exemplaar beruſt onder my.

Een notabel boeck, ghenoecht dat Sterf-boeck. *Delf* 1488. in 4°. met plaaten.

Catal. van J. Le Long. n. 381. in 4°.

Van den leven, woerden, paſſie, verriseniſſe, en glorioſe opuaert ons Heren Jheſu Xprifti. *Antwerpen* by *Claas Leeu* 1488 in folio, met plaaten.

Catalog. van J. Marcus. n. 64. in folio.

Der Zonderen Troeft, of proces tuſſchen Belial, als Procureur der Helle, en Moyſes als Procureur van Jeſus, door Priester Jacob de Theramo. *Haarlem* 1488. met plaaten.

Bibl. Albertin. n. 860.

Bonaventura vier Oeffeningen. *Antwerpen* by *Claas Leeu* 1488. in 12°. met plaaten.

By my.

Methodus legendi utriusque juris. Præterea Tituli totius libri Authenticorum, & per conſequens omnium librorum Juris Canonici & civilis. *Lovanii* per *Egidium van der Heerſtraten*. 1488. in folio.

Bibl. Uilenbroek altera. n. 99. in folio.

Æſopus cum commento. Impreſſus per *Gerardum Leeu* 1488. in 4°.

Waarfchynlyk te *Antwerpen*. Bibl. Uilenbroek. altera. n. 1678. in 4°.

De vier Uyterſten. Voleynt te *Delf* in *Hollant* 1488, met plaaten in 4°.

Catal. van Van Damme n. 1904. in 4°.

Historie van den grooten Koninc Alexander. Voleynt te *Delf* in *Hollant* 1488. in 4°.

Catalog. van Van Damme n. 2508. in 4°.

Die Spieghel der Jonghers. Gheprent te *Leiden* 1488. in 8°.

Catalog. van Van Damme n. 3304. in 8°.

Die Epiftelen en Euangelien met den ſermoenen. Gheprent by *Peter van Os*, te *Zwoll*. 1488. in 4°.

Stella Clericorum. *Daventræ* apud *Richardum Paſſroed* 1488.

Revii Daventr. Illuſtr. pag. 144.

Die

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT 29

Die Paſſie en dat Lyden onſes Heeren Jheſu Chriſti. *Haffelt* 1488. in 4°. met plaaten.

Appendix Bibl. Cronenburg. n. 472. in 4°.

Dat ſterf boek, of die Konſte van ſterven. *Zwolle* 1488. in folio, met plaaten.

Bibl. Horertian. n. 920. in folio.

Gemmula Vocabulorum. cum addito. *Antverpiæ* apud *Gerardum Leeu* 1488. in 4°.

Bibl. Hulſian. n. 8965. in 4°.

Van die Gheeftelike Kintſcheyt Jheſu ghemoralifeeret. En van der jacht der minnen tuſſchen die devote innighe Ziele, en dat dierken Jheſus. *Antwerpen* by *Gheraert Leeu* 1488. in 12°. met plaaten.

By my.

Officium Miſſe. Impreſſum *Daventræ* 1488. in 4°.

Met de letter van *R. Paſſroed*. Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Colloquium peccatoris & Crucifixi Jheſu Xpi. *Antverpiæ* per *Nicolaum Leeu* 1488. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

1489.

Die Sermonen op die Euangelien van den Sonnendaghen door dat gehele jaer. *Zwolle* by *Peter van Os*. 1489. in folio.

Op de publ. Bibl. te Deventer, en by my.

Joannis Angelici commentarius super quaſtionem de Universalibus Joannis Scoti. *Aloſti* per *Theodoricum Martini*. in 4°.

Marchand. Diſt. Hiſtor. Tom. 2. Art. *Martini*. pag. 27. in not.

Speculum Roſariorum Jheſu Marie, in quo plura ſalubria continentur. Legenda ſeu vita beatiffime Anne. *Antverpiæ* 1489. in 12°.

Catal. van Major. n. 4680.

Franciſci Nigri Ars Epistolandi. *Antverpiæ* per *Gerardum Leeu* 1489. in 4°.

Maittaire. Tom. 4. part. 2. pag. 508.

Compendium totius Grammaticæ ex variis auctoribus. *Daventræ*

D 3

per

50 NAAMLYST VAN BOEKEN,

per Richardum Passrood 1489. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 509 en 510.

Probæ Falconiæ Centones. *Antverpiæ per Gerardum Leeu* 1489. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 514

Alberti Magni aliorumque opuscula nonnulla. *Antverpiæ per Gerardum Leeu* 1489.

Maittaire ibid. Ik vind noch geciteert in de Bibl. Harlej. Tom. 3. n. 6869.

Albertus Magnus de virtutibus animæ veris & perfectis. *Antverpiæ* 1489. in 4°.
misschien behoort dit tot de boven aangehaalde verzameling.

Den Duytschen Doctrinael, berymd in den jaare 1340. te Antwerpen. gheprent te *Delft* 1489. in 8°.

J. Le Long. Boekz. der Byb. pag. 308. en deszelfs Catalog. n. 2740. in 8°.

Volgens een zeer oud exemplaar op pergament in 4°. geschreven, waar van ik de bezitter ben, is dit werk door den Auteur opgedragen aan Jan de Derde, Hertoch van Brabant.

Passionael, Somer en Winterstak. *Delft* 1489. in folio. 3 deelen, met plaaten.

Bibl. Albertin. n. 852. in folio.

De Gulden Throon met de vicrentwintig ouden. *Utrecht* 1489. in folio, met plaaten.

Catal. van G. van Heukelom, en J. Akerfroot (Hage 1730) n. 350. in folio.

Opusculum vitæ & passionis Christi, ejusque genitricis Mariæ, & de revelationibus beatæ Brigittæ. *Antverpiæ* 1489. in 8°.

Catal. van Van Damme. n. 76 in 8°.

Dat bouc van die seven Sacramenten. *Ter Goude in Holland* by *Gerrit Leeu* 1489. in folio.

Petrus Lombardus in sententias. *Antverpiæ per Nicolaum Kesler* 1489. in folio.

Dit boek zoude geciteerd worden by Caille fol. 33. Doch vermits *Kesler* op dezen tyd te Bazel in 't Zwitserland woonde, en aldaar eene Drukkerij had, zoo kan ik aan deze Antwerpse uitgaaf geen geloof slaan, even zoo weinig als aan de *Biblia Latina* te *Antwerpen* in 1489. in folio gedrukt, volgens *Maittaire*. vol. 1. edit. 1719. pag. 200. by denzelfen drukker.

Joan-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 31

Joannis Gersonis opera omnia. *Antverpiæ per Nicolaum Kesler* III. vol. in folio.

Caille ibid. Om gem. reden kan aan deze editie geen crediet gegeven worden: ook zoude 't vreemd zyn, dat een zwaar werk van drie deelen in folio nergens in eenige Nederlandsehe Bibliotheecquen gevonden werd.

Quatuor novissima cum multis exemplis pulcherrimis. *Daventræ in platea Episcopi* 1489. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht; en staat eens voor al te noteren, dat *Richardus Passrood* op de *platea Episcopi*, en *Jacobus de Breda*, juxta Scholas, woonde.

Richardus Passrood 1490.

Een suverlic boekkyn van onser liever vrouwen croon, en horens fouter. ende oec van horens mantel. Ghepreyndt te *Delft in Holland*. 1490. in 12°.

By den Haere J. Spex in 't Hage.

Historia Calumnie novercalis, que septem sapientum inscribitur. *Antverpiæ per Gerardum Leeu* 1490. in 4°. met plaaten.

Catal. des Livres Imprim. de la Bibl. du Roy. Belles Lettres. Tom. 2. pag. 4. n. 58.

Angeli de Clavasio summa casuum conscientiarum, quæ Angelica dicta est. *Alofti Flandrorum per Theodoricum Martinum*. in folio.

Marchand Diction. Hist. Tom. 2. Art. Martens pag. 27. in not.

Æsopus cum suis moralisationibus. *Daventræ per Jacobum de Breda* 1490. in 8°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 521.

Tractatus Episcopi Megarensis de confessione. *Daventræ in platea Episcopi* 1490. in 8°.

Maittaire ibid. pag. 523.

Marei Antonii Sabellici in natalem Divæ Mariæ Virginis Elegia. *Daventræ* 1490. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 528.

Boetius de consolatione philosophiæ, cum optimo commento B. Thomæ. Ejusdem de disciplina Scholarium cum commento. *Daventræ*.

32 N A A M L Y S T V A N B O E K E N ,

- ventrie per Jacobum de Breda* 1490. in 4°.
Bibl. Markian. (1727) n. 93. in 4°.
Joannis Sintinenfis composita verborum. *Ejusdem*. Verba deponen-
tialia. *Daventrie* 1490. in 4°.
Maittaire ibid. pag. 783.
De Elegantiis terminorum ex Laurentio Valla. *Daventrie* 1490.
in 4°.
Maittaire ibid. pag. 784.
Stella Clericorum & Manuale Scholarium. *Daventrie* 1490. in 4°.
Maittaire ibid. pag. 783.
Guilhelmi de Gouda Tractatus de expositione Missæ. *Daventrie*
1490. in 4°.
Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 523.
Socci Sermones Æstivales. *Daventrie* 1490. in folio.
Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 783.
Maph. Vegii Laudensis Vita D. Antonii. *Daventrie in platea Epis-*
copi 1490.
Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 559.
Passionael mitten martyrologio. Winter en Somerstuk. *Zwolle* by
Peter van Os 1490. 2 deelen in folio.
Op de publ. Bibl. te Utrecht.
Die Epistelen en Euangelien. *Zwolle* by *Pieter van Os* 1490. in 4°.
met platen.
J. Le Long. Boekz. pag. 380.
Het leven en miraculen van St. Jheronimus. *Hasselt* 1490. in 4°.
Catal. van J. Marcus. n. 38. in 4°.
Epistolæ Karoli Menigkeni (*dat is*, Manneken, of Viruli) *Daven-*
trie 1490. in 4°.
Bibl. Harlej. vol. 4. n. 10687.
Dat Vaderboek, dat in den Latyne is ghehiet *Vitas patrum*. By
Pieter van Os (te *Zwolle*) 1490. in folio.
By my.
Terentii Vulgaria in Theutonicam linguam traducta. *Daventrie* 1490.
in 4°.
Bibl. Huls. n. 7128. in 4°.

Trac-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 33

- Tractatus de arte loquendi & tacendi, ab Albertano Caufidico Bri-
xienfi compositus. *Daventrie per Jacobum de Breda* 1490. in 4°.
Op de publ. Bibl. te Utrecht.
Sermones Roberti de Licio de laudibus Sanctorum. *Antwerpie* per
Gerardum Leeu 1490. in 4°.
Op de publ. Bibl. te Utrecht.
1491.
Die legende van Sinte Franciscus. Item die legende en dat leuen
der heyliger maget Sinte Claren. *Antwerpen* by *Gheraert Leeu* 1491.
in 12°.
By my.
Titi Calphurnii Siculi Bucolica. *Daventrie per Jacobum de Breda*
1491. in 4°.
Maittaire Tom. 1. edit. 1719. pag. 310.
Dialogus de senè & juvene de amore disputantibus. *Antwerpie* per
Gerardum Leeu. 1491. in 8°.
Maittaire ibid. pag. 311.
S. Chrysostomi liber de providentia ad Stagyrium Monachum. Græ-
cæ & Latine. *Daventrie* 1491. in 4°.
Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 537. met welke ik niet-geloof, dat op des
zen tyd te Deventer in 't Griex gedrukt is.
Bonaventura van de vier inwendige oeffeningen der ziele.
Item Onser Vrouwen Souter. *Antwerpen* 1491. in 8°.
Catal. van J. Marcus. n. 123. in 8°.
Guilielmi de gouda Tractatus de expositione Missæ. *Daventrie* per
Richardum Paffroed 1491. in 4°.
Bibl. Hulfian. n. 1585. in 4°.
Exhortationes Novitiorum, colloquium Jesu cum puero, dialogus
Jesu & Senis. *Daventrie* (per *Richardum Paffroed*) in platea *Episcopi*
1491. in 4°.
Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 538. en by my.
Synonima Yfidori de homine & ratione cum colloquio peccatoris &
Cru-

34 NAAMLYST VAN BOEKEN.

Crucifixi: *Daventry* per Richardum Passford 1491. in 4°.

Maittaire ibid.

Boëtii de consolatione Philosophiæ Libri V. cum S. Thomæ Aquinatis Commentario. *Daventry* per Jacobum de Breda 1491. in 4°.

Maittaire ibid pag. 540 Bibl. Harlej. Tom. 2. n. 12622.

Dialogus creaturarum moralisatus, omni materiæ morali jucundo modo applicabilis. *Antverpiæ* per Gerardum Leeu 1491. in 4°. met plaaten.

Maittaire ibid. pag. 541.

Bartoli Colonienfis Silva Carminum. *Daventry* 1491. in 4°.

Maittaire ibid. geloovende, dat Jacobus de Breda het zelve gedrukt heeft.

Tertius Damianus Vissenacus Decipolitanus de victus ratione, mendendi modo, purgatione & hidronoso seu morbo Anglico. in 4°.

Maittaire ibid pag. 784. uit de publ. Bibl. te Utrecht, doch 't zelve aldaar gezogt zynde is niet gevonden.

Elegantiarum viginti præcepta. *Daventry* 1491. in 4°.

Maittaire. ibid. pag. 785.

L. Annæi Senecæ proverbialia. *Daventry* 1491. in 4°.

Maittaire Tom. 5. part. 2. p. 239.

Die Hystorie van den grooten Coninck Alexander. *Delft in Holland* 1491. in 4°. met plaaten.

By den Heere en Mr. Gabry, Advt. in 's Hage.

Sermones Michaelis de Ungaria per totum annum prædicabiles. *Daventry in platea Episcopi* 1491.

Revii Daventr. Illustr. pag. 152.

Hymni de tempore & de sanctis in metra noviter redacti. *Daventry in pressura plateæ Episcopi* 1491.

Revius ibid. pag. 152.

De weg van Saligheid. Item Konste om te leeren sterven. *Zwolle* 1491. in folio, met plaaten.

Bibl. Röver. n. 34. in folio.

Het boek der Sielen troost. (*Zwoll*) by Pieter van Os 1491. in folio.

Bibl. Hulfian. Nederd. Boek. in fol. n. 70. Alwaar de stad verkeerdelyk ge-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 35

genaamt word *Utrecht*, moettende zyn *Zwoll* in den *Sticbie van Utrecht*. Ook by my.

Exempla de gaudiis regni cœlorum, & aliorum trium novissimo- rum. *Daventry* 1491. in 4°.

Bibl. Emtink part. 3. in 4°. n. 398. *

Wilh. Wert Liliun Grammaticæ. *Daventry* 1491. in 4°.

Bibl. Hulf. n. 8958. in 4°.

Dat bitter lyden ende die passie ons Heren Jesu Christi. *Swolle* by *Peter van Os* 1491.

Volgens een geschreeven aanteekening.

Die Godlike revelacien der heylicher vrouwen Sinte Bergitten van den leven ende passie ons Heeren Jhesu Xpristi, ende zynre lieuer moeder Marien. *Antwerpen* by *Gheraert Leeu* 1491. in 8°.

Volgens een geschreeven aanteekening.

Sinte Bernardus Souter tot onser vrouwen. 'T *Antwerpen* by *Gheraert Leeu* 1491. in 12°.

Dit boek is gedrukt in randen.

Die Dietsche Psalter. Gheprent te *Zwolle* 1491. in 12°.

J. Le Long. Boekz. pag. 377.

Dionysius de particulari judicio dei. Impressum *Delf* 1491. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, en by my.

De passie onzes Heeren. *Delf* 1491. in 8°. met plaaten.

Bibl. Wilhemiana n. 312. in 8°.

1492.

Dit es een seer deuote salige en profitelicke ghedenckenisse van den VII weeden of droefheyden onser liever vrouwen. *Antwerpen* by *Gheraert Leeu* 1492. in 12°. met plaaten.

By den Heere J. Spex.

Dialogus senis & juvenis de amore disputantium, *Lovanii* per *Theodoricum Aloftensem* 1492. in 4°.

P. Marchand Diction. Hist. Tom. 2. art. *Martens* pag. 27. in not.

Petri de Rivo responsum ad epistolam apologeticam M. Pauli de Mid-

Middelburgo, de anno, die, & feria dominicæ passionis. *Lovanii* per *Johannem de Westfalia* 1492. in folio.

In de Bibl. van 't Capittel van St. Marie te Utrecht.

Opusculum Augustini Senensis, quod vulgo Dathus Major vocatur, sive Dathi Senensis Elegantia. *Daventræ* 1492. in 4º.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 549.

Virgilii Bucolica. *Daventræ* 1492. in 4º.

Maittaire ibid. pag. 786.

Philologus Theobaldi Episcopi de naturis duodecim animalium. *Delphis* 1492. in 8º.

Bibl. Harlej. vol. 2. n. 13508.

Boëtius de disciplina Scholarium, cum notabili commento. *Daventræ* 1492. in 4º.

Bibl. Harlej. vol. 2. n. 15712.

Het boeck van de Dochteren van Syon. *Antwerpen* by *Gheraert Leeu* 1492. in 4º. met plaaten.

Catal. van Van Damme n. 1906. in 4º.

Onzer liever vrouwen Croon en horen Salter, en horen Roofencrans, ende oeck van horen mantel. *Deventer* by *Rykert Paffroedt* 1492. in 8º.

By my.

Baptista Mantuanus de mundi calamitatibus, ac etiam contra poetas impudice loquentes opusculum. *Daventræ* 1492. in 4º.

Bibl. Hulfian. n. 7333. in 4º.

Doctrinale altum seu liber Parabolarum Alani metricè descriptus. *Daventræ circa Scholas* per *Jacobum de Breda* anno 91.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Sequentie & hymni per totum annum: tam de tempore quam de Sanctis. *Daventræ* per *Jacobum de Breda* 1492. in 4º.

Catal. Libror. van Carolus Major n. 440.

Alexandri Galli seu de Villa Dei Grammatica Latina seu Doctrinale

puc-

puerorum. *Antverpiæ* per *Theodicum Martini*. 1493. in 4º.

P. Marchand Dict. Histor. Tom. 2. art. *Martens* pag. 27. in not.

Cronycles of England. *Andewarpe* by *Gerard de Leeuw* 1493. in folio.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 562. Dit is het laatste boek van de Drukkerij van *Gerard Leeu*, die volgens de subscriptie achter deze Chronyk staande, een man was van groot verstand, en zeer liefdadig omtrent den armen. My is gebleeken, dat de letters en platen van deze winkel zyn overgegaan tot *Adriaan van Liesvelt*, die vervolgens een zeer vermaard Drukker is geworden.

Johannis de Lapide Refolutorium dubiorum circa celebrationem Missarum. *Daventræ* per *Richardum Paefrodt* 1493. in 4º.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 564.

Historie van de VII wyze mannen van Rome. *Delf* 1493. in 4º.

Maittaire ibid. pag. 567.

Joannis de Westphalia Instrumenta Juridica. 1493. in folio.

Maittaire ibid. pag. 587. Zo de drukker *Johannes de Westphalia* auteur van dit boek is, zal 't waarfchynlyk te *Leuven* zyn uitgegeeven.

Alle die Epistelen ende die Evangelien, metten Sonnendaechsche Sermonen van den geheelen jaare, en ook mede die prophetien uter bibelen. Te *Deventer* in den Stichte van Utrecht, by *Jacob van Breda*. 1493. in 4º. met plaaten.

J. Le Long. Boekz. pag. 380. en Catal. n. 76. in 4º.

Het boeck van den Echten staat. 1493. in 4º. met plaaten.

Catal. van Van Damme n. 1909. in 4º.

Dat Caetspeele, ghemoraliseert in Justicien. Gheprent te *Delf* in *Hollant* 1493. in 4º.

Catal. van Van Damme n. 2506. in 4º. P. Marchand Dict. Histor. Tom. 1. pag. 181. in notis, spreekt van het *Schaakspel*, op deze tyd te *Delf* gedrukt.

Die schoone en die suverlicke Historie van Apollinus van Thyro. Gheprent te *Delf* in *Hollant* 1493. in 4º. met plaaten.

Catal. van Van Damme n. 2509. in 4º.

Gemmula vocabulorum. *Daventræ* per *Jacobum de Breda* 1493. in 4º.

Revii Daventr. Illust. pag. 191.

38 NAAMLYST VAN BOEKEN.

Boëtius de consolatione philosophiæ, cum commento B. Thomæ. *Daventræ* 1493. in 4°.

Bibl. Hulfian. n. 9364. in 4°.

1494.

Fratris Michaëlis Francisci Decisio quodlibetica super VII principalibus B. Mariæ Virginis doloribus. *Antverpiæ apud Theodoricum Martinum* 1494. in 4°.

Marchand. Dict. Histor. Tom. 2. art. *Martens* pag. 27. in not.

Gemma Vocabulorum. *Antverpiæ per Theodoricum Martini* 1494. in 4°.

By my. Aan P. Marchand onbekent.

Virgillii Bucolica cum commentario. *Daventræ per Jacobum de Breda* 1494. in folio.

Maittaire Tom. 1. edit. 1719. pag. 328.

Horarium secundum usum Leodiensis ecclesiæ. *Antverpiæ per Adrianum Liesvelt* 1494. in 8°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 577.

Quatuor novissima cum multis exemplis pulcherrimis. *Daventræ per Jacobum de Breda* 1494. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 581. Revius in Daventr. Illustr. pag. 144. schryft den uitgaaf van dit boek toe aan *Richardus Passroed*.

Esopus moralisatus cum bono commento, & textus de nouo emendatus. *Daventræ per Jacobum de Breda* 1494.

Apologus Aviani civis Romani adolescentulis ad mores & latinum sermonem capeffendos utilissimus. 1494. in 4°.

Dit laatste stuk was by 't eerste gebonden, en met dezelfde letter gedrukt, waar uit Buneman, aangehaald by Maittaire ibid. pag. 585. nota. 1. 2. besluit, dat *Jacobus de Breda* 't zelve ook heeft uitgegeeven.

Gemmula vocabulorum. *Delfis* 1494. in 4°.

Maittaire ibid.

Modus confitendi & pœnitendi. *Daventræ* 1494.

Maittaire ibid. pag. 587.

Liber

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT.

39

Liber metricus facetiarum incerti autoris. *Daventræ* 1494. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 588. Dog pag. 789. en in den Index Tom. 5. part. 2.

pag. 518. word 't genoemt *Faceti morosi liber metricus*.

Petrarchæ opera. *Daventræ* 1494. in folio.

Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 544.

De Indagatione sive Calculo Cœlestium motuum. *Carpens* 1494. in 4°.

P. Marchand Hist. de l'Imprim. pag. 89. meent, dat door *Carpens* mischien verstaen moet worden *Campen*. De auteur van dit werkje *Guilelmus Egidius* was geboren te Wissekerken in Zeeland, zoo als te zien is by Foppens in Bibl. Belg. Tom. 1. pag. 388. en dus is 't niet onwaarschynlyk, dat 't zelve in de Nederlanden kan gedrukt zyn. Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 125. brengt op 't jaar 1506. te *Carpi* zekeren drukker genaamd *Benedictus Dulicellus Carpensis impressor elegantissimus*, welke hy naderhand op pag. 409. noemt *Dulicellus*, van welken my niets verders is ontmoet.

Die passie en verrisenisse Jesu Christi. *Delf* 1494. in 4°. met platen.

J. Le Long. Catal. n. 379. in 4°.

Dat boek van Tondalus visioen. *Delf* 1494. in 4°. met platen.

Catal. van J. Le Long. n. 380. in 4°.

Elegantiarum præcepta viginti. *Daventræ apud Richardum Passraet* 1494. in 4°.

Revii Daventr. Illustr. pag. 144.

Die ghetiden van onze Lieve Vrouwe. Gheprent te *Leiden* 1494. in 8°.

Catal. van Van Damme. n. 2676. in 8°.

Stella Clericorum. *Daventræ apud Richardum Passraet* 1494.

Revii Daventr. Illustr. pag. 144.

Roberti Gagini de intemperato Virginis conceptu adversus Vincetium quendam decertatio. *Daventræ per Jacobum de Breda* 1494.

Revius ibid. pag. 191.

1495.

Sinte Bernardus Sermonen. Te *Zwolle* in den Stichte van *Utricht*

bi

bi *Peter Os van Breda* 1495. in folio.

In de publ. Bibl. te Deventer; en by my.

Aurelius Augustinus in libros de Trinitate. *Lovanii per Joannem Padelbloern de Westfalia* 1495. in folio.

Maittaire Tom. 1. edit. 1719. pag. 330.

Orarium. *Antverpiæ per Adrianum de Liesvelt* 1495. in 8º.

Maittaire ibid. pag. 331.

Liber meditationum ac Orationum devotarum, qui antidotarius animæ dicitur. Impressus in oppido *Delphensi* 1495. in 8º.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 589. in notis.

Boëtius de consolatione philosophiæ, cum commentario Thomæ Aquinatis. *Lovanii* 1495. in folio.

Maittaire ibid. pag. 594. nota. 1.

Fratræ Guillerini postilla super epistolas & evangelia de tempore & de Sanctis, & pro defunctis. *Daventriæ per Jacobum de Breda* 1495. in 4º.

Revii Davent. Illustr. pag. 191.

Dat boeck van den leven ons liefs Heren Jesu Christi. *Zwoll* 1495. in 4º. met platen.

Bibl. Rover. n. 45. in 4º. Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 596. citeert die boek, als gedrukt in folio, doch zonder naam van den drukker, of plaats.

Jodoci Beisselii Rosacea tria coronamenta in honorem Annæ, Mariæ & Jesu, versu Elegiaco. *Antverpiæ* 1495. in 4º.

Maittaire ibid. pag. 597.

Vocabularius optimus Gemma vocabulorum merito dictus. *Daventriæ per Richardum Pafraet* 1495. in 4º.

By my.

Jo. Baptistæ Mantuani liber de mundi calamitatibus, & contra Poëtas impudice loquentes. *Daventriæ* 1495. in 4º.

Maittaire ibid. pag. 599.

Physiologus Theobaldi Episcopi de naturis duodecim animalium. *Delfis per Christianum Snellaert* 1495. in 4º.

Maittaire ibid. pag. 602.

Fran-

Francisci Nigri ars scribendi epistolas. *Daventriæ per Jacobum de Breda* 1495. in 4º.

Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 540.

Exhortationes novissimorum: Colloquium Christi cum puero. Dialogus Jesu & Senis. *Daventriæ in platea Episcopali* 1495. in 4º.

Maittaire ibid. pag. 541.

Sapientum septem Romæ Historia. *Delfis per Christoph. Snellaert* 1495. in 4º.

Maittaire ibid. pag. 551.

Breviarium secundum Ordinarium Trajectensem, correctum, emendatum, & impressum *Extra muros oppido Schoenboviensis*, partium Hollandiæ, Trajectensis Dyocesis. 1495. in folio.

Catal. van J. Le Long. n. 90. in folio.

Ghetiden van onser liever vrouwen van den heiligen Cruce, Die VII Psalmen &c. *Leiden* 1495. in 8º.

Catal. van J. Marcus. n. 103. in 8º.

Vulgaria quedam a Therentio in Theutonicam linguam traducta. *Daventriæ* 1495. in 4º.

Bibl. Albert. n. 2629. in 4º.

Alani doctrinale seu liber Parabolarum, cum sententiis. *Daventriæ per Richardum Pafraet* 1495. in 4º.

Catal. van Van Damme. n. 1601. in 4º.

Die Keuren van den Lande van Zeelandt. *Antwerpen by Michiel van Hoogstraten* 1495. in 4º.

Catal. van Van Damme n. 1989. in 4º.

Verba deponentialia, & composita verborum Jo. Sinthen. *Daventriæ per Jacobum de Breda* 1495. in 4º.

Revii Davent. Illustr. pag. 191.

Den Leven onses lieven Heere Jesu Christi. *Leyden* in 8º. met platen.

Orlandi pag. 325.

Aurelii Clementis Prudentii Opera poetica, ex editione Rhodolphi Langii. *Daventriæ* 1495. in 4º.

Catal. des Livr. Impr. de la Bibl. du Roy. Theologie prem. partie. pag.

F

373.

42. NAAMLYST VAN BOEKEN,

373. n. 600. Doch by nader onderzoek is gebleeken, dat de naam van de stad en het jaargetal met de pen zyn gefchreeven; dus blyft zeer on-
zeeker of ooit in deze eeuw de *Prudentius* te Deventer gedrukt zy.

1496.

Die historie, die ghetiden, en die exempelen van der heylicher
vrouwen Sint Annen. *Antwerpen by Adriaen van Liesveldt 1496.*
in 12°.

By den Heere Spex.

Expositio Myfteriorum miffe, & verus modus rite celebrandi. *Da-
ventrie per Richardum Pafraet 1496.* in 4°.
Op de publ. Bibl. te Leiden.

Historie van den Heiligen Patriarch Joseph Bruidegom der maegd
Maria, en opvoeder ons heren Jhesu Christi. Gheprent *Ter Goude tot
die Collacie broeders 1496.* in 8°.

Marchand Diction. Histor. Tom. 1. pag. 106.

Angeli de Clavasio summa Angelica de calibus conscientiarum. *Alofti
1496.*

Scrivert Laure-crans pag. 91. Marchand in zyne Dict. Histor. Tom. 2.
art. *Mariens* pag. 27. in not. meent dat *Theodoricus Mariens* de drukker ge-
weest zy.

Boëtius de disciplina scholarium, cum notabili commento. *Daven-
trie per Jacobum de Breda 1496.* in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 614, en by my.

Innocentii III Pontificis de Officio Missæ liber. *Daventrie 1496.*
in 4°.

Reviu Davent. Illustr. pag. 144.

Formula vivendi Canonorum, sive vicariorum secularium aut
etiam aliorum devotorum presbyterorum. *Delfis 1496.* in 4°.

Maittaire. ibid. pag. 617, en by my.

Historia calumniarum neveralis, quæ septem sapientum dicitur. *Ant-
werpie 1496.* in 4°. cum figuris.

Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 97.

Roberti de Euromodio commentarius in Disticha Catonis. *Daven-
trie*

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 43

trie per Jacobum de Breda 1496. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 621.

Æsopi Fabulæ aliquot carmine Latino, incerto auctore. *Daventrie
1496.* in 4°.

Maittaire ibid. die in notis uit la Caille citeert *Æsopus moralisatus cum
commentario. Daventrie 1496.*

Cordiale, seu de IV novissimis. *Daventrie 1496.* in 4°.

Maittaire ibid. pag. 622.

Baptistæ Mantuani carmen panegyricum in laudem Rob. Sanseverini-
natis, ejusdem Somnium Romanum. Varia Epigrammata: & gratiarum
actio erga Falconem, qui auctorem ex variis periculis liberavit. *Da-
ventrie 1496.* in 4°.

Maittaire ibid. pag. 629.

Bartholomæi Colonienfis Dialogus Mythologicus dulcibus jocos,
jucundis salibus, concinnisque sententiis refertus. *Daventrie 1496.*
in 4°.

Maittaire ibid. en Catalog. des Livr. Impr. de la Bibl. du Roy. Belles Let-
tres Tom. 1. pag. 244. n. 39.

Gasparini Pergamenfis Epistolæ. *Daventrie per Jacobum de Breda
1496.* in 4°.

Maittaire. ibid.

Oude Keure van Zeeland. 1496. in 4°.

Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 354.

Der maghet Liedwy van Scydam leven en mirackelen. *Ter Goude
tot die Collacie broeders 1496.* in 4°.

Catal. van J. Le Long. n. 507. in 4°.

Devote getyden van den leven en passie Jhesu Christi. *Gouda 1496.*
in 8°. met plaaten.

Catal. van J. Le Long. n. 2303.

Die ghetiden van onser liever vrouwe van den Heiligen Cruyce.
Ter Goude. In het huys van de Broeders te Gouda. 1496. in 8°. met
plaat.

In randen gedrukt. Catal. van J. Le Long. n. 2304.

44 NAAMLYST VAN BOEKEN,

Wapene Martyn, een seer notabel en profitelic boexcken, gemaekt in rym, by den groten philosophe en poëte Jacob van Meerlant. *Hantwerpen* 1496. in 8°.

Catal. van J. Le Long. n. 2742. in 8°.

De Concione quadam apud Regem & optimates, super futuro statu Regni per filium regis. *Antverpie* 1496. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 3. n. 6837.

Sancte Anne legenda, atque benedictissime virginis Marie rosarii præconia. *Lovanii* per Joannem de Westfalia. 1496. in 8°.

Christ. Gotl. Schwartzii Index Libror. Seculi XV. pag. 53.

Liber Faceti docens mores hominum, præcipue juvenum in supplementum illorum, qui a Cathone erant omissi, juvenibus utiles. *Daventræ* per Jacobum de Breda 1496. in 4°.

Volgens opgegevene informatien.

Liber, cui Titulus, Textus sequentiarum, cum optimo Commento, cum commentariis, & additamentis novo additæ. *Delf*.

Liber qui dicitur Liber Hymnorum. *Delf* per Christianum Snellaert 1496. in 4°.

Zie beide deze boeken in eenen band gebonden op de Catal. van den Heere Major n. 3481.

Legenda Sancte Dymphne virginis & martyris filie regis Hybernæ. *Antverpie* per Go. Bac 1496. in 4°.

By my.

1497.

Boëtius de Philosophiæ Consolatione, cum commentario Thomæ Aquinatis. *Daventræ* per Jacobum de Breda 1497. in 4°.

Maittaire Tom. 1. edit. 1719 pag. 343.

Summula Raymundi. *Delfs* 1497. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 642.

Petri Hispani Thesaurus pauperum. *Antverpie* 1497. in folio.

Maittaire ibid. pag. 643.

Roberti de Euromedio Cato moralisatus, sive in Disticha Catonis.

Com-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 49

Commentarius. *Daventræ* per Richardum Passroed 1497. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 644.

Die Allerexcellente Chronyk van Braband. *Antwerpen* 1497. in folio, met platen.

Volgens een geschreeven aantekening is deeze Chronyk gedrukt by Roland van den Dorp.

De Geestelyke Minnebrief. *Leiden* 1497. in 8°.

Maittaire ibid. pag. 645.

Eene goede oeffeninge van den Leven onses Heeren Jhesu Christi. *Leiden* by Hugo Janssoen van Woerden 1497. in 8°.

Maittaire ibid. pag. 651. en Tom. 5. part. 2. pag. 510.

Devote Oeffeninge van der passie ons Heeren. *Gedrukt buyten Schoonhoven* 1497. in 8°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 646. en Tom. 5. part. 2. pag. 511.

Het leven en sterven Jhesu Christi ende oeffeninge van der passie ons Heeren. *Gedrukt buiten Schoonhoven in den Hem* 1497. in 8°.

Catalog. van Van Damme n. 2684. in 8°.

Die ghetiden en Mirakelen van de H. Anna. *Antwerpen* 1497. in 8°.

Catal. van Van Damme n. 2673. in 8°.

Die getyden van onser Liever Vrouwen, met andere getyden en scone Oratien. *Leiden* 1497. in 8°. met platen.

Catal. van J. Le Long. n. 2309 in 8°.

Hegii vita D. Antonii: & dialogus de nativitate Christi. *Daventræ* 1497. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 651. dus staat ook aangeteeckent in de Catalogus van de publ. Bibl. te Utrecht van 1718. onder de Miscellanei in 4°. litera H. n. 203. n. * Doch by examen is gebleeken, dat onder 't boek geen jaargetal is.

Profodia seu de accentibus Syllabarum. *Delfs* 1497. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 657.

Baptiste Mantuani divinum secunde parthenices opus. *Daventræ* per Jacobum de Breda 1497. in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

F 3

Ejus-

46 NAAMLYST VAN BOEKEN,

Ejusdem Parthenice Heroidum & Virginum Sanctissimarum, videlicet, de D. Maria Libri III. de S. Catharina Libri II. de SS. Margareta, Agatha, Lucia, Apollonia, & Cæcilia, libri singuli. *Daventræ* 1497. in 4°.

Maittaire *ibid.* pag. 655.

Theodorici Grefemundi Dialogus de septem studiis liberalibus. *Daventræ* 1497. in 4°.

Maittaire *ibid.* pag. 656.

Guilielmi de Gouda Dialogus inter Clericum & Laicum super dignitate Regia. *Daventræ* 1497. in 4°.

Orlandi. pag. 337.

Megarensis Episcopi Tractatus de confessione. *Daventræ* per Jacobum de Breda 1497. in 4°.

Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 537. en by my.

Seneca de formula honestæ vitæ, vel de IV Virtutibus Cardinalibus. *Delfs* 1497. in 4°.

Bibl. Harlej. vol. 3. n. 6829.

Jo. Synthen Glossa primæ & secundæ partis Alexandri Galli Grammatici. *Daventræ* per Richardum Paffraet 1497. in 4°.

Bibl. Ord. Hierosol. Argentor. pag. 199.

Gemma Vocabulorum. *Daventræ* per Richardum Paffraet 1497. in 4°.

Bibl. Hulsian. n. 8966. in 4°.

Van de vier Oeffeningen Bonaventure, dat welke in Latyn is geheeten Soliloquium Bonaventure. *Antwerpen* by Adriaan van Liesveldt 1497. in 12°.

By my.

1498.

Dit is die Duytsche Psolter, ende op een ygheliken psalm sinen titel. Te *Delf* in *Holland* by Heynrick Eckert van Homberch 1498. in 12°.

By my.

Dat

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 47

Dat leven ende wonderwerken der Vaderen ende Vrienden Gods in de Woestyne, door Jeronimus uit den Grieksen in den Latine ghetogen en overgheset. *Delf* by Henrick Eckert van Homberch 1498. in folio.

Catal. van J. Le Long. n. 101 in folio; waarschynlyk het zelfde, dat by Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 677 voorkomt onder de benaaming van *Vita Patrum of 't Vader-boek*. *Delf* 1498. in folio.

Een goede oefeninghe van den leven ons Heren Jesu Christi. Te *Leiden* by Hugo Jansoen van Woerden 1498. met plaaten in 12°.

By my.

Des Sonnendaechs die geleden van den Heilike Geeste Mette tyd. 1498 in 8° met plaaten.

Catal. van J. Le Long. n. 2310 in 8°.

Een zalige gheestelicke Oefeninge van den Allerheilichsten leven Jesu Christi. *Delf* 1498 in 8°.

Catal. van J. Marcus. n. 93 in 8°.

Gheriden van onser liever Vrouwe van den Heiligen cruce. *Delf* 1498. in 12°.

Catal. van J. Marcus. n. 106 in 8°.

Een suverlic Boexken van sonderlingen devote ghetiden 1498. in 12°.

Catal. van J. Marcus. n. 108 in 8°.

Alberti magni Paradisus animæ, sive de virtutibus libellus. *Daventræ* 1498. in 4°.

Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 397.

Methodii Homiliæ, Græce & Latine, per Pantinum. *Antwerpiæ* 1498. in 8°.

Orlandi pag. 202. Dit heb ik nergens anders geciteert gevonden: ook twyffel ik aan dezen Griekschen uitgaaf.

Die ghetiden van onze Lieve Vrouwe. Te *Antwerpen* 1498. in 8° met plaaten.

Gedruckt in randen. Catal. van Van Damme 2678. in 8°. Of dit 't zelfde is met de *Duytsche* gedrukt te *Antwerpen* by A. Liesvelt 1498. met plaaten in 8°. weet ik niet.

Bap-

Baptistæ Mantuani de patientia libri tres. *Daventriæ per Richardum Pasfraet* 1498.

Revii Davent. Illustr. pag. 144.

Composita verborum, & verba deponentialia Jo. Sinthen. *Daventriæ per Jacobum de Breda* 1498.

Revius. ibid. pag. 191.

Vocabularius Poëticus. *Daventriæ per Richardum Pasfraet* 1498. in 4°.

Bibl. Craffier. n. 3244.

Dat boeck van den Pelgrim. *Te Delf in Holland by Heynrick Eckert van Homberch* 1498. in 4°. met plaaten.

By my.

Dat Vader boeck, dat in den Latyne is gheheten vitas purum. *Te Delf in Holland by Hendrick Eckert van Homberch* 1498. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Die historien ende Fabulen van Esopus, die leerlic, wonderlick en feer ghenoechlick zyn. *Delf by Henrick Eckert van Homberch* 1498. in folio met plaaten.

Afgeschreeven naar een gedrukt exemplaar.

Vita Lydwine, per venerabilem fratrem Johannem Brugman. *Sciedamis* 1498 in 4°.

Uit geschreevene aantekeningen. 1499.

Breviarium Canonorum Regularium secundum ordinarium Capituli de Windesim. *Extra muros oppidi Scoenboviensis* 1499. in 4°.

By my.

Doctrinale altum, seu Liber parabolarum Alani metricè descriptus. *Daventriæ per Richardum Pasfraet* 1499. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part 2. pag. 699. n. 11. en by my. Maar volgens de Catalog. van J. Le Long. n. 654. in 4°. by *Jacobus de Breda*.

Francisci Perrarche de Florentia Bucolicum carmen in XII eclogis distinctum. *Daventriæ* 1499 in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Liber

Liber Faceti docens mores hominum. *Daventriæ per Jacobum de Breda* 1499. in 4°.

By my.

Itinerarium Johannis de Hesse Presbyteri Hierosolymitani. *Daventriæ per Richardum Pasfraet* 1499. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 706.

Bartholomæi Colonienfis epistola Mythologica. Æsopi Fabulæ latine, per Laurentium Vallensem. Georgica Hesiodi latino carmine reddita a Nicolao de Valle. *Zwollis* 1499. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 707.

Francisci Philelpi epistolæ breviores. *Daventriæ per Richardum Pasfraet* 1499. in 4°.

Bibl. Markian. altera n. 117. in 4°.

Francisci Nigri ars Epistolandi. *Daventriæ* 1499. in 4°.

Maittaire ibid. pag. 707.

Authoritates Aristotelis, Boëtii, Platonis &c. pro usu thematum prædicatorum ad populum. *Daventriæ* 1499.

Maittaire ibid. pag. 709.

Passionael Winter-stuck, dat men hiet die gulden Legende. *Delf by Heynrick Eckert van Homberch* 1499. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, zynde met 't *Somerstuck*, dat in 1500 gedrukt is, in eenen band gebonden.

Psalterium Davidicum. *Antverpiæ apud A. de Liesveldt*. 1499. in 8°.

Catal. van Van Damme n. 15. in 8°.

Dat leeven ons liefs Heeren Jesu Christi. Gedrukt *buten Schoonhoven, in den Hem* 1499. in 8°. met plaaten.

Catal. van Van Damme. n. 2686. in 8°.

Floretus S. Bernardi, in se continens Sacræ Theologiæ & Canonum flores. *Daventriæ per Richardum Pasfraet* 1499. in 4°.

Clement Bibl. Curieuse Tom. 3. pag. 191.

Breviarium Canonorum congregationis Windesimienfis. *Delf apud Henricum Eckert de Homberch* 1499. in folio.

Bibl. Craffier. n. 239.

G

Plu-

50 NAAMLYST VAN BOEKEN,

Plutarchi Apophtegmata e græco in latinum versa a Francisco Phil-
lpho. (*Daventriae*) per Richardum Pafraet. 1499. in 4°.

Bibl. Craffier. n. 3245.

Alexandri (de Villa Dei) Grammatici opus minus primæ partis,
cum quæstionculis de optimis moribus & virtutibus, collectis per
Wilhelmum Zenderum de Werdt. *Daventriae* per Richardum Pafraet
1499. in 4°.

Het tweede deel is in 't jaar 1501. te *Deventer* gedrukt by Jacobus de
Breda. Catal. Bibl. Ord. Hierosol. Argent. pag. 5.

Dat boeck van den Leven ons liefs heren Jesu Christi. by *Peter van*
Os te *Zwoll* 1499. in folio, met plaaten.

Catal. van J. Marcus. n. 63. in folio. Dit is de eerste Editie van dit boek
by *P. van Os* uitgegeeven. In 1515. drukte hy het *anderwerven*, en in
1519. *derdewervich*. Gevolglyk is de uitgaaf van 1469, by den Heere Mar-
chand Hist. de l'Imprim. pag. 71. n. 70. in not. reets als viciëus te boek
gesteld, inderdaad zoodanig. Over alle welke uitgaaven by eene andere ge-
legentheid nader.

Van die vier oeffeninghen Bonaventure. *Leiden* 1499. met plaaten.

Van vuerige troefinghe totten doechden. Tot *Leiden in Holland*
by *Huich Jansoen van Woerden*.

Onser lieuer vrouwen ween, oft bedroefniffen die si leet en haers
gheminden Sone. Te *Leyden in Holland*.

Deze drie Traactatjes in 120. met meer anderen in eenen band gebonden,
zyn met dezelfde letter gedrukt, en beruften onder my.

1500.

Bartholomei Colonienfis Canones. *Zwollis* 1500. in 4°.

Aan 't einde staat.

Impressit Petrus Offensis Calcographus *Zwollensis*.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Somme Ruyrael, spreekende van allen rechten door Jan Bottelgier.
Brussel 1500. in folio.

Marchand Dict. Histor. Tom. 1. art. *Boutier* pag. 145. nota F.

Het zelfde boek. *Antwerpen* by *Claas de Grave* 1500. in folio.

Marchand. ibid.

Joan.

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT.

51

Joannis Heinsbergii Antistitis Leodienfis Synodus anni 1444, in
qua prædecessorum decreta confirmavit. *Lovanii*. Typis Theodorici
Aloftensis 1500. in folio.

Marchand ibid. Tom. 2. pag. 27. art. *Martens* in not.

Legende van Catharina van der Seyn met schoone gebeden en mi-
raculen. *Antwerpen* 1500. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 724.

De Gulden Legende of Passionael: Winter-en Zomerstuk. *Antwer-
pen* 1499 en 1500. in folio.

Maittaire. ibid.

Esopus moralisatus cum bono commento: iterum textus de novo
emendatus cum glossa interlineari. *Daventriae* per Jacobum de *Breda*
1500. in 4°.

Maittaire. ibid. pag. 727.

Baptista Mantuanus de Vita Ludovici Morbioli, & ad magnificum
Jafonem Castellum patricium Bononiensem de contemnenda morte. &
in Divum Albertum Carmelitam: & contra poëtas impudice loquen-
tes. *Daventriae* apud Richardum Pafraet 1500.

Revii *Daventr.* illustr. pag. 144.

Ejusdem in præconium Roberti Severinatis panegyricum carmen,
cui somnium Romanum ad Andream Comitem adhæret. *Daventriae*
1500. in 4°.

Revisus ibid.

Ejusdem Epigrammatum opus elegantissimum ad Falconem. *Daven-
trie* 1500.

Revisus ibid.

Gemma Vocabulorum. *Daventriae* 1500. in 4°.

Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 728.

Elucidarius Carminum & Historiarum, seu Vocabularius poëticus,
auctore Conrado de Mure. *Daventriae* per Richardum Pafraet 1500.

Maittaire ibid.

Gedyden van onse Lieve Vrouwe, tot *Parys* 1500. in 8°.

Hoe zeer dit boekje tot ons oogmerk niet behoort, maaken wy echter
daar

G 2

52 NAAMLYST VAN BOEKEN.

daar van melding, om dat 't in de Nederduytsche taal gedrukt is. Maittaire ibid pag. 730.

Sermonen op die Evangelien. Gedrukt in den convente der Regulieren in den Hem huizen Schoenhoven 1500. in folio.

Maittaire ibid. pag. 731.

'T Somerstuk van den Passionale. Te Delf in Holland by Henrick Egkert van Homberch 1500. in folio.

Zie 't vorige jaar.

Vier Oeffeningen Bonaventuræ. In den convente te Schoonhoven in den Hem 1500. in 8o.

Catal. van J. Marcus. n. 129. in 8o.

Die Roosen-crans, en Souter van onze Lieve Vrouwe. Tot Leiden. in 8o.

Catal. van Van Damme. n. 2633. in 8o.

Cypriani Sermones aliquot. Daventrie per Richardum Pasfract 1500.

Revii Daventr. Illustr. pag. 145.

Libellus de modo confitendi & poenitendi. Antverpiæ 1500. in 4o.

Catal. Osborn. 1753. vol. 1. pag. 33. n. 361.

Die Souter. 1500. in 8o.

Le Long. Boekz. der Byb. pag. 377.

NAAM-

NAAMLYST
VAN
BOEKEN,

in de Neederlanden gedrukt zonder jaargetallen,
doch alle voor 1501.

En Horarium of Gebeden boekje. (Te Haarlem by Louwerijs of Lourens Jansoen, bygenaamd Coffer) in 't kleinste formaat.

Van dit Horarium op pergament gedrukt tusschen de jaaren 1428 en 1430, met losse houten letteren, wordt in 't breede gehandeld by den Ho. Wel Geb. Heere MEERMAN, in zyn alldoorwrocht werk, Origines Typographica Tom. 1. cap. 4. §. 4. seq. en is aldaar in eene koepere plaat afgebeeld Tab. 1.

Donatus. (Te Haarlem by Denzelve) in 4o.

Deze Donatus met groote houten Letters gedrukt op pergament, schynt groot te zyn geweest agt en twintig paginaas, en dat schoolboekje begint doorgaans in dezer voegen: *Partes orationis quot sunt?* en eindigt *unum participium habet, quod est volens. Explicit Donatus.* Meerman ibid. cap. 5. §. 16 en 17. en de kopere plaat no. 2.

Spiegel onser behoudenis met houten platen. (Te Haarlem by Denzelve) in folio.

Zie over dezen eersten uitgaaf den Heere Meerman. ibid. cap. 5. §. 11. seqq. en de 3de plaat.

Donatus (Te Haarlem by Denzelve) in 4o.

Deze Donatus met kleindere Letters dan de eerste, is ook op pergament gedrukt: op ieder pagina staan dertig regels, zoo dat 't geheele werkje uit vierentwintig paginaas bestaan heeft. Meerman ibid. cap. 5. §. 18. en de 4de plaat. En zyn deze drie laatste boeken waarschijnlijk gedrukt voor het begin van 1441, omtrent welken tyd Lourens Jansoen overleden is.

Speculum humane salvationis. (Te Haarlem by de Erfsnamen van

G 3

Lou-

54 N A A M L Y S T V A N B O E K E N .

Lourens Jansoen) met platen. In folio.

Dit is de eerste editie van den Latynschen Spiegel. Zie Meerman ibid. cap. 5. §. 13, en de 5de plaat, welke naar veel waarschijnlijkheid gedrukt is tusschen de jaaren 1442. en 1450. ibid. cap. 6. §. 3.

Speculum humane Salvationis. (Te *Haarlem* by de *Erfgenaamen* van *Lourens Jansoen*) met platen. In folio.

Over dezen tweeden Latynschen uitgaaf zie ibid. cap. 5. §. 14. en de 6de plaat. n. 1.

Speghel onser behoudnisse (te *Haarlem* by de *Erfgenaamen* van *Lourens Jansoen*) in folio, met platen.

Ibid. cap. 5. §. 12, en de 6de plaat. no. 2. Deze en de vorige Latynsche editie schynen uitgegeeven te zyn tusschen de jaaren 1450 en 1460.

Ibid. cap. 6. §. 3.

Donatus (te *Haarlem* by de *Erfgenaamen* van *Lourens Jansoen*) in 4°.

Mede op pergament gedrukt, en vervat agt en twintig regels op ieder pagina, zynde het gantsche boekje groot geweest agt en twintig paginaas. * Is waarschynlyk voor 1470 gedrukt. Ibid. Tom. 2. pag. 218. nota h. Tab. 6. *

Alexandri Galii Doctrinale. (Gedrukt te *Haarlem* by de *Erfgenaamen* van *Lourens Jansoen*) in 4°.

Van dit boek heb ik de overblyfsels, tot hier toe by niemand bekend, ontdekt, die onder my berusten. Zy bestaan in twee bladen in 4°. op pergament aan beide zyden gedrukt, met dezelfde letters als de vorige *Donatus*, weshalven ik 't ook voor 1470. gedrukt reekene: ieder pagina bevat 32 regels; en dienen deze fragmenten tot schutbladen aan de *Gemma Vocabulorum*, te *Deventer* gedrukt by *Richardus Passerat*, in 't jaar 1495. gebonden in zyn eersten ouden band; waarover by eene andere gelegentheid breeder moet gehandeld worden.

Liber Alexandri Magni regis Macedonie de preliis. In folio.

Flavii Vespasiani Renati viri illustris epitoma de re militari. **T einde is Explicit feliciter*. In folio.

Beati Jheronimi presbiteri Liber de viris illustribus. **T slot is Explicit feliciter*. In folio.

Diversi Sermones ac epistole devotique tractatus, quos — compilavit,

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT.

lavit, dictavit, titulisque ac capitulis distinxit devotus ac religiosus vir frater Thomas Kempis presbiter Canonicus regularis, professus, ac defunctus in monte Sancte Agnetis Virginis ac Martiris prope Zwollis, diocesis Trajectensis. In folio.

De Heer Meerman ibid. Tom. 1. cap. 6. §. 7. meent, dat deze vier boeken, waar van de afteekeningen te vinden zyn op de 7de plaat, mede in de *Haarlemsche* drukkerij by de *Erfgenaamen* van *Lourens Jansoen* zyn uitgekomen, en wel tusschen de jaaren 1460. en 1472. Zeeker is 't, dat zy met geheele andere en frayer gesneden Letteren zyn gedrukt als de vorige, zoo dat 't wel kan zyn, dat die *Erfgenaamen* haare eerste Letteren verworpen hebbende, tot deze zyn overgegaan. En meent gem. Heer wyders, dat zy deze nieuwe Letters kort daar naa hebben verkogt aan twee drukkers, genaamt *Nicolaus Ketelaer* en *Gherardus de Leempt*, welke daart mede in 1473 te *Utrecht* gedrukt hebben de *secunda pars historie scholastica*, welke op de *Utrechtsche* Bibliotheeq. te zien is.

Defensorium fidei contra Judeos hereticos & Sarracenos, libros seu dyalogos septem continens. In folio.

Claudianus Siculi viri inprimis doctissimi de raptu proserpine Tragœdie due Heroice. In folio.

Beide deze tractaten in eenen band gebonden, berusten op de publieke Bibl. te *Utrecht*, en van 't eerste word ook een exemplaar gezien op de *Bibliotheeq* van 't *Capittel* van *St. Marie*. *Maittaire* Tom. 4. part. 2. pag. 750. n. 3. in not. en Tom. 1. edit. 1719. pag. 383 meent, dat de letters zeer veel overeenkomst hebben met die van *Joannes a Westphalia*. Doch aan den Heere Meerman en my is gebleeken by confrontatie, dat 't dezelfde letters zyn als van de vier vorige tractaten, en gevolgelyk, dat deze twee boeken te *Haarlem* voor 1472. of te *Utrecht* na dien tyd gedrukt zyn.

Maximiani Philosophi atque oratoris clarissimi ethica suavis & per jocunda. Incipit feliciter. **T einde is Explicit*. In folio.

Met dezelfde letters als de vorige, en dus mede te *Haarlem* of *Utrecht* omtrent dien tyd. Het werk is maar 12 folios groot, en bestaat in versen. 't Berust by den Heere Meerman.

Tractatus Joannis Andreæ super arboribus consanguinitatis. *Lovanii per Joannem de Westphalia* in folio.

Maittaire Tom. 1. edit. 1719. pag. 373. en Tom. 4. part. 2. pag. 745. *Erasmus Suiliberti Tornacensis Sermones*. apud *Joannem de Westphalia*.

falia, alma in universitate Lovaniensi. In folio.

Maittaire ibid. Foppens in Bibl. Belg. Tom. 1. art. *Guibertus de Tornaco* meent, dat deze sermones omtrent 1473. gedrukt zyn. Een exemplaar beruſt onder my.

Epistolares formulæ, quas correctoria vocant, lectæ in pædagogio Lili per magistrum Carolum Viruli: impressæ per *Johannem de Westfalia, Lovanii* in 8o.

Maittaire ibid. pag. 375.

Æneæ Silvii de Curialium miseris liber.

— — — historia de duobus amantibus ad Casparum Slich militem.

Seneca de quatuor virtutibus cardinalibus. De remediis fortuitarum.

Senecæ proverbialia in ordinem Alphabeti. de moribus.

Columellæ Ortuli commentaria.

Bernardus de Silvestris super gubernatione rei familiaris.

Alle in 4o. Orlandi pag. 155. meent, dat de voorf. zes Tractaten gedrukt zyn te *Leuven* by *Johannes a Westphalia* in 't jaar 1475. Van 't zelfde gevoelen is Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 771. met opzichte tot het tweede en zesde Tractaat.

Jacobi de Voragine Sermones de Sanctis. *Lovanii per Johannem de Westfalia* in folio.

Maittaire. Tom. 4. part. 2. pag. 755. omtrent 1484.

Liber, qui dicitur Mensa Philosophica. *Lovanii per Johannem de Westfalia.*

Regimen Sanitatis Salernitanum, nec non & magistri Arnoldi de nova Villa. in 4o.

Beide deze tractaten by Maittaire aangehaald Tom. 4. part. 2. pag. 756. zyn achter elkanderen gevoegd, en met dezelfde letter gedrukt. Ik bezit een exemplaar van 't laatste, waar onder staat *Impressum Lovanii in domo magistri Johannis de Westfalia*, waarschynlyk omtrent 1480.

Petri de Crescentiis opus Ruralium commodorum. In domo *Johannis de Westfalia*, alma ac florentissima in universitate *Lovaniensi*. In folio.

Maittaire ibid. pag. 757. Een exemplaar is te zien op de Bibl. van 't Capit.

pittel van St. Marie te Utrecht. omtrent 1473 of 1474.

Gesta Romanorum, cum quibusdam aliis historiis eisdem annexis, ad moralitates dilucide reducta. *Johannes de Westfalia* alma in universitate *Lovaniensi*, in 4o.

Maittaire ibid. pag. 757. Bibl. Craffier. n. 3242. omtrent 1473.

Ciceronis Officia, cum commentariis Petri Marfi. *Lovanii per Johannem de Westphalia* in folio.

Maittaire ibid. pag. 758. Bibl. Craffier. n. 1027. en Bibl. Emtink. part. 2. Philosoph. in folio. n. 84. alwaar nog by komen de *Paradoxa, De Amicitia & Senectute*. omtrent 1483.

Martialis Epigrammata. in 4o.

Met de letter van *Joh. de Westphalia* Maittaire ibid. pag. 767.

Epistola apologetica Pauli de Middelburgo ad Doctores *Lovanienses. Lovanii per Johannem de Westphalia* in 4o.

Bibl. Wittiana (Bruxellensis) n. 3073. Hulsiana n. 1134. in 4o. omtrent 1487.

Tractatus de vita & moribus Philosophorum & poetarum. *Lovanii per Johannem de Westphalia*. in 4o.

Bibl. Hulf. n. 3848 en 3849. in 4o. waarschynlyk is dit de *Diogenes Laërtius de vita & moribus philosophorum & poetarum*, geciteerd in de Bibl. Dalmann. n. 832.

Libellus de Regimine Rusticorum, qui etiam valde utilis est Curatis, Capellanis, Drossatis, Scultetis, ac aliis Officiariis eisdem in utroque statu presidentibus. *Lovanii in domo Johannis de Westfalia* in 4o.

Bibl. Craffier. n. 3242.

Liber de remediis utriusque fortune prospere & adverse, copulatus per quendam Adrianum Carthusiensem. In alma universitate *Lovaniensi* in domo Magistri *Johannis de Westphalia*. in folio.

Clement Bibl. Curieuse Tom. 1. pag. 56. omtrent 1475.

Speculum de confessione. per *Joannem de Westfalia*.

Speculum aureum anime peccatricis. per *Joannem de Westphalia*.

Ars bene moriendi perutilis.

Hugonis primi Cardinalis Speculum ecclesie.

Speculum humane vite, editus a Roderico Zamorensi. Expensis Joannis de Westphalia florida in universitate Lovaniensi.

Speculum conversionis peccatorum magistri Dionisii de Leuwis alias Rikel. Lovanii per Joannem de Westphalia.

Deze zes tractaten zyn in folio gedrukt, en te vinden op de publ. Bibl. te Utrecht.

Johannis Gerson de imitatione Christi, & de contemptu omnium vanitatum mundi (Lovanii) per Joannem de Westphalia.

Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Liber miserie conditionis humane.

Tractatus de contractibus mercatorum Johannis Nider.

Deze twee tractaten in eenen band gebonden met het vorige van Joh. Gerson, zyn gedrukt met de letters van Job. a Westphalia.

Eximius Judiciarius ordo, Panormitanus quem tradidit Aquila Juris. per Joannem de Westphalia in florentissima Universitate Lovaniensi. in folio.

Op de publ. Bibl. te Utrecht. Maittaire Tom. 4. part. 2. pag. 769. geeft den tytel aldus op. *De modo legendi abbreviaturas in utroque jure, & ordo judicarius panormitani per Joannem de Westphalia, Lovanii.* 't geen waarfchynlyk twee boeken zyn in eenen band gebonden.

Gasparini Pergamensis Epistolarum liber. in folio.

Volgens de letters by Job. de Westphalia omtrent 1483. Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Vocabularius copiosus & singularis unus ex diversis, diligentissime theutonicatus. in folio.

Met de letters van Job. de Westphalia omtrent 1480. of misschien vroeger. Dit is waarfchynlyk een der eerste Latynsche en Nederlandfche woordenboeken. 't Beruft by my, en ik heb 't zelve nergens anders geciteert gevonden.

Antidotarium Animæ. In alma universitate Lovaniensi in domo Joannis de Westphalia.

Volgens gefchreevene aantekeningen.

Tractatulus Johannis Gerson de pollutione nocturna, an impediatur celebrantem, an non.

Ejus-

Ejusdem de cognitione castitatis & pollutionibus diurnis.

Ejusdem forma absolutionis sacramentalis. in 4°.

Alle met de letters van Joannis de Westphalia. By my.

Biblia, dat is, de Heilige Schrift. By Jan Veldener te Utrecht, in 't Jaar M. CCCC. LX..... den 12 dach in Sept.

Marchand Dict. Hiftor. Tom. 2. art. Veldener, zegt, dat eenige letteren van 't jaargetal waaren uitgefchrapt, en plaatst dezen Bybel op 1480, 82. of 83. Doch dewyl wy dezelve nergens gevonden hebben, zoo twyfele wy zeer, of wel ooit by Veldener is gedrukt geweest.

Jacobi de Thermo liber, qui consolatio peccatorum intitulatur, & vulgo Belial appellatur. in folio.

Uit den opdracht van Geruinus Cruse blykt, dat dit boek by Johannes Veldener, zeer waarfchynlyk te Leuven, gedrukt is na 1474. Volgens opgaaf van den Ho. Gel. Heere Professor Paquot.

Lucanus. apud Joannem Veldener. (Lovanii)

Scrivarii Laure-crans. pag. 90. voor 1479.

Piro super Instituta. apud Egidium van der Heerstraten. Lovanii. in folio.

In de Bibl. Menars. n. 382. in folio, word deze uitgaaf gebragt omtrent 1470, doch te vroeg. De drukker is eerst bekend geworden in 1484.

J. Boccatus de Certaldo de preclaris mulieribus. Lovanii apud Egidium van der Heerstraten. in folio. met plaaten.

Catalog. van Van Damme n. 1139. in folio. misschien omtrent 1487.

Kalendaria Petri de Rivo. per Ludovicum de Ravescot. Lovanii in folio.

Bibl. Harlej. vol. 1. n. 6319. omtrent 1488.

Tabulare Fratrum Ordinis Deiferæ Virginis mariæ de Carmelo. Ex Alofto Flandriæ Octobris 28. Theodorico Mertens impressore peractum. in 4°.

Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 535. Zie boven op 't jaar 1473.

Decifio de septem Mariæ doloribus, & fraternitate desuper instituta. Antverpiæ per Theodoricum Martini in 4°.

Maittaire ibid. pag. 535.

Horologium Divinæ sapientiæ. Horæ de æterna sapientia. Alofto per

60 NAAMLYST VAN BOEKEN.

per *Theodicum Martini*.

Volgens geschreevene informatien.

F. Jeronymi Savanarolæ Expositio in Psalmum *Miserere mei Deus*, dum erat in vinculis. per *Theodicum Martini* in 4º.

Zonder plaats, waarschijnlijk te *Leuven* of *Antwerpen* omtrent 't jaar 1500. Catal. van J. Le Long. n. 523. in 4º.

De arte dictandi tres libri, editi a magistro Engbarto de Leydis, ut ei in mentem verba venere anno domini 1454.

Tractatus quidam per egregium magistrum Engelbertum de elegantia, compositione, dignitate dictatus. *Gerardus Leeu impressit*. in folio.

Maittaire Tom. 1. edit. 1719. pag. 25. vermeldt deze beide boeken als by elkanderen gebonden, en kunnen dezelve omtrent 1477. zyn gedrukt. Scrivenerius in zyne *Laure-crans* pag. 89. spreekt van het laatste onder den tytel *Tractatus colores inscriptus, de elegantia, compositione, dignitate &c.* per egregium magistrum Engelbertum.

Het boek van den tydverdryf der Edele Heeren en Vrouwen, als van den Scaeckspul. In folio.

Waarschynlyk ter *Goude* by *Gheraert Leeu*, omtrent 1479. Catal. van J. Le Long. n. 36. in folio.

Dialogus creaturarum, dat is, Twispraec der Creaturen. in folio met plaaten.

Naar gedachten by *Gheraert Leeu ter Goude*, omtrent 1481 of 1482. Catal. van J. Le Long. n. 374. in 4º.

Salomonis & Marcolphi dialogus, sive collationes, quas dicuntur fecisse mutuo Rex Salomon Sapientissimus & Marcolphus, facie deformis & turpissimus, tamen ut fertur, eloquentissimus. *Antverpiæ apud Gerardum Leeu* in 4º.

Omtrent 1488. Bibl. Uilenbroek. altera n. 1678. in 4º. Deze *Dialogus* is ook zonder jaargetal te *Deventer* gedrukt by *Jacobus de Breda* in 4º. waar van ik een exemplaar bezit.

Die History van Regnaert de Vos. by *Gheraert Leeu ter Goude in Holland* in 4º.

Omtrent 1479. Catal. van Van Damme n. 2504. in 4º.

Trac-

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 61

Tractatus beati Bernardi abbatis de laudibus beate Marie Virginis super euangelium missus est Angelus Gabriel.

Waarschynlyk te *Antwerpen* by *Gheraert Leeu* omtrent 1487. Op de publ. Bibl. te Utrecht.

Die Cronike, of die Historie van Holland, van Zeeland ende Vriesland, ende van den sticht van Utrecht. in 4º.

De letters komen zeer naaby die van *Gheraert Leeu*, doch zyn iets beter. Meerman 3de Index achter de Orig. Typogr. Lit. H. Art. *Holland* meent, dat deze editie omtrent 1490. is uitgekomen.

Die Historie van Coninck Karel ende van Elegast. in 4º.

Dit boekje, waar van ik de bezitter ben, is groot 1364 verssen: bevorens hoorde het toe aan den Heere C. van Alkemade, en vervolgens aan den Heere P. van der Schelling, die op een schutblad geschreeven heeft; dat deze historie benevens de oudste *Hollandische Kronyk* gedrukt zoude zyn by *Gheraert Leeu ter Goude*, gevolgelyk moet het in 1478. uitgekomen zyn. Doch de letters hebben meer overeenkomst met die van 't boek *Summa le Roy te Delf* gedrukt in 1478.

C'est cy la coppie des deux grans tableaux, esquelx tout le contenu de ce livre est en escript. qui sont atachiez au dehors du cœur de leglise notre dame de terewane, au coste devers midi pour l'instruction & doctrine de tous xpiens & xpiennes de quelconque estat quilz soient. La quelle doctrine & instruction fut composee en l'universite de paris, par treshaige & tresdiscret home & maistre en divinite. Maistre Jehan Jarson, Chancelier de notre dame de Paris. Et ce a la requeste & priere, de notre reverend pere en dieu monseigneur levesque de Terewane. nomme maistre Mahieu Regnault dont notre Seigneur Jesu Crist veuille avoir lame. *achter aan staat.*

Aspice presentis scripture gracia que sit.

Confer opus opere. spectetur codice codex.

Respice quam munde. quam terse. quamque decore.

Imprimit hec civis *Brugensis. Briso Johannes.*

Inveniens artem nullo monstrante mirandam.

Instrumenta quoque non minus laude stupenda.

Dit boekje, 't geen 60 paginaas in klein 4º. groot is, schynt gedrukt te

H. 3.

ter

te zyn by *Johannes Brito* een Burger van *Brugge*, tot hier toe onbekend. De letters zyn dezelfde die *Johannes Veldener* gebruikt heeft in 1478 tot de *Epistelen en Ewangelien*, en tot het *Fasciculus temporum* by hem in 1480. te *Utrecht* gedrukt. Misschien is deze *Johannes Brito* een der medegezellen van *Joh. Veldener* geweest, die met hem in 1476. te *Leuven* gedrukt hebben: doch hier over by eene andere gelegenheid nader. Het eenigste bekende exemplaar is by den Ho. Wel Geb. Heere Meerman.

Joannis Gerfon Cancellarii Parisiensis de imitatione Christi & de contemptu omnium vanitatum mundi. Antwerpse per Mathiam Goes. in 4°.

By den Wel Ed. Heere J. B. Verdussen, Schepen te Antwerpen.

Fantini Dandulo compendium pro catholice fidei instructione. Antwerpse per Mathiam Goes in 4°.

By gem. Heere Verdussen.

Tractatus S. Thomæ de aquino, de modo confitendi & puritate conscientie, de officio Sacerdotis, de officio Misse, de vitiis & virtutibus. in 4°.

Met de letters van *Matthias Goes* te Antwerpen. By den Heere Verdussen.

Albertus Magnus de virtutibus herbarum, de virtutibus lapidum, de virtutibus animalium, & de mirabilibus mundi. Item regimen fanitatis valde utile. Item questiones naturales philosophorum. in 4°.

By my, met de letters van *Matthias Goes* te Antwerpen.

Epistola magni Turci, a Landivio Equite Jerosolimitano editum. Antwerpse apud Mathiam Goes. in 4°.

Volgens de Catal. van J. Le Long. n. 635. in 4°. omtrent 1490. gedrukt.

Augustinus de virtutibus psalmorum.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, naar alle waarschijnlijkheid te Antwerpen by *Matthias Goes*.

Confessionale, primo per questiunculas, secundo de modo confitendi multum utile.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, en waarschijnlijk gedrukt te Antwerpen by *Matthias Goes*.

Tractatus qui stella clericorum inscribitur. Item Tractatus brevis Bon-

Bonaventure de modo se preparandi ad celebrandum missam. Item Tractatus de expositione Misse. Antwerpse per Mathiam Goes. in 4°.

Deze drie tractaten zyn in eenen band gebonden, en met dezelfde letters gedrukt. By my.

Albertus Magnus de virtutibus herbarum, lapidum &c. In mercuriali oppido Antwerpensi per Godefridum Back. in 4°.

By den Hre Verdussen, te Antwerpen. Deze *Godefridus Back* drukte in 1485.

Om te wetene den loop van den firmamenten ende de Vegelyen van den jare, ende meer andere goede Leeringhen. *Antwerpen by Gouaert Bac* in 8°. in rym.

Catal. van J. Le Long. n. 2741.

Pii secundi Pontificis tractatus quatuor de salute corporis, de salute animæ, de amore contra luxuriosos & lascivos, & descriptio Trojanae historiarum per Homerum. Antwerpse per Godefridum Back in 4°.

Bibl. Hulsian. n. 8209. in 4°.

Casus papales, Episcopales & Abbatiales. Antwerpse per Goff. Back. in 4°.

Catal. des Livr. Impr. de la Bibl. du Roy. Theologie. seconde partie. pag. 281. n. 4769. *

Die distructie van Troyen, die laatste en die schoone amoreusheid van Troylus en der schoonder Breseda Calcas dogther, die een verrader was. *Antwerpen* aan d'yferen waghe bi *Jan van Doesborch* in folio. Waarschynlyk voor 1500.

Den Duytschen Cathoen uten Latine in Duytsche berymt. *Te Antwerpen* in 8°.

Omtrent 1490. Catal. van J. Le Long. n. 2742. in 8°.

Den Spyghel der Jonghers, vergadert bi een seer notabel ende geleert man. t'*Hantwerpen* in 8°. in rym.

Omtrent 1490. Catal. van J. Le Long. n. 2742.

Dialogus Creaturarum, dat is, twispraeck der creaturen. Te Antwerpen in 4°. met plaaten.

Catal. van J. Le Long. n. 375. in 4°.

64 NAAMLYST VAN BOEKEN,

Sinte Catherinen Legende. *Antwerpen* in 4°.

Catal. van J. Le Long. n. 379. in 4°.

Die mierakelen van Arent Bosman. *Antwerpen* in 4°.

Catal. van Van Damme n. 2199. in 4°.

Raymundi de Sabunde Theologia naturalis, seu liber creaturarum, sive de homine. *Daventrie* per *Rychar-dum Passroed* in folio.

Op de publ. Bibl. te Deventer. Revis in Daventr. Illustr. plaatst dit boek nog voor eene editie van 1477.

Dominici Mancini de passione Christi liber. *Daventrie* per *Richardum Passroed* in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, en by Revis. loc. cit.

Cato moralissimus cum elegantissimo commento. *Davantrie* per *Ri-chardum Passroed* in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht, omtrent 1489.

Tractatus de arte Oratoria. per *Jacobum de Breda (Daventrie)* in 4°.

Omtrent 1490. By my.

Officium misse, per Guillelmum de Gouda. per *Jacobum de Breda (Daventrie)* in 4°.

Catal. van J. Le Long. n. 355.

De Contractibus mercatorum. De modo vivendi omnium fidelium. De præceptis Decalogi. de confessione, & de arte moriendi. *Daven-trie* in 4°.

Waarschynlyk by *Jacobus de Breda*, omtrent 1491. Bibl. Harlej. vol. 2. n. 12622.

Joannis Sintensis composita verborum & verba deponentia. *Daven-trie* in 4°.

Maittaire Tom. 5. part. 2. pag. 553. Dit boek is te *Deventer* gedrukt ge-weest by *Jacobus de Breda* in 1495.

Æsopus Grecus per Laurentium Vallenfer traductus. *Daventrie* per *Jacobum de Breda*.

Op de publ. Bibl. te Utrecht. omtrent 1490.

Quatuor novissima cum multis exemplis pulcherrimis. *Daventrie* per *Jacobum de Breda*.

Op de publ. Bibl. te Utrecht. omtrent 1490.

Vita

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 65

Vita Divi Antonii ad Eugenium Papam quartum, per Mapheum Vegium Laudensem. *Daventrie* per *Jacobum de Breda* in 4°.

Op de publ. Bibl. te Utrecht. omtrent 1497.

Antonii Tunicii Monasteriensis poësis, & Eiusdem Epigrammatum libellus. *Daventrie* in 4°.

Bibl. Hulfian. n. 7467. in 4°.

Glosa super prima & secunda parte Doctrinalis Alexandri per Joa-nem Synthen. *Daventrie* in 4°.

Bibl. Dalman. n. 10. in 4°.

Donatus.

Op houten platen omtrent 't jaar 1500. waarschynlyk te *Deventer* ge-drukt, alwaar een exemplaar op pergament te zien is in de publ. Bibliothecq.

Zie den Heere Meerman Orig. Typogr. Tom. 1. cap. 1. pag. 8. nota y op 't einde.

Missale secundum ordinarium Trajectensem. In oppido *Delfensi* per *Christianum Snellaert* in folio.

Catal. van J. Le Long. n. 91. in folio. misschien omtrent 1480.

Die konste om te leeren spreken en swigen als 't tyd is. *Delft* in 4°. met platen.

Catal. van J. Le Long. n. 377. in 4°.

Die kersten Eeuwe. Gheprent te *Delft in Hollant*. in 4°.

Omtrent 1490. Catal. van Van Damme. n. 1907. in 4°.

Die Spiegel van Sassen, ofte dat boec der Keisers Rechten. Te *Delft in Hollant* in 4°.

Catal. van Van Damme. n. 1986. in 4°.

Junii Juvenalis Satyræ XV. *Zwollis* in 4°.

Bibl. Hulf. n. 7269. in 4°.

Onser lieuer vrouwen Souter. Tot *Leyden in Hollant* by *Hugo Jan-soen van Woerden*.

Onser lieuer vrouwen Mantel. Tot *Leyden in Hollant* by *Hugo Jan-soen van Woerden*.

Onser lieuer vrouwen Croon. Tot *Leyden in Hollant* by *Hugo Jan-soen van Woerden* in 12°.

By my. omtrent 1497 of 1498.

I

Die

66 NAAMLYST VAN BOEKEN.

Die konste om te leeren spreken ende swighen als 't tyt is. *'s Hertogenbosch* in 4°.

Catal. van Van Damme. n. 1908. in 4°.

Dat leuen ende die passie ende verheffinge der H. Maget Sinte Kunera te Renen, met haar mirakelen. Te koop in de stad van *Rhin* in 4°. met platen.

Catal. van J. Le Long. n. 505. Van Damme. n. 2278.

Die passie ende lyden ons Heeren Jhesu Christi. in 4°. met platen.

Catal. van J. Le Long. n. 378. in 4°. alwaar deze druk omtrent 1478. geplaatst wordt.

Dat boekken van den Houte, berymt door Jacob van Meerlant. in 8°.

Catal. van J. Le Long. n. 2743. in 8°. omtrent 1480.

Scoenre historien Hertoghe Godeuaerts van Boloen. in folio.

In de Bibl. Hulfian. Libr. Belg. in folio. n. 211. wordt dit gebragt tot het jaar 1474. zie ook Catal. van J. Le Long. n. 36. in folio.

't Leven en Canonisatie van St. Brigitten, en 't leven van Catharina van Watfeyn, dochter van St. Brigitta. in 8°.

Voor 1500. gedrukt. Catal. van J. Le Long. n. 515. in 8°.

Die mirakelen van onser Liever Vrouwen. Item die Legende en dat leuen van Sinte Rochus. in 4°.

Omtrent 1480. volgens de Bibl. Albert. n. 855. in folio.

Reyse van Jan van Mandeville, Ridder, naar 't heilige Land in 't jaar 1322. in folio.

Volgens de Bibl. Hulf. Nederd. Boek. in folio. n. 216. zeer oud van druk, en wel omtrent 1466. Ik heb deze editie nergens anders ontmoet. In 't jaar 1483. zag deze Reize het licht in 't Latyn, te Zwolle in 4°.

It Rjuecht boeck fen alre fryja Freezena Freeska Landrjuecht, jen aade tieden beschriewen, so az dat VZaad die Keizer Kaarl Magnus to Room om it 800^e. jeer, nei Christus, der nei Rodolf de Keizer, om 't 1273^e. jeer, droekt jen 't Kleester, by Jr. *Hidde fen Camminga*, Parochyaan eerst to Dokkum, da to Aanjum. in 4°.

Dus luidt de geschrevene tytel voor dit boek, dat een commentarius is op de

IN DE NEEDERLANDEN GEDRUKT. 67

de oude Friessche Land-wetten, beschreeven door Jonkheer Hidde van Camminga, Parochiaan eerst te Dokkum, daarna te Aanjum; en blykt hier uit verder, dat 't gedrukt is in *Friesland* in 'een Klooster, zoo men uit de letteren giffchen mag, omtrent 1480, alchans buiten tegenspraak voor 1488, want in eene kleine geschreevene nota boven aan de pagina versa van 't allerlaatste gedrukte blad, staat *In 't jaar ons Heeren duzent vier honderi, en acht en tachtig geschreeven op den dach, doet schreeven woert, Maria amor.* Het is nooit herdrukt, en zoo ongemeen raar, dat maar twee exemplaren hier van bekend zyn, een van welke in de Bibliotheecq van den Ho. Wel Geb. Hr. *Meerman* beruist.

VERMEERDERINGEN.

Onder het drukken deezer Lyft zyn noch tot myn kennis gekomen.

Liber dans modum legendi abbreviaturas in utroque jure. *Lovanii* per *Johannem de Westphalia*. 1480.

Margareta Decreti, seu Tabula Martiniana, per Fratrem Martinum Ordinis prædicatorum. *Daventria* 1494.

Antidotarium animæ. *Lovanii* in domo *Johannis de Westphalia*. Zonder jaargetal.

VERBEETERINGEN.

Het *Vocabularius Ex quo* te *Zwoll* gedrukt in 1479, en bladzyde 8 opgegeeven, is niet in *folio* maar in *quarto* uitgekoomen, zoo als blykt uit een exemplaar, 't geen ik nu bezit.

De *Canones Bartholomei Coloniensis*, gedrukt te *Zwoll* 1500, en bladzyde 50 vermelt, zyn te vinden op de publ. Bibl. te *Leiden*, en niet te *Utrecht*.

[illegible]

Ter Drukkerij van de

E R V E H. A A L T S Z.

Voor Rekeninge van

PIETER VAN DAMME, 1767.

ATRECE ERE

The Committee has been informed that the
 following information was received from the
 Department of the Interior, Bureau of
 Indian Affairs, on July 1, 1968, in
 response to a letter dated June 10, 1968,
 from the Committee: